Korkut Boratav

İstanbul ve Anadolu'dan Sınıf Profilleri

2. BASKI

İMGE kitabevi

İMGE kitabevi

Prof. Dr. Korkut Boratav, 1935'te doğdu. 1959'da Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ni bitirdi. 1960 sonunda Siyasal Bilgiler Fakültesi'ne maliye asistanı olarak girdi. 1964'te, aynı fakültede, "iktisat doktorası"nı tamamladı. 1964-1966'da Cambridge Üniversitesi'nde araştırmalar yaptı. 1972'de doçent oldu. 1974'te Birleşmiş Milletler Cenevre Ofisi'nde danışmanlık yaptı. 1980'de Ankara Üniversitesi Senatosu'nca profesörlüğe yükseltildi. 1983'te Ankara Sıkıyönetim Komutanlığı'nca 1402 sayılı yasaya göre üniversitedeki görevine son verildi. 1984-1986'da Zimbabwe Üniversitesi'nde öğretim üyeliği yaptı. Danıştay kararıyla yeniden Siyasal Bilgiler Fakültesi'ne dönen Boratav, bu okuldan 2002'de emekli oldu.

Boratav'ın Eserleri:

- *Türkiye'de Devletçilik, 1923-1950: İktisadi Düşünceler ve İktisadi Mevzuat* (SBF Maliye Enstitüsü, Türk İktisadi Gelişmesi Araştırma Projesi No. 16, 1962)
- *Kamu Maliyesi ve Gelir Dağılımı: Kavramlar ve Metod Meseleleri* (SBF, Doktora tezi, 1965)
- *Gelir Dağılımı: Kapitalist Sistemde, Sosyalist Sistemde, Türkiye'de* (100 Soruda Dizisi, Gerçek Yaymevi, 1969)
- *Sosyalist Planlamada Gelişmeler* (1. baskı, SBF; 2. baskı, Savaş Yayınları, 1973)
- *Türkiye'de Devletçilik* (1. baskı, 100 Soruda Dizisi, Gerçek Yaymevi; 2. baskı, Savaş Yayınları, 1974)
- *Uluslararası Sömürü ve Türkiye* (YSE İş Sendikası Temel Eğitim Dizisi, 1979)
- *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm* (1. baskı, SBF, 1980; 2. baskı, Birikim Yayınları; 3. baskı, İmge Kitabevi Yayınları, 2004)
- *İktisat Politikaları ve Bölüşüm Sorunları: Seçme Yazılar* (Belge Yayınları, 1983)
- *Krizin Gelişimi ve Türkiye'nin Alternatif Sorunu* (Ş. Pamuk ve Ç. Keyder ile birlikte, Kaynak Yayınları, 1984)
- *Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı için Konut Sektörü ve Politikaları Üzerine Bir Model Önerisi* (H. Ersel ve Y. Kepenek ile birlikte, Kent Koop. 1984)
- *Die Türkische Wirtschaft im 20. Jahrhundert: 1908-1980* (Dagyeli Verlag, Türkiye İktisat Tarihi'nin çevirisi, 1987)
- *Stabilization and Adjustment Policies and Programmes-Country Study 5: Turkey* (WIDER, 1987)
- *Türkiye İktisat Tarihi: 1908-1985* (Gerçek Yaymevi, 1988, genişletilmiş ve gözden geçirilmiş 7. baskı, İmge Kitabevi Yayınları, 2003, 2004)
- *İktisat ve Siyaset Üzerine Aykırı Yazılar* (BDS, 1988)
- *1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm* (Gerçek Yaymevi, 1991)
- *Türkiye'de Sanayileşmenin Yeni Boyutları ve KİT'ler* (Editör, Ergun Türkcan ile birlikte, Tarih Vakfı/Yurt Yayınları, 1993)
- *İstanbul ve Anadolu'dan Sınıf Profilleri* (Tarih Vakfı/Yurt Yayınları, 1995; İmge Kitabevi Yayınları, 2004)
- *Türk KİT Sisteminin İktisadi Değerlendirmesi, Araştırma Raporu* (Y. Kepenek, E. Yaşa, İ. Balı, N. İ. Ertuğrul ve M. A. Candan ile birlikte, KİGEM ve Friedrich Ebert Vakfı, 1998)
- *Yeni Dünya Düzeni Nereye?* (İmge Kitabevi Yayınları, 2000, 2004)
- *Küreselleşme, Emperyalizm, Yerelcilik, İşçi Sınıfı* (E. A. Tonak, O. Türel, C. Somel, T. Uygul ve A. Arslan ile birlikte, İmge Kitabevi Yayınları, 2000, 2004)
- *Türkiye Ekonomisinin Son Durumu* (Türkiye Bilimler Akademisi Forumu, No. 10, 2003)

İmge Kitabevi Yayınları
Genel Yayın Yönetmeni
Şebnem Çiler Tabakçı

ISBN 975-533-414-9

© İmge Kitabevi Yayınları, Korkut Boratav, 2004

Tüm hakları saklıdır.
Yayıncı izni olmadan, kısmen de olsa
Fotokopi, film vb. elektronik ve mekanik
Yöntemlerle çoğaltılamaz.

2. Baskı: Eylül 2004

Düzelti
Alaattin Topçu

Kapak Uygulama
Leyla Çelik

Sayfa Düzeni
Yalçın Ateş

Baskı ve Cilt
Pelin Ofset (312) 418 70 93/94

İmge Kitabevi
Yayıncılık Paz. San. ve Tic. Ltd. Şti.
Konur Sok. No: 3 Kızılay 06650 Ankara
Tel: (312) 419 46 10 – 419 46 11 • Faks: (312) 425 29 87
İnternet: www.imge.com.tr • E-Posta: imge@imge.com.tr

İmge Dağıtım

Ankara
Konur Sokak No: 43/A Kızılay
Tel: (312) 417 50 95/96 – 418 28 65
Faks: (312) 425 65 32
E-Posta: dagitim@imge.com.tr

İstanbul
Mühürdar Cad. No: 80 Kadıköy
Tel: (216) 348 60 58
Faks: (216) 418 26 10
E-Posta: kadikoy@imge.com.tr

Korkut Boratav

İstanbul ve Anadolu'dan Sınıf Profilleri

2. Baskı

İMGE Kitabevi

Oluş, Elvan ve Sinan'a...

İçindekiler

Önsöz 9

BİRİNCİ BÖLÜM
Toplumsal Sınıflar: Ampirik Ölçütler ve Genel Çerçeve

A. Sunuş 17
B. Kentsel Sınıflar/Gruplar 23
C. Kırsal Sınıflar/Gruplar 27

İKİNCİ BÖLÜM
Sınıfların ve Grupların Sosyoekonomik Nitelikleri

A. Kullanılan Göstergeler Üzerine 33
B. Bağımsız Değişkenler Arası İlişkiler 38
C. Sosyal Hareketlilik 46

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Refah Göstergeleri ve Hayat Tarzları

A. Eğitim 61
B. Sağlık 70
C. Bazı Kültürel Özellikler 74
D. Konut Sorunu ve Kentsel Rantlar 80
E. Çalışma Koşulları ve İşsizlik 85

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Halk Sınıflarının Uyum ve Savunma Mekanizmaları

A. Çalışma Koşullarında ve Üretim Sürecinde Değişmeler ..96
B. Emek Kullanım Biçimleri ve Göç: Köylü Aileler 110
C. Tüketim, Tasarruf ve Yatırım Biçimleri 116
Dayanıklı Tüketim Malları Sahipliği 116
Borçlanma 122
Tasarruf Biçimleri 125
Üretim Araçları Mülkiyetinde Değişmeler 131

BEŞİNCİ BÖLÜM
Siyaset ve İdeoloji Üzerine Çeşitlemeler

A. Giriş 137
B. Egemen Söyleme Karşı İdeolojik Tavırlar 139
C. Siyasi Davranışlar 156

Sonuç 163
Kaynaklar 169

Önsöz

Türkiye'de gelir dağılımının, 1977-78'den 1988'e kadar süren on bir yıl boyunca, "dramatik" bir değişim geçirdiğini makroekonomik çalışmalar sayesinde biliyoruz. Bu değişim, bu dönem boyunca aşağı yukarı kesintisiz olarak gerçekleşti. Emekçi sınıfların, yani işçi, memur ve köylülerin göreli ve mutlak durumlarında ağır bozulmalar meydana geldi; yani bu sınıfların sadece milli gelirden elde ettikleri paylar değil, *reel gelirleri* de çok ciddi biçimde aşındı.

Gelir dağılımında meydana gelen bu dönüşümün nedenlerine gelince, genellikle *iktisat politikalarının* belirleyici olduğu hususunda yaygın bir görüş birliği vardır: 24 Ocak + 12 Eylül rejiminin benimsediği hedefler ve kullandığı politika araçları, ANAP iktidarının ilk beş yılında da etkili bir biçimde sürdürüldü. Bölüşüm ilişkilerinin köklü bir biçimde sermaye sınıfları lehine dönüşmesi, böylece, siyasi iktidardan kaynaklanan bilinçli bir yönelişin sonunda gerçekleşti.

Bu saptama ve değerlendirmelere, yukarıda da değindiğim gibi, ekonominin tümünü kapsayan (yani makroekonomik) verilerden ve bulgulardan ulaşmaktayız. İktisatçılar genellikle bu noktaya ulaşmakla yetinirler. Ben de, çeşitli çalışmalarımla, ana çizgisi burada özetlenen bölüşüm incelemelerine katkılar yaptım. Ancak, makroekonomik bölüşüm bulgularının bir dizi sorunu yanıtlamadığı, ciddi bilgi boşluklarım dolduramadığı da ortadadır: Ücretlerde, maaşlarda ve köylünün eline geçen fiyatlarda gözlenen göreli ve mutlak gerilemeler, bu olgudan etkilenen insanların (yani emekçi sınıflara mensup ailelerin/hanelerin) günlük hayatlarını, refah ve hayat düzeylerini nasıl, ne yönde etkiledi?

Makroekonomik düzlemde saptanan olumsuz gelişmeler, mikro düzeye, yani aileye, haneye nasıl yansıdı? Aileler bu olumsuzlukları gidermek, telafi etmek veya geçiştirmek için uyum ve savunma araçları ve mekanizmaları geliştirebildiler mi, bunları etkili biçimde kullanabildiler mi? Bu derecede büyük bölüşüm dönüşmelerinin gerçekleştiği bir dönemde özellikle emekçi sınıflardan insanların iktisadi olaylara ilişkin görüşleri, ideolojik ve politik tavırları nasıl etkilendi? Bu ve benzeri sorulara yanıt getirmeyen iktisadi bulguların ötesine geçmemiz muhakkak gerekiyordu.

Bu sorular iktisatçının geleneksel gündeminin dışına çıkmaktadır. Siyaset bilimcilerinin makro düzeye ilişkin kimi bulgularını ekleyerek ve biraz zorlayarak mesafe almak mümkün olabilir; ama bunları esas olarak *alan çalışmaları* ile, yani doğrudan doğruya ailelere, hanelere, bireylere ulaşan anketlerle yanıtlamaya çalışmak en doğru yöntemdir. Bu ise, bilindiği gibi, daha çok sosyologların sevdiği, benimsediği bir yöntemdir. Toplumsal bilimler arasında bazılarının inşa etmeye çalıştığı "aşılmaz duvarları" reddederek ve

disiplinler arası bir işbirliğine yönelerek, yukarıdakilere benzer bir dizi soruyu yanıtlamayı hedefleyen ve alan çalışmalarına dayalı bir araştırma programı böyle oluştu. *İstanbul ve Anadolu'dan Sınıf Profilleri,* bu yönelişin sonucudur. Görüleceği gibi, "bölüşüm" sorunsalından hareket eden bir alan çalışması, bulguları ile hareket noktasının ötesine gidebilmekte, son tahlilde Türkiye'nin toplumsal ve sınıfsal yapısı üzerinde bir dizi zengin bilgi de üretebilmektedir.

Bu kitap, böylece, İstanbul'un halk semtlerinden ve Anadolu köylerinden sınıf profilleri çıkarıyor ve bu profillerle Türkiye toplumunun geçmişine damgasını vuran, geleceğini biçimlendirmekte olan kimi süreçler arasında bağlantılar kuruyor. Toplumsal sınıfları birbirinden ayıran özellikler, yani sınıf profilleri, hangi öğelerden oluşuyor? Sınıflar arası geçişler ve sözü geçen profillerin zaman içindeki değişimleri hangi yöndedir ve hangi kapsamdadır? Sınıfsal konumlarla bağlantıları araştırılan süreçler hangi değişkenlerden oluşuyor? Ve bu bağlantılar Türkiye toplumunun geçmişi ve geleceği hakkındaki kavrayışımızı hangi yönlerden zenginleştiriyor? Daha da somut olarak, yukarıda değinilen büyük boyutlu bölüşüm değişmelerinin içinde ve sonunda, farklı sınıfsal konumlarda yer alan haneler, bireyler ne türden yapısal, davranışsal, ideolojik ve politik benzerlikler ve farklılaşmalar göstermektedir? Bu sorular, kitabın ileriki bölümlerinde yanıtlandırılmaya çalışılacak. Burada, aynı soruların tabanını oluşturan ampirik malzemenin nasıl inşa edildiğini ve bu çerçevede karşılaşılan sorunları açıklamakla yetineceğim.

Sözü geçen ampirik malzeme, 1991'de İstanbul'un Kanal-Pendik ve Eyüp-Bayrampaşa ilçelerinde ve 1992'de (biri dışında hepsi İç Anadolu'da yer alan) 19 köyde

uygulanan anketlerden elde edildi. Bu anketler Kanada'dan International Development Research Center (IDRC) ile Türk Sosyal Bilimler Derneği (TSBD) arasındaki işbirliği sonunda oluşturulan ve "Yapısal Uyumun Politik İktisadı: Türkiye Örneği" başlığını taşıyan, Korkut Boratav, Bahattin Akşit ve Bilsay Kuruç'un yürüttüğü araştırma projesinin bir parçası olarak gerçekleştirildi. Projenin yönetimini ve 1993 Eylülünde IDRC ve TSBD'ye İngilizce olarak sunulan proje raporunun yazımını (bu kitapta kapsanmayan ve Bilsay Kuruç tarafından kaleme alınan "makro refah göstergeleri" ile ilgili kesim dışında) ben üstlendim. Bu kitabın hareket noktası, sözü geçen araştırma raporunun üçüncü bölümüdür.

Gerçekleştirilen anketlerin bulguları bu kitapta 63 tablo ile sunuluyor. Aslında kitap, büyük ölçüde, bu sunumlardan ve tabloların içerdikleri bilgilerin çözümlenip yorumlanmasından oluşuyor. Ancak, ilk bakışta bir tablolar derlemesi gibi algılanabilecek olan bu çalışma, "basit tümevarım" nitelendirmesini hak etmemektedir. Aksine, bu inceleme, toplumsal sınıf çözümlemelerine merkezi bir yer veren bir kuramsal sisteme dayanıyor; özellikle ilk ve sonuncu bölümlerde, yani hareket ve sonuçlandırma noktalarında, bu kuramsal yaklaşıma açıkça referans veriliyor. Dahası, kuramdan türeyen kavramsal çerçeve ile ampirik malzeme arasında köprü kurmak için anketlerin inşasında, uygulanmasında, anket sonuçlarının kodlanmasında, sınıflandırılmasında, çözümlenmesinde, basit tümevarımda söz konusu olmayan çok çetin metodolojik güçlükleri aşmak gerekti. Biraz geleneksel bir terminoloji kullanacak olursak, toplumsal sınıf, grup ve tabakalardan oluşan bir bağımsız (açıklayıcı) değişkenler kümesi ile açıklanması beklenen olgu ve süreçlerin "tercümesinden",

dönüştürülmesinden oluşan bir bağımlı (endojen) değişkenler kümesini inşa etmek ve bunu yaparken anket verileri (ve bunlardan doğrudan türeyen istatistiki/ampirik kategoriler) ile kuram (ve ondan türeyen kavramsal çerçeve) arasında uygun bir yaklaşma noktasını bulmak, "basit tümevarım"ın çok ötesine giden çetin sorunların çözülmesini gerektiriyordu. Bu çaba, tabloların sütun ve sıralarında, bunların başlıklarını oluşturan terimlerde, tablo alt notlarındaki tanımlarda ve metindeki özet açıklamalarda gizlidir. Benzer sorunlarla boğuşmamış okuyucunun bunların ardında yatan emek gereksinimini fark etmesi pek mümkün değildir.

Alan çalışması üzerinde kısa bilgi sunayım: İstanbul anketleri Kartal-Pendik ve Eyüp-Bayrampaşa semtlerinde rastlantısal örnekleme ile saptanan 800 haneyi kapsadı. Her hanede, biri hane reisine ve diğeri (çoğunlukla hane reisinin eşi olan) kadına olmak üzere iki ayrı anket uygulandı. Ayrıca, tüm hanelerde kapsanan 3498 kişi için de bilgi (hane reisine uygulanan anketten) toplandı.

Araştırmamızın kapsadığı 19 köy şunlar: Yozgat Merkez ilçeden Dayılı, Akyamaç, Azizli Bağları, Arifoğlu, Bayatören, Karacalar, Karabıyık, Dağyenicisi; Yozgat Yerköy'den Sedir ve Süleymanlı; Kayseri Pınarbaşı'dan Kaynar, Eskiyassıpınar ve Yukarıborandere; Kayseri Akkışla'dan Ortaköy; Ankara Polatlı'dan Karayavşan ve Hacımusa; Eskişehir Sivrihisar'dan Kınık; Çankırı Ilgaz'dan Yeşil Dumlupınar ve İzmir Bayındır'dan Hasköy köyleri. Biri dışında tümü Orta Anadolu köylerinde uygulanan anketlerde 845 hane ve hane reisi ile 831 kadın kapsanmıştır. Köy anketleri, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nden Adnan Akçay ve bu bölümün öğrencilerinden oluşan bir ekip tara-

fından uygulandı ve aynı bölümden Mustafa Şen tarafından kodlandı.

1994 yılının yaz aylarında TARİŞ'in desteklediği, Metin Özuğurlu ile Mustafa Şen'in de katkılarıyla Mehmet Ecevit ve benim tarafımdan yürütülen "Ege Tarımının Sosyo-Ekonomik Yapısı, Destekleme Politikaları ve TARİŞ" konulu bir araştırma projesinin çerçevesinde, 12 Ege köyünde 600'ü aşkın haneyi kapsayan ve yukarıda değinilen köy anketleriyle oldukça geniş bir ortak zemini olan anketler uygulandı. Bu satırların yazıldığı zaman, nicel dökümü yapılmakta olan Ege köylerine ait bulguları da bu çalışmaya eklemem mümkündü; ancak bunun için kitabın yayınını geciktirmem gerekiyordu. Sonunda, ileride (eğer gerçekleşirse) bu kitabın ikinci baskısına Ege bulgularını katmak veya bunları ayrıca yayımlamak bana daha uygun geldi. Ancak, Ege köylerinde yapılan anketlerin, bu kitapta İç Anadolu köylerinden hareketle ulaşılan bulguları, benzeşme ve farklılık öğeleriyle zenginleştireceğini şimdiden söyleyebilirim.

Araştırmanın bulgularından hareketle ne derecede genelleme yapılabilir? Farklı bir ifadeyle bulguların temsil yeteneği nedir? Bunu, basitçe "sadece kapsadıkları kitleyi, yani İstanbul'un Kartal-Pendik ve Eyüp-Bayrampaşa semtleri ile 19 Anadolu köyündeki haneleri temsil ediyorlar" diye yanıtlayabiliriz. Bu alçakgönüllü yanıt, istatistiki olarak doğrudur; ancak, yer yer daha kapsamlı geçerlilik önermeleri yapılabileceğini düşünüyorum. Biraz bu nedenle, biraz da üslup rahatlığı arama nedeniyle, kitapta bulguların geçerliliği için zaman zaman "İstanbul", "kentler", "köyler" ifadeleri kullanıldı. Okuyucu, dar ampirisizme yatkınsa bu ifadelerin tümüne, "anket kapsamındaki" diye bir eklenti yapabilir.

Bulguların geçerlilik derecesi bir yana, araştırmanın bütününün metodolojik ve kuramsal bakımdan önem taşıdığını düşünüyorum. Sınıfsal çözümlemelerde, sınıf tanımlarının ve bu tanımlarla bağlantılı ampirik ölçüt ve göstergelerin geliştirilmesinde; kuram, kavramsal çerçeve, ampirik malzeme ve istatistik kategoriler arasındaki köprülerin kurulmasında bu çalışmada izlenen yol ve yöntemlerin diğer araştırıcılara yararlı olabileceğini düşünüyorum. Türkiye'deki sosyal bilimcilerde, kuramsal katkıları yabancı yazarlardan, ampirik bulguları ise Türkçe araştırmalardan "öğrenmek" gibi çok ilginç bir gelenek yerleşti. Bu bakımdan, bu kitabın burada değindiğim kuramsal ve metodolojik boyutlarının açıkça algılanıp tartışılacağı şüpheli olmakla birlikte, en azından benzeri alan çalışmaları için bir "rehber" özelliği taşıyabileceğini umuyorum.

Kitabın, geniş kapsamlı bir kolektif çabaya dayandığını belirtmeden ve bu çorbada tuzu olanları adlandırmadan geçemeyeceğim. IDRC/TSBD araştırmasını değerli arkadaşlarım Bahattin Akşit ve Bilsay Kuruç'la birlikte oluşturduk ve yürüttük. Her ikisinin de anketlerin oluşturulmasında, uygulanmasında, araştırma gündeminin belirlenmesinde ve nihai raporun değerlendirilmesindeki katkılarını vurgulamalıyım. İstanbul anketlerinin uygulanmasında Sezgin Tüzün ve Kadir Gürkan ile genç arkadaşları şevkle ve yaratıcılıkla çalıştılar. Aynı şeyi, köy anketlerine ilişkin olarak Adnan Akçay ve öğrencileri için de söylemeliyim. Mustafa Şen, İstanbul çalışmasının her aşamasında rol aldı; köy anketlerinin kodlanmasını örgütledi; kırsal sınıfların tanımlanmasında kritik bir katkı yaptı ve ampirik malzemeyi önce bilgisayar diline, sonra tekrar toplumsal bilim diline dönüştürmede belirleyici oldu. IDRC'den

Philip English'in desteklerini ve araştırma projesinin kapsamının belirlenmesinde yaptığı katkıları da anmadan geçemeyeceğim.

Yine de, bu çalışmadaki hataların sorumluluğu bana aittir. Yukarıda sıraladığım meslektaş ve arkadaşlarım ise bu kitabın (eğer varsa) sevaplarını paylaşıyorlar. Hepsine tekrar teşekkür ederim.

Korkut Boratav
Eylül, 1994

BİRİNCİ BÖLÜM

Toplumsal Sınıflar: Ampirik Ölçütler ve Genel Çerçeve

A. SUNUŞ

Bu çalışma, esas olarak, İstanbul'un halk semtlerinden ikisinde ve 19 Anadolu köyünde yapılan iktisadi, toplumsal, ideolojik ve politik boyutlu bir alan çalışmasının sonuçlarını sunuyor, çözümlüyor ve tartışıyor. Alan çalışması, sözü geçen yerlerde hane reislerine ve kadınlara uygulanan anketlerle gerçekleşti.

Anket sonuçlarını, *ortalama* bulgular halinde sunmak elbette mümkündür ve nitekim bunu çalışma boyunca yapıyoruz. Ancak, incelenen nüfusu, farklı özelliklere göre *gruplayarak*, gruplar arası farklılaşmaları incelemek daha ilginçtir. Ancak, hangi ölçütlerle, ne gibi gruplar "inşa" edilecektir? Sorun budur.

"İnşa edilecektir" diyoruz. Zira, "doğum yılı" gibi en basit ve somut bir ölçütün kullanıldığı durumlarda bile, gruplar soyutlamalardır ve insanlarımız "doğum

yıllarım" bilirler, ama hangi "yaş grubu"na, hangi kuşağa ait olduklarını çoğu zaman bilemezler. Dolayısıyla, anketlerdeki bilgi kullanılarak kapsanan nüfusu, kuram ve yöntem açısından amaca en uygun gruplara ayırmak araştırıcının, bilim adamının görevi olarak karşımıza çıkıyor.

Anketlerdeki bilginin zenginlik derecesine göre çok sayıda gruplaşma oluşturulabilir. Bizim anketlerimiz de bu bakımdan bir hayli geniş imkânlar sunmaktaydı. Ne var ki, bir bilgi yığınını derli toplu sunmanın ötesine giderek incelemenin belli bir kuramsal bütünlük taşımasını isteyenler, bütün gruplaşmaları aynı değerde kabul edemezler. Biz de bu yaklaşım içindeyiz. Belli bir gruplama yaklaşımını "en açıklayıcı" kabul etmek; bu yaklaşımdan türeyen şemayı esas alarak bulgularımızı buna göre sunmak; diğer ölçütlerden türeyen alternatif gruplama şemalarını ise, temel gruplamadan elde edilen açıklamaları *tamamlamak veya sınamak* için kullanmak, bu nedenle, bize uygun gelmektedir. Çalışmaya damgasını vuran ana grupla-ma, *toplumsal sınıflara* dayanmaktadır.

Sonuç bölümünde tartışılacak bir hususu burada kısaca vurgulamakta yarar vardır: "Toplumsal sınıf" kategorisinin bu çalışmanın odak noktası olması, burada ele alınan sorunlar bakımından "sınıf" aidiyetinin "en açıklayıcı değişken" olmasından kaynaklanmıyor. Gerçi, bu araştırmanın bulguları, ileride görüleceği gibi, toplumsal sınıflardan hareket etmenin toplumumuzu anlama bakımından da doğru bir tercih olduğunu göstermektedir. Yine de, böyle bir gerekçelendirme bizi aşırı bir pozitivizmin tuzaklarına götürür ve alan çalışmalarında kullanılabilecek farklı araştırma teknikleri, rahatlıkla başka değişkenlerin yeğlenmesi, dolayısıyla sınıf çözümlemelerinin arka plana kaydı-

rılması sonuçlarını da doğurabilir. Bizim, sınıf perspektifli yaklaşıma ilişkin tercihimiz, bu çalışmanın ampirik tabanını oluşturan mikro düzeyde (ve anketlerden sağlanan) bilgilerden değil; toplumsal dinamiklere ilişkin makro düzeyde tarihsel, ekonomik ve politik bilgilerden kaynaklanıyor. Mikro bulgular, bu temel tercihe marjinal (ve bu çalışma bağlamında pozitif) katkılar getiriyor. Bu soruna "Sonuç" bölümünde yeniden döneceğim.

Toplumsal sınıflardan türeyen veya onlarla bağlantılı *alt gruplar* veya *tabakalar* da sınıfların yanı sıra kullanılmaktadır. Dolayısıyla, bazı istisnaların dışında, bu araştırmanın bulgularının tümü toplumsal sınıflara, onların *alt gruplarına* veya ancak belli bir sınıf perspektifi içinde anlam taşıyan *ara tabakalara* göre gruplanarak sunulacaktır.

Kuramsal ve kavramsal olarak "sınıf", "alt grup" ve "ara tabaka" ayrımlarını burada tartışmayacağım. Yirmi beş yılı bulan bir zaman dilimi içinde bir dizi çalışmayla bu tartışmalara genel olarak ve Türkiye bağlamında belli katkılar getirmeye çalıştım.[1] Burada, sadece birkaç vurguyla yetineceğim:

Toplumsal dinamikleri açıklamada maddeci tarih görüşünün "sınıf" perspektifine dayandığı için büyük bir üstünlük taşıdığını düşünüyorum ve bu çizgiyi izlemeye çalışıyorum. *Sınıflar*, artı ürüne el koymanın farklı mekanizmalarıyla tanımlanır; belli bir düalite içererek, karşıtlık ilişkileri içinde yer alırlar. Artı ürünün yeniden paylaşım süreçleri, belli sınıfların *alt gruplarını* oluşturur. Temel sınıfların veya onların alt gruplarının arasında veya çevresinde yer alan (ve her toplumsal kuruluş içinde değişebilen) *ara tabakalar*

1 Bu çalışmalarımdan ilki Boratav (1969), sonuncusu ise Boratav (1993)'tür.

ise, varlıklarını kapitalist bir toplumda piyasa mekanizması veya devlet aracılığıyla gerçekleştirilen artık aktarımlarıyla sürdürebilirler.

Bu bağlamda bazı temel sorunların tartışılmasını "Sonuç" bölümüne erteliyorum. Şimdilik bu kadarla yetinerek sınıf çözümlemelerinin kuramsal boyutlarının tartışılmasına girmeyeceğim. Bu çalışmanın amaçları bakımından daha acil ve önemli bir sorun var: Maddeci tarih görüşüne dayanan *soyut bilimsel kavramlar* olan "sınıf", "alt grup", "ara tabaka" gibi kategorilerle, anket uygulamasına dayalı bir alan çalışmasının taşıdığı bilgilerden türetilen *ampirik kategoriler* arasındaki çakışma nasıl sağlanacak? Şüphesiz, anket inşası teorik bir boşluk içinde oluşamaz. Araştırıcı, kuramsal yaklaşımına ve araştırma sorunsalına bağlı olarak soruları oluşturacaktır ve anketten sağlanacak bilgilerin bizi daha sonra kuramsal kategorilere götürmesine imkân vermesini özellikle gözetecektir. Fakat bu bilgiler, bu tür kuramsal endişelerden yoksun insanlar tarafından verilmektedir. Araştırıcıya ulaşıncaya kadar başkalarınca algılanmakta, toplanmakta, kaydedilmekte ve işlenmektedir.

İnsan algılamalarındaki uyumsuzlukların ötesinde, metodolojik bir sorun da vardır: Bir yandan kuramsal çözümlemenin saf kavramlarının soyutlama düzeylerini düşürmek (somuta yaklaştırmak); öte yandan da ampirik bilgilerden türeyen kategorilerin soyutlama düzeyini yükseltmek gerekecek. Birinci doğrultudaki çabalar, kavramların *safiyetini* titizlikle korumak isteyen saf kuramcıları tedirgin edecek; ikinci doğrultudaki çalışma ise, "ampirisist" diye de nitelendirilen bir ekole bağlı tümevarımcıların, pozitivistlerin tepkilerine yol açacak. üstelik bu iki farklı çabanın sonunda aynı noktada birleşmek de çoğu kez müm-

kün olamaz: Soyutlama dereceleri yaklaşmıştır, ama özdeşlik sağlanamamıştır. Ya kuramdan ya da ampirik malzemeden başlamaktan ve hareket noktasını oluşturan düzlemi diğer uçtaki düzleme yaklaştırmaya çalışmaktan başka çare yoktur. Biz burada, ikinci yoldan hareket ettik. Yani anket bulgularından başlayarak, kuramsal sınıf analizine imkân verecek bir gruplama çabasına girdik; ulaşabileceğimiz en "saf" sınıf/grup/tabaka kategorilerini inşa ettik. Belli bir soyutlama derecesinin ötesine gitmenin ne mümkün ne de yararlı olacağı ortaya çıktığı anda da durduk. Böylece inşa edilen gruplar ile maddeci tarih görüşünün soyut grupları arasında yakın akrabalık vardır; ama özdeşlik yoktur. Ancak, tartışma ve çözümlemelerimiz böyle bir çakışma varmış gibi sürdürülecektir. Saf kuramcıları tatmin etmese bile, ampirik malzememizin niteliği dikkate alındığında başka seçenek de yoktu.

Kent ve köy ortamlarında uyguladığımız sınıflandırma ölçütlerini sunup tartışmadan önce, toplumsal sınıf yaklaşımı dışında kullanacağımız alternatif gruplaşmalar üzerinde de kısaca bilgi vermek yararlı olacak. Yukarıda belirtildiği gibi, sınıf yaklaşımının dışındaki ölçütlerden türeyen alternatif gruplama şemaları, bu çalışmada temel gruplamadan elde edilen açıklamaları *tamamlamak veya sınamak* için zaman zaman kullanılacak.

Kent nüfusu için alternatif açıklayıcı değişkenler olarak şunlar kullanıldı: Yaş, farklı kentleşme derecelerine göre (metropol, diğer il merkezi, kasaba, köy) gruplanmış doğum yeri, babanın sınıfsal konumu ve ücretli gruplar için işyerine ilişkin özellikler (işkolu, çalışan sayısı, kamusal/özel işletme ayrımı). Eğitim düzeyinin de bir diğer açıklayıcı değişken olarak görülmesi mümkündür; ancak bu çalışmada eğitim önemli bir

refah göstergesi olarak, yani *açıklanan* bir değişken olarak ele alındığı için bu yola gidilmedi. Esasen eğitim düzeyi, ücretliler grubu içindeki alt gruplaşmayı kısmen belirleyen bir özellik olarak da kullanılmıştır. Kısaca eğitim düzeyi, çalışmamızda esas olarak endojen bir değişken olarak ele alınmakla birlikte çalışmanın başlangıç tablolarından birinde kentsel grupların eğitim düzeyleri üzerinde bilgi sunuluyor; politik ve ideolojik davranış ve tavırların çözümlendiği bölümde de, eğitim açıklayıcı değişkenlerden biri olarak kullanılıyor.

Kırsal gruplarda ise, alternatif açıklayıcı değişkenler olarak yaş ve köyün kendisi (veya köyün "tipi") kullanılabilir. Türkiye'de köy sosyolojisinde Çağlar Keyder ve Bahattin Akşit tarafından başlatılan ve köyün kendisini bir çözümleme birimi olarak kabul eden bir anlayış vardır. Çalışmamızın verileri her açıklanan değişkeni, incelenen 19 köye göre sınıflama olanağı içeriyor. Ancak, bu doğrultuda bir yöneliş bizi köy sosyolojisinin ilginç, ancak çetrefil dehlizlerine sürükleyeceği için, bundan kaçındık.

Böylece, ampirik bulgular esas olarak sınıf ayrımı üzerine sunuldu. Yukarıda sıralanan diğer değişken ve özellikler, çeşitli süreç, olgu ve tavırların anlaşılmasında sınıf değişkenlerini tamamlamak ve bazen onların yerine geçmek üzere kullanıldı. Ancak, dikkat edilirse, bu ek değişkenlerin ("yaş" dışında) toplumsal sınıf ile yakından bağlantılı olduğu görülecektir: Babanın sınıf konumu, yani *sınıf kökeni* için bu çok açıktır. İstanbul nüfusunun doğum yerinin saptanması bizi köyden kente göç olgusuna götürdüğü ölçüde bir *sınıf değiştirme* sürecinin de içine çekmektedir. Ücretlilerin işyerleriyle ilgili gruplamalar bizi doğrudan doğruya işçi sınıfının *alt gruplarına* götürecek bilgilerden bir

bölümünü oluşturmaktadır. Kısacası bu ek değişkenler, sınıfa dayalı bir çözümlemeye alternatif olarak değil, aksine onu *tamamlayıcı* özellikler taşımaktadır.

Çalışmanın kapsamıyla ilgili bir kısa açıklama da yararlı olacaktır. Anket bilgilerinin büyük bölümü "hane reisi"nden derlendi; özellikle sınıf tabanlı gruplama hane reisinin özelliklerine göre belirlendi. Bazı bilgiler ve değişkenler ise hanedeki bir kadından elde edildi. Çoğu durumlarda bu, hane reisinin eşidir. İstanbul'da hane reisleri ve kadınlar için 800'er anket, köylerde ise 845 hane reisi ve 831 kadın anketi uygulandı. Hanede yer alan tüm bireyler için de bazı bilgiler vardır. Bunların sayısı İstanbul hanelerinde 3498, köy anketlerinde ise 4525'tir. Bireyler üzerindeki bilgileri, hane reisi ve kadın anketlerinin sonuçları ile birleştirmek teknik olarak gerçekleştirilemedi; ancak bir bölümünü bağımsız olarak sunmak mümkün oldu.

B. KENTSEL SINIFLAR/GRUPLAR

İstanbul anketi 3498 kişiyi kapsıyor. Bu nüfusun 245'i emeklidir. Faal nüfusu oluşturan 16-64 yaş gruplarında 2211 kişi vardır. Bunların 131'i öğrenci, 970'i çalışmakta veya iş sahibidir. Öğrencileri dışlarsak, faal nüfusun çalışma (katılma) oranı % 46,6'dır. Çalışanların % 83,2'si erkek, % 16,8'i kadındır.

Ankette, hane reislerinin mesleği, meslekteki mevkii, işi ve iş koşulları üzerinde ayrıntılı sorular vardır. Bu sorulardan hareketle ilk sınıfsal ayrımı *ücretli/maaşlılar* ve *işverenler* arasında yaptık. Kapitalist bir ortamda temel sınıf ayrımı sermaye-ücretli işgücü arasındadır; bizim de hareket noktamızı bu ayrım oluşturdu. İşverenler, sürekli işçi çalıştıranlar olarak tanımlandı. Bir veya iki sürekli işçi çalıştıranları *"küçük burjuvazi/işveren"*, üç veya daha fazla sayıda

sürekli işçi çalıştıranları ise *"orta-büyük burjuvazi/işveren"* olarak tanımladık. Ek olarak, bir büyük ara tabaka olan, *"sadece kendi hesabına çalışanlar grubu"* da belirlendi. Anket verilerinden tanımlandığı biçimiyle bu grup, kendi hesabına çalışır ve hiç sürekli işçi istihdam etmez; aslında farklı özellikler taşıyan en az üç grubun heterojen bileşkesidir: Küçük esnaf ve zanaatkârların, marjinal/"enformel" işlerde çalışanların yanı sıra, nitelikli, ancak orta halli (yani yanında sürekli personel çalıştırmayan) serbest meslek sahipleri de (örneğin hekim, avukat, muhasebeci) bu grupta görünecektir. Ancak, eğitim düzeyine göre yapılan bir döküm bu sonuncu kategorinin sadece kendi hesabına çalışanlar grubunun yalnız % 3,5'ini oluşturduğunu gösteriyor. Biz bu grubu ileriki sayfalarda *"esnaf/marjinaller"* diye adlandıracağız. Pendik-Kartal, Eyüp-Bayrampaşa ilçelerinin esas olarak halk semtlerinden oluştuğunu hatırlatalım.

Ücretli/maaşlılar dört alt gruba ayrıldı: *Yüksek nitelikliler, beyaz yakalı ücretliler, niteliksiz hizmet işçileri* ve *mavi yakalı işçiler*. Bu ayrım, ücretlilerin sektörel dağılımından değil, ilgilinin mesleğinden ve yaptığı işin niteliğinden türetildi. Örneğin, bir fabrikanın gece bekçisi niteliksiz hizmet işçileri grubuna, bir üniversitenin marangoz atölyesinde çalışan işçi ise mavi yakalı grubuna yerleştirildi. Yüksek nitelikli grup, birkaç istisna dışında yükseköğrenime gerek duyulan elit nitelikteki işleri kapsar: Hekim, mühendis, avukat gibi... Beyaz yakalı grup ise (ilgilinin yükseköğrenimli olmasına bakılmaksızın), belli bir eğitim düzeyine veya meslekiçi eğitimden kaynaklanan uzmanlaşmaya gerek duyan, ancak yüksek nitelikliden belirgin biçimde daha az nitelik getiren meslekleri oluşturur: Hemşire, diş teknisyeni, banka memuru, sekreter, öğretmen, polis gibi. Niteliksiz hizmet grubunun tipik örnekleri

garson, bekçi, odacı, tezgâhtar, şofördür. Dar anlamda "proleter" özelliği taşıyan mavi yakalı işçiler ise, doğrudan maddi üretimde (sanayi, inşaat, maden işçileri gibi) çalışan ücretlilerdir.

Anketimiz, ücretlilerin eteklerinde yer alan iki grup daha ortaya koydu: *Emekliler* ve *işsizler*. Çalışma hayatları hakkında bilgi bulunmakla birlikte, bunları, örneğin son çalıştığı iş ve konuma göre sınıflamak yerine ayrı gruplar olarak korumak bize daha anlamlı göründü. Tablo 1, hane reislerinin bu dokuz grup arasındaki dağılımını, yani örneklenen İstanbul semtlerinde karşımıza çıkan "sınıfsal" dökümü veriyor.

Ne var ki, buradaki "sınıfsal" döküm, yukarıda değindiğimiz kuramsal-ampirik düzlemler arasında uzlaşma sorununu somut olarak karşımıza çıkarıyor: Bu dokuz "sınıf" veya "grup", kuramsal sınıf şemasına nasıl oturtulabilir?

Bu bağlamda yer yer örtüşen birkaç "harmanlama" yapabiliriz: Mavi yakalı+niteliksiz hizmet+işsiz toplamını dar anlamda kentsel işçi sınıfı, orta-büyük burjuvazi kategorisini ise (küçük burjuvazi grubunu katarak veya dışlayarak) kent burjuvazisi olarak nitelendirmek, herhalde fazla itiraz doğurmayacaktır. En geniş anlamda işçi sınıfının ise, bu ilk üçlüye yüksek nitelikli, beyaz yakalı ve emekli gruplarının eklenmesinden oluştuğunu söyleyebilir miyiz? Belki. Ancak, belki de bu geniş gruba "sınıf" nitelemesi yerine, "şimdinin, geçmişin ve olası geleceğin ücretli/maaşlıları" yaftası daha fazla yakışacaktır. Buna karşılık işsiz+mavi yakalı+niteliksiz hizmet+beyaz yakalı+sadece kendi hesabına çalışandan oluşan bir "halk sınıfları" koalisyonu önermek de akla gelebilir. Kentsel küçük burjuvaziyi salt iktisadi bir perspektifle tanımlayacaksak, bu "sınıf"ı küçük burjuvazi grubunda ve sadece kendi hesabına çalışanların bazı öğeleri arasında ara-

mamız gerekecektir. Belki de küçük burjuvazi+sadece kendi hesabına çalışanlar diye bir bütünleştirme yaparak bunu, "küçük burjuvazi ve marjinaller" diye adlandırmak da mümkündür.

Bu tür harmanlama seçeneklerini açık tutmak için dokuz grubu olduğu gibi bırakmayı uygun bulduk. Aslında, grup sayısını, örneğin (elimizde var olan) "geçici işçi kullanım" ölçütünü sadece kendi hesabına, küçük burjuvazi ve orta-büyük burjuvazi gruplarına uygulayarak veya eğitim düzeyi veya işin/mesleğin niteliği ölçütlerini sadece kendi hesabına çalışan grubuna uygulayarak artırmak mümkün olabilirdi. Ancak, bu tür işlemlerin grupları ne derecede homojenleştireceği sorunu bir yana, nicel çözümleme için anlamsız olan (örneğin 8-10 hane reisinden oluşan), çok küçük grupların inşasını verimsiz ve yararsız gördük.

Tablo 1: Kent Anketinde Sınıflar ve Sosyal Gruplar
(Hane Reisleri)

Kategoriler	Sayı	Yüzde
İşsiz	69	8.7
Emekli	154	19.3
Yüksek Nitelikli Ücretli	37	4.6
Beyaz Yakalı Ücretli	46	5.8
Niteliksiz Hizmet İşçisi	135	16.9
Mavi Yakalı İşçi	173	21.7
Esnaf/Marjinaller	119	14.9
Küçük İşveren	34	4.3
Orta/Büyük İşveren	30	3.8
Toplam	797	100.0

Notlar: İstanbul anket sonuçlarından. Gruplama ölçütleri için metne bkz. Anketin toplam kapsamı 800 hane reisi olduğu halde, açık seçik olmayan yanıtlar nedeniyle her tablodaki "toplam" farklı olabiliyor. Bu tablodaki 797 hane reislik kapsamın nedeni budur.

Tablo 1, yukarıda tanımlanan sınıf ve grupların İstanbul anketinde saptanan sayı ve oranlarını ortaya koyuyor. Burada, bu bulguların ne kadar temsili olduğu sorusu akla gelecektir. Oluşturduğumuz sınıflama yerleşik istatistik kategorilerine uymadığı için bu soruyu yanıtlayamıyoruz. Ancak, (emekliler hariç, işsizler dahil ve salt hane reislerinden oluşan) ücretli/maaşlı grup toplam içinde % 77'lik bir oran oluşturuyor. Bu oran, 1990 sayımında İstanbul'da faal nüfus içinde % 78.1 olarak ortaya çıkıyor. Örneklememizin en azından "ücretli/maaşlılar" ve "işveren/kendi hesabına çalışanlar" ikilemine dayalı bir ayrımda bir hayli temsili olduğu böylece söylenebilir.

C. KIRSAL SINIFLAR/GRUPLAR

Herhangi bir tarım yapısını ampirik olarak sınıf tabanlı bir ayrıştırmaya tabi tutabilmek için kırsal bölgede karşımıza çıkan haneleri, öncelikle, (a) üretim araçlarının mülkiyeti, (b) hanenin (işletmenin) ücretli işgücü istihdam edip etmemesi ve/veya aile işletmesi dışına işgücü "ihraç" edip etmemesi ve (c) toprak sahibinin kiraya/ortağa toprak verip vermemesi (yani rantiye statüsüne yönelerek çiftçilikten kopması) veya çiftçinin/köylünün kiracı/ortakçı olup olmaması bakımından sınıflamak gerekir. Bu sınıflamayı daha ince bir ayrıma götürebilmek için (i) her hanede istihdam edilen "yabancı" emek, (ii) hane mensuplarının hane işletmesinde kullanılan emeği ve (iii) "ihraç" edilen hane emeği arasındaki oranları saptamak yararlı olacaktır. Buna ek olarak kiracı ile toprak sahibi arasındaki ilişkide hangisinin göreli olarak "büyük", hangisinin "küçük" olduğunu saptamakta da yarar vardır.[2]

[2] Tarımsal yapılarda sınıf/tabakaların ampirik tanımlanması, çözümlenmesi üzerinde ayrıntılı bir kuram ve kavram tartışması

Hemen ifade edelim ki, bizim köy anketiniz, haneler için yukarıda önerilen bilgilerin henıen hemen tümünü içeriyor. Ne var ki, 845 birimden oluşan bir örnekleme, bu ölçütlerin tümünü uygulayarak sınıflamaya yönelmek için küçük bir taban oluşturuyor. Bu olgu, bizim, sadece (a) ücretli işgücü kullanımı, (b) haneden işgücü "ihraç" olgusu, (c) traktör sahipliği ve (d) işlenen alanın sulu ve kuru arazi bakımından genişliği ölçütleri ile yetinmemize yol açtı. İlk üç ölçütün geçerliliğine ilişkin "evet" ve "hayır"lı yanıtlar ve kuru/sulu arazi için 30, 100 ve 200 dönümlük sınırlar, Tablo 2'nin beş sütununu oluşturuyor. Bu ölçütlerin birlikte kullanımı, kırsal kesimde sekiz adet sınıf/grup tanımlamamıza olanak verdi. Tabloda ve açıklayıcı notta gösterildiği gibi "zengin", "orta" ve "küçük" köylü gruplarından her birinin tanımında ölçütler arasında üçer farklı bileşke kullanılması, kullanılan ölçütlerle bile sekizin çok üzerinde grup oluşturulabileceğini gösteriyor. Ancak bunun, araştırmamızın kapsamı içinde yararlı olacağı şüphelidir. Bu sınıf/gruplar, esasen azgelişmiş toplumların tarımsal yapısını inceleyen Marksist yazında, örneğin Çin ve Hint çalışmalarında ortaya çıkan sınıflaşma şeması ile paralellik gösteriyor.[3]

ve Marksist kuramcıların ve eylemcilerin yaklaşım ve katkıları için bkz. Boratav (1980).

[3] Özellikle Çin Halk Cumhuriyeti'nde tarım reformuna rehberlik eden metinler *(The Agrarian Reform Law of the People's Republic of China*, Peking, 1980), Patnaik (1976) ve Nemchinov'un Shanin (1977) tarafından aktarılan bir çalışması azgelişmiş tarımsal yapılarda sınıf ayrımlarını nicel ölçütlere oturtma doğrultusunda önemli katkılar getirmiştir. Bu katkılar Boratav (1980, Kesim 4)'te tartışılmıştır. Altan (1987), DİE'nin tarım sayımları verileri üzerindeki araştırmasında, bizim ölçütlerimize ek olarak yabancı emek/aile emeği oranlarını da kullanmış ve Türkiye tarımı için altı kategoriden oluşan bir ampirik sınıflama oluşturmuş-

Tablo 2: Kırsal Sınıf/Grupların Tanımına Dönük Çerçeve

Kategoriler	İşçi Çalıştırır	Emek "İhraç" Eder	Traktör Sahibi	İşlenen Alan (a) (dönüm)	İşlenen Alan (b) (dönüm)
Kapitalist Çiftçi	Evet	Hayır	Evet	101+	201+
Zengin Çiftçi	Evet	Hayır	Evet	31-100	101-200
Zengin Köylü	Evet	Hayır	Evet	1-30	1-100
	Evet	Hayır	Hayır	Tümü	Tümü
	Evet	Evet	Evet	31+	101+
Orta Köylü	Hayır	Hayır	Evet	Tümü	Tümü
	Evet	Evet	Evet	1-30	1-100
	Hayır	Evet	Evet	31+	101+
Küçük Köylü	Hayır	Hayır	Hayır	Tümü	Tümü
	Hayır	Evet	Evet	1-30	1-100
	Evet	Evet	Hayır	Tümü	Tümü
Yoksul Köylü	Hayır	Evet	Hayır	Tümü	Tümü
Tarım İşçisi	Hayır	Evet	Hayır	Hiç	Hiç
Rantiye	Hayır	Hayır	Hayır	Kiraya veriyor	Kiraya veriyor

Notlar: Her büyüklükte işletme "Tümü" ile ifade edildi. (a) ve (b), sulu ve kuru işletmeleri ifade ediyor. Zengin köylü, orta köylü, küçük köylü gruplarından her birini tanımlamada üç ayrı ölçüt kullanıldı ve her (yatay) sıra ölçütlerden her birini belirliyor. Örneğin, orta köylü grubunun ilk sırasını izlersek, bu grubu tanımlayan ilk ölçüt ortaya konacaktır: Hiç işçi çalıştırmayan, hane halkından dışarıya hiç emek 'ihraç" etmeyen, traktör sahibi olan bir çiftçi işletmesinin büyüklüğü ne olursa olsun orta köylü sayılacaktır. İkinci sıra, orta köylü ile ilgili ikinci tanımı ortaya koyuyor: İşçi istihdam eden, emek "ihraç" eden, traktör sahibi, sulu 130, kuru 1-100 dönüm toprak işleyen çiftçi de orta köylü sayılacaktır. Bu üç grupta üçer farklı tanımla belirlenen kategoriler arasında herhangi bir ayrım gözetilmemiştir.

Bu bağlamda Tablo 2'deki şemaya ve bu şemaya dayanılarak anket bulgularını kırsal sınıf yapısına dönüştüren Tablo 3'e eklenmesi gereken bir husus var: Türkiye'nin tarımsal yapısının en yaygın üretim ilişkisini oluşturan küçük meta üretiminin dolaysız üretici-

tur. "Rantiye" ve "tarım işçisi" gruplarının yer almadığı bu sınıflama hem sayı hem de nitelik bakımından bizim gruplarımızla yakınlık taşımaktadır.

leri oluşturan ayağı, yani "esas olarak aile emeği ve kendi üretim araçları ile piyasa için üretim yapan köylü" sınıfı, tablodaki "köylü" grupları içinde yer alıyor ve özellikle orta köylü ve küçük köylü kategorileri tamamen bu sınıfın alt gruplarını oluşturuyor. Ancak, bu ilişkinin diğer ayağını oluşturan "tüccar/tefeci" (veya ticari/mali sermaye) sınıflarını kırsal haneler içinde yürütülen bir ankette saptamak mümkün değildir. Çiftçinin tüccar/tefeci ve ticari/mali sermaye ile ilişkilerini ileride saptayıp tartışacağız. Ancak, bu sınıfları anketlerin kapsadığı haneler içinde saptamak mümkün olmadı. Zira, bunların bazı öğeleri kırsal aileler içinde bulunsa bile, anketimiz tüm haneleri sadece çiftçi/köylü nitelikleri ile saptadı; bu gruplar çoğunlukla köylerin dışında yer aldıkları için anketlerde de kapsanmadılar.

Tablo 3: Kırsal Ankette Sınıflar ve Toplumsal Gruplar
(Hane Reisleri)

Kategoriler	Sayılar	Yüzde
Kapitalist Çiftçi	52	6.2
Zengin Çiftçi	45	5.3
Zengin Köylü	62	7.3
Orta Köylü	136	16.1
Küçük Köylü	207	24.5
Yoksul Köylü	182	21.5
Tarım İşçisi	90	10.7
Rantiye	71	8.4
Toplam	845	100.0

Notlar: Kırsal anketin bulguları. Kavramlar, tanımlar ve yöntem açıklamaları için bkz. Tablo 2 ve ana metin.

Tablo 3, böylece, örneklememize giren 19 köye ait sınıf yapısının nicel yansımasını ortaya koyuyor. Bu, yukarıda değinildiği gibi, "köylü" kategorisinin orta,

küçük ve yoksul gruplarının başat olarak ortaya çıktığı, yani toplamın % 62'sini oluşturduğu bir yapıdır. Öte yandan kapitalist ilişkilerin emekçi sınıfını temsil eden tarım işçileriyle birlikte, bu ilişkilerin içine aynı konumda ve tamamen değilse bile oldukça yoğun bir biçimde girmiş bulunan yoksul köylü grubu, toplamın % 32'sini oluşturuyor. Kapitalist ilişkilerin sermaye kanadını temsil eden kapitalist ve zengin çiftçi gruplarının da sayıları toplamın % 11,5'i gibi küçümsenmeyecek bir düzeyi buluyor. Ayrıca, azgelişmiş kapitalizme özgü tarımsal yapının karmaşık özellikleri de ortaya çıkıyor: Bizim ölçütlerimize göre zengin, orta ve küçük köylü gruplarını oluşturan hanelerden bazılarında hem emek "ihraç" etme hem de aile emeği yanında ücretli işgücü kullanma olgusu birlikte var olabiliyor.

Kırsal nüfusun sınıfsal özellikleri üzerinde birkaç ek gözlem yapmak da yararlı olacaktır: Birincisi kapsanan kırsal nüfusun, tarım dışı faaliyetlere katılma derecesiyle ilgilidir. Anketimiz, kapsanan faal nüfus toplamı içinde, insanların % 21,7'sinin tarım dışı mesleklerle, işlerle uğraştıklarını ortaya koydu. İleride, farklı grupların kent ekonomisiyle giderek karmaşıklaşan ilişkileri üzerinde duracağız. Burada, kırsal bölgelerde belli ölçülerde bir tarımdan kopma sürecinin de söz konusu olduğu söylenebilir.

İkinci saptama, kapsadığımız kırsal hanelerin hayvancılıkla ilişkileri üzerinedir. Biz, gruplarımızı, esas olarak işlenen arazi ve traktör sahipliği gibi bitkisel üretime dayalı ölçütlerle tanımladık. Bunlara büyük/küçük baş hayvancılıkla ilgili bilgilerin eklenmesi, sınıflama çabasını güçleştirecekti. Bu eksikliği burada, gruplarımızın hayvancılıkla ilişkileri üzerinde özet bazı bilgiler sunarak, kısmen de olsa telafi edelim: Çiftçilik yapan nüfusu oluşturan altı grup içinde, sığır veya

koyunu olmayan hanelerin oranı arasında büyük bir fark yok; bu oran % 17 (küçük köylü) ile % 23 (zengin köylü) arasında değişiyor. Buna karşılık aynı oran, tarım işçilerinde % 51'e, rantiyelerde % 47'ye çıkıyor. Dolayısıyla, bu son iki grubun tarımsal faaliyetlerinin işletmeci özellikler taşımadığı, ücret ve rant gelirine dayalı üretim ilişkileri içinde bulunduğu, hayvancılık dikkate alındığında da ortaya çıkıyor. Tahmin edileceği gibi, en üst üç grup, yani kapitalist çiftçi, zengin çiftçi ve zengin köylü grupları, sahip oldukları sığır ve koyun sayıları bakımından da en üstte yer alıyorlar. Bu üç grubun, satılan sığır ve koyun sayılarından elde edilen pazarlama oranları da (zengin köylünün sığır satış oranları dışında) genel ortalamanın çok üstündedir. Orta-yoksul köylüler ve tarım işçilerinin büyük çoğunluğu için hayvancılığın bir geçimlik üretim faaliyetinden ibaret olduğu, ticari ilişkilerin ise küçük çaplı süt ve peynir üretimiyle sınırlı olduğu anlaşılıyor. Ancak, bu kitlenin içinde küçük bir alt grubun orta boyutlu ticari hayvancılıkta uzmanlaşmış olduğu da ortaya çıkıyor: Sınırlı sayıda yoksul köylü ve tarım işçisi ailesi bir yıl boyunca beşten fazla sığırı ve yine az sayıda orta köylü de otuzdan fazla koyunu pazarlamışlardır. Sınıflama ölçütlerimize hayvan mülkiyet ve pazarlamasını ekleseydik, burada değinilen az sayıda haneyi, şemamızın daha üst gruplarına kaydırmamız gerekecekti. Yine de bu eksikliğin, kırsal gruplarımızın ana görüntüsünü fazla etkilemeyeceği anlaşılıyor.

İKİNCİ BÖLÜM

Sınıfların ve Grupların Sosyoekonomik Nitelikleri

Çözümlemelerimizin ana öznelerini oluşturacak olan kentsel ve kırsal sınıf/grupları tanımlamanın bir adım ötesine geçerek, bu grupların anketlerde ortaya çıkan kimi sosyoekonomik özelliklerini saptayabilir miyiz? Bunu, ilk önce, bu çalışmada kullandığımız bağımsız değişkenlerden bazıları arasındaki ilişkileri ortaya koyarak yapacağız. Daha sonra, kentte ve kırda toplumsal grup/sınıflarda *sınıf değiştirme* olgusunun ne derecede yaygın olduğunu, kuşaklar arası ve kuşak içi dikey sosyal hareketlilik kavramlarına ilişkin göstergeler inşa ederek inceleyeceğiz.

A. KULLANILAN GÖSTERGELER ÜZERİNE

Bulgularımızı sunmadan önce, bu çalışmadaki nicel bulguları sunan tablolarda yaygın olarak kullanacağımız bir nicel göstergeyi ayrıntılı açıklamakta yarar

var. Bu açıklamada kullanacağımız Tablo 4-5, kentli sınıf/katmanların eğitim düzeyleri üzerinde önem taşıyan bulguları sunmamıza da imkân veriyor.

Bu araştırmanın bulgularını, bir dizi bağımlı (endojen) değişkeni, onları açıkladığı kabul edilen kimi özellikler (açıklayıcı değişkenler) bakımından farklılaştırarak sunuyoruz. Önceki bölümde tartışıldığı gibi, sosyal sınıf aidiyeti, incelenen nüfusun sınıflanmasında kullanılan ana ölçüt olmaktadır. Bu, çeşitli ekonomik, sosyal, politik ve ideolojik olguların, değişkenlerin açıklanmasında sınıfsal konumun belli bir belirleyicilik taşıdığını düşündüğümüz anlamına geliyor. Farklı bir ifadeyle, insanlar arasında yukarıda değinilen olgularda gözlenen farklılıkların, en azından kısmen sınıfsal farklılaşma ile açıklanabileceği düşünülüyor. Örneğin sağlıkla ilgili bir göstergenin, diyelim "düşük yapan anneler"in, haneler arasındaki farklılaşmasını ele alalım. Düşük *sayısının* değil, düşük *yapanlar* ile *yapmayanlar* arasındaki ayrımın önem taşıdığını kabul edelim. Ankette kapsanan ve gebelik geçiren kadınlardan % 5'inin düşük yaptıklarını saptamış olalım. Acaba düşük yapma olgusu bakımından haneler arasında sistematik bir fark var mı? Varsa, bu farklılaşma hangi etkenlere bağlı? Eğer sınıfsal konumun bu farklılığa yol açan bir değişken olup olmadığını anlamak istiyorsak, her sınıfın içinde düşük yapan kadınları saptamak gerekecektir. Bu bilgileri topladığımız tablonun sütunları düşük yapan ve yapmayan kadınların sayısından, sıraları ise kadınların (hane reisine göre tanımlanmış) sosyal grup/sınıfından oluşacaktır. Sınıfsal konum dışında kalan bir etken olarak, genel sağlık durumunun *zaman içinde* düzeldiğini, bu nedenle düşük yapma olgusunun da zaman içinde azaldığını düşünüyorsak, bu varsayım olası bir açıkla-

yıcı değişken olarak düşük tarihini kullanmamızı gerektirir. Yani varsayımımız doğruysa, ankette kapsanan kadınlar içinde yaşlı kuşağa mensup olanlarda (yani daha eski tarihlerde gebe kalmış olanlarda) düşük oranının daha yüksek olması gerekir. Bu varsayımın geçerliliğini sınayacak tablo, sütunları yine düşük yapan ve yapmayan kadınların sayısından, sıraları ise düşük tarihinden oluşan bir diğer çapraz tablonun inşa edilmesi anlamına gelir.

Bu çapraz tablolar, normalde, ya mutlak değerler olarak (örneğin "düşük yapan kadınlar"ın sayısı ile kadınların ait oldukları sosyal grubun sayısını göstererek) ya da oranlar biçiminde (yani her sosyal grupta yer alan ve gebelik geçirmiş kadınların yüzde kaçının düşük yaptığını belirterek) sunulur. Ancak, bu çalışmada, bu sonuncu sunuş biçimini ek bir göstergeye dönüştürerek kullanacağız. Bizi, belli bir grubun belli bir özelliğinin (örneğin hane reisleri işsiz olan ailelerde, gebelik geçiren kadınlar içinde düşük yapanlar oranının) genel ortalamadan ne kadar saptığı ilgilendiriyor Bunu, grup ortalamasını (örneğin işsiz grubunda düşük yapanların oranı olan % 8'i) genel ortalamaya (örneğin tüm gebelik geçiren kadın nüfus içindeki düşük oranı olan % 5'e) bölerek (örnekte 1,6 değerini) elde ediyoruz ve bu değere G/O oranı diyoruz.

Tablo 4 ve 5, basit yüzdelerle G/O oranlarının *birlikte*, yani aynı veri tabanı üzerinde kullanıldığı bir örnek oluşturuyor. Tablo 4, sosyal gruplar itibariyle farklı eğitim düzeylerini yüzdeler itibariyle, Tablo 5 ise bu yüzdeleri G/O oranlarına dönüştürerek sunuyor. Bundan sonraki tablolarımızın büyük çoğunluğu G/O oranları ile sunulacağı için, bu iki tablo arasındaki ilişkiyi açıklamakta yarar var.

Tablo 4: Kentsel Grupların Eğitim Düzeyleri
(Yüzde Dağılım)

	Yok	İlk	Orta	Lise	Üniv.	Toplam
İşsiz	20.6	48.6	19.2	8.8	2.9	100.0
Emekli	19.6	54.7	11.5	6.8	7.4	100.0
Yüksek Nit. Ücrt.	0.0	8.3	5.6	22.2	63.9	100.0
Beyaz Yakalı Ücrt.	2.4	28.6	33.3	28.6	7.1	100.0
Niteliksiz Hız. İşç.	2.4	58.7	15.1	20.6	3.2	100.0
Mavi Yakalı İşçi	3.0	57.9	17.1	19.5	2.5	100.0
Esnaf/Marjinal	7.1	59.3	17.7	12.4	3.5	100.0
Küçük İşveren	0.0	54.5	21.2	15.2	9.1	100.0
Orta Büyük İşveren	3.4	27.6	31.0	13.8	24.1	100.0
Toplam	8.0	51.5	17.0	15.5	8.0	100.0

Notlar: Sıralar (işsiz-orta/büyük işveren arası) toplumsal grupları gösteriyor. Sütunlar hane reislerinin eğitim düzeylerini gösteriyor. "Yok" grubu, hiç okula gitmeyenleri ve ilkokulu bitirmemiş olanları içeriyor. "Orta", "Lise" ve "Üniv." grupları ise, bu eğitim düzeylerine bir yıl veya daha fazla devam eden hane reislerini (mezun olmayanlar dahil) içeriyor. Kapsanan toplam hane reisi sayısı: 759.

Tablo 5: Kentsel Grupların Eğitim Düzeyleri
(G/O Oranları)

	Yok	İlk	Orta	Lise	Üniv.
İşsiz	2.58	0.94	1.12	0.57	0.36
Emekli	2.45	1.06	.68	.44	.93
Yüksek Nit. Ücretli	0.00	0.16	0.33	1.43	7.99
Beyaz Yakalı Ücretli	0.30	0.56	1.96	1.85	0.89
Niteliksiz Hiz. İşçisi	0.30	1.14	0.89	1.33	0.40
Mavi Yakalı İşçi	0.38	1.12	1.01	1.26	0.31
Esnaj/Marjinal	0.89	1.15	1.04	0.80	0.44
Küçük İşveren	0.00	1.06	1.25	0.98	1.14
Orta Büyük İşveren	0.43	0.54	1.82	0.89	3.01
Toplam (%)	8.0	51.5	17.0	15.5	8.0

Notlar: Tablo, Tablo 4'teki değerlerden türetilmiştir. Kapsanan hane reisi sayısı: 759.

Tablo 4'ün sıraları, her sosyal grubun, örneğin işsizlerin (işsizin) farklı eğitim düzeyleri arasındaki dağılımını yüzdelerle veriyor ve böylece her sıranın sonundaki toplam (ondalıkların yuvarlaklaştırılması nede-

niyle ortaya çıkan küçük farklar dışında) 100.0'e ulaşıyor. Tablonun son sırası ise, toplam hane reislerinin, aynı eğitim düzeyleri arasındaki yüzde dağılımını veriyor. Sıra sonundaki toplam, yine 100.0'dür. İşsiz grubunun % 20.6'sının "eğitimsiz" olarak tanımlanan kategoride yer aldığı gözleniyor. Buna karşılık, toplam hane reislerinin içinde "eğitimsiz" olanların oranı, sadece % 8'dir. Birinci oranın ikinci orana bölünmesi ile "eğitimsiz işsizler"e ait G/O oranını elde etmekteyiz ve bu değer, Tablo 5'te 2.58 olarak sunuluyor: (0.206/ 0.08 = 2.58). Tablo 5'teki her değer, böylece, Tablo 4'ten türetildi. Sadece, "toplam" sırasını, Tablo 4'teki gibi yüzdelerle sunmaya devam ediyoruz.

G/O oranlarına dayanan bir sunuş biçimini bu çalışmada niçin yeğledik? Bu oran, hem gruplar arası karşılaştırmalara hem de herhangi bir grubun genel ortalamayla karşılaştırılmasına imkân veren, basit bir gösterge olma özelliği taşıyor. 1'i aşan herhangi bir G/O oranı, söz konusu olan değişkenin belli bir değeri (özelliği) bakımından o grubun genel ortalamanın üstünde yer aldığını gösteriyor. 1'in altındaki G/O oranları bakımından da bunun aksi söz konusudur. Örneğin Tablo 5'te orta-büyük burjuvazinin "eğitimsiz" olan alt grubunun G/O oranının 0.43 olması, orta-büyük burjuvazideki eğitimsizler oranının genel ortalamanın yarısından daha az olduğunu gösteriyor. Esnaf/marjinaller grubunun "eğitimsiz"lerine ait G/O oranı olan 0.89'un orta-büyük burjuvazi'ye ait 0.43 ile karşılaştırılması, esnafı marjinal hane reislerindeki eğitimsizler oranının orta-büyük işverenleri iki misli aştığını; ancak her iki grup içindeki eğitimsizler oranının genel ortalamanın *altında* olduğunu gösteriyor.

Tablo 5'in son sırası, sütun başlıklarında ifade edilen değerlerini özelliklerin yüzde dağılımını verdiği

için, tablodaki her hücredeki yüzde değeri elde etmek mümkün olacak: Her hücredeki G/O oranını, son sırada o sütuna tekabül eden yüzde değerle çarparsak, sözü geçen hücrenin yüzde değerine ulaşırız: Örneğin işsiz grubunun "üniversite" hücresindeki G/O değerini (0.36'yı) son sırada o sütuna tekabül eden 0.08 (% 8) ile çarparsak, Tablo 4'te aynı hücrede gösterilen yüzde değere (.029'a, yani % 2.9'a) ulaşırız. Dahası, her tabloda kapsanan toplam nüfusu da (hane reislerini) belirteceğimiz için, bu verilerden basit (mutlak) rakamlardan oluşan çokluk dağılımını da elde etmek mümkün olacaktır.

Tablo 4 ve 5'te, kentsel grupların eğitim düzeyleriyle ilgili bulgular açık seçiktir. Bu yüzden ve ayrıca eğitim sorununu daha sonra kırsal gruplarla birlikte tartışacağımız için bu bulguların üzerinde şimdilik durmuyoruz.

B. BAĞIMSIZ DEĞİŞKENLER ARASI İLİŞKİLER

Gruplarımızın kimi sosyoekonomik özelliklerini Tablo 6 ile başlayıp Tablo 14'te son bulan dokuz tablo içinde sunuyoruz. Tablo 6-8, kentsel gruplarımızın kentleşme derecelerini ve bu durumun tersten göstergesi sayılabilecek "süregelen kırsal ilişkiler"ini ortaya koyuyor. Burada, görüleceği gibi, grupların kentleşme derecelerini "doğum yeri" (Tablo 6), başka yerde doğanlar için "İstanbul'da kalma süresi" (Tablo 7) ve "köyde tarlası/gelir getiren tarlası/evi olanlar" (Tablo 8) göstergelerinin ifade ettiği kabul edildi. Özellikle Tablo 7'de, emekli grubun diğer gruplardaki hane reislerinden daha yaşlı olduğunu dikkate almak ve sağlıklı bir karşılaştırma yapmak için diğer grupların yaş dağılımının aynı olduğunu varsaymak gerekiyor. Ortalamalarla il-

gili bulgular, İstanbul'un halk semtlerinde taşralı, hatta köylü niteliğin ne kadar ağır bastığını göstermesi bakımından ilginçtir. Gerçekten de kapsanan hane reislerimizin yaklaşık % 85'inin İstanbul dışında, % 45'inin köylerde doğmuş olmaları, % 40'ının hâlâ köyde tarla sahibi olması, "taşra" doğumluların % 21'inin İstanbul'a yeni (1-10 yıl içinde) gelmiş olması, bu bağlamda vurgulanabilir. Bu sonuncu bulgu, tarım kesiminin büyük bir fiyat şoku yaşadığı 1980'lerde köyden kente göç sürecinin boyutu hakkında da bir bilgi sağlıyor.

Tablo 6: Kentsel Grupların Kentleşme Derecesi: Doğum Yeri (G/O Oranları)

	Metropol	Diğer İl Merkezi	Kasaba	Köy	Yurtdışı
İşsiz	0.94	0.92	0.98	1.13	0.65
Emekli	0.77	1.32	0.98	0.90	1.56
Yüksek Nit. Ücretli	1.44	1.37	1.56	0.60	0.72
Beyaz Yakalı Ücretli	0.90	1.38	1.14	1.16	0.00
Niteliksiz Hiz. İşçisi	0.92	0.75	0.85	1.14	0.99
Mavi Yakalı İşçi	1.20	0.51	1.00	1.02	0.98
Esnaf/Marjinal	0.75	1.38	1.15	0.97	0.97
Küçük İşveren	1.05	0.75	1.08	1.05	0.79
Orta Büyük İşveren	1.78	0.85	0.35	0.89	1.48
Toplam (%)	16.9	7.9	19.1	44.9	11.2

Notlar: Ankara, İstanbul, İzmir kentleri "metropol" olarak tanımlandı. Kapsanan hane reisi sayısı: 800.

Dağılımlarla ilgili birkaç gözlem de yapalım. Tablo 6'daki G/O oranlarını yatay olarak karşılaştırırsak, her grubun farklı coğrafi kökenler bakımından genel ortalamadan ne kadar saptığını gözleyebiliyoruz. Örneğin, "metropol doğumlu" olmanın (göreli anlamda) en yüksek değere ulaştığı grupların mavi yakalılar ve orta-büyük işverenler olduğu; bu anlamda "en köylü"

görünüşlü iki grubun ise işsizler ve niteliksiz hizmet işçileri olduğu ortaya çıkıyor. G/O oranlarını dikey olarak izlemek ise hangi grubun diğerlerine göre daha fazla (az) kentli karakter gösterdiğini ortaya koyacaktır. Emekli grubunu dışlarsak, 6. ve 7. tablolarda en yüksek kentli özellik gösteren grup yine orta-büyük burjuvazidir. Tablo 6'da, bu grubu yüksek nitelikli ve mavi yakalı ücretliler izliyor. Doğum yeri bakımından en "köylü" gruplar, sırasıyla beyaz yakalılar, hizmet işçileri ve işsizlerdir. İstanbul'a göreli olarak "en yeni" gelenler ise (Tablo 7'ye göre) yüksek nitelikli ve niteliksiz hizmet gruplarıdır. Bu bulguda yüksek nitelikli ücretlilerin başta gelmesi, bu grubun diğerlerinden daha yüksek bir bölgesel hareketlilik göstermesi ve/veya İstanbul'un taşra üniversitelerinden mezun olanlar için güçlü bir "çekiş" etkeni taşıması ile açıklanabilir. Bu bağlamda Tablo 11, 1988 yılında yaptığımız benzer bir anketin sonuçlarını[1] 1991 bulgularıyla karşılaştırıyor ve metropol doğumlular ile İstanbul'da 21 yıldan fazla oturanlar toplamının gruplar arası dağılımını veriyor. 1991 anketinin tüm benzer gruplar için daha yüksek bir kentleşme oranı vermesi, bizce, üç yıl içinde meydana gelen dönüşümleri değil, iki anket arasındaki kapsam farklarından (örneğin 1991 anketinin fazladan kapsadığı Eyüp-Bayrampaşa semtlerinin özelliklerinden) kaynaklanıyor.

[1] Boratav (1991, Bölüm 4) 1988'de yapılan ve İstanbul'da Kartal-Pendik semtlerini kapsayan bu anketin sonuçlarını sunmakta ve tartışmaktadır.

Tablo 7: Kentsel Grupların Kentleşme Derecesi: İstanbul Dışında Doğan Hane Reislerinin İstanbul'da Kalma Süreleri

	1-10 Yıl	11-12 Yıl	21+ Yıl
İşsiz	1.41	1.36	0.69
Emekli	0.14	0.37	1.60
Yüksek Nitelikli Ücretli	1.82	1.15	0.63
Beyaz Yakalı Ücretli	1.49	0.96	0.84
Niteliksiz Hizmet İşçisi	1.60	0.95	0.80
Mavi Yakalı İşçi	1.21	1.20	0.84
Esnaf/Marjinal	0.84	1.21	0.97
Küçük İşveren	0.32	1.52	1.03
Orta Büyük İşveren	0.44	1.13	1.15
Toplam (%)	20.8	24.1	55.1

Notlar: Kapsanan hane reisi sayısı: 321.

Tablo 8: Kentsel Grupların Kırsal Bağlantıları: Köyde Tarla ve Konut Sahipliği
(G/O Oranları)

	Gelir Getiren Tarla	Sadece Tarla	Konut
İşsiz	1.18	1.10	1.12
Emekli	0.68	0.83	0.75
Yüksek Nitelikli Ücretli	1.86	0.88	0.94
Beyaz Yakalı Ücretli	2.68	0.87	1.01
Niteliksiz Hizmet İşçisi	1.20	1.12	1.03
Mavi Yakalı İşçi	1.01	1.08	1.09
Esnaf/Marjinal	0.57	0.90	1.05
Küçük İşveren	1.01	1.10	0.91
Orta Büyük İşveren	0.77	1.25	1.16
Toplam (%)	8.7	40.0	25.9

Notlar: Son sıradaki yüzdeler, ilgili sütunun (örneğin "gelir getiren tarla" kategorisinin) toplam hane reisleri içindeki oranını (% 8.7'yi) veriyor. Bu nedenle bu sıradaki üç oranın toplamı % 100 olmayacaktır Kapsanan hane reisi sayısı: İlk iki sütun için 787, son sütun için 791.

Kırsal bölgelerle süregelen mülkiyet ilişkilerinin ise, gruplar arasında çok belirli farklılaşmalar içermediği ortadadır. Bu ilişkileri sürdüren hane reisleri içinde sadece (gelir getirmeyen) arazi sahibi olanlar en ka-

labalık kategoriyi oluşturuyor. Gelir sağlayan tarla mülkiyeti bakımından ise, yüksek nitelikli ve beyaz yakalı ücretlilerin diğer grupların önünde yer almaları ilginçtir. Bu, köy kökenli yüksek nitelikli/beyaz yakalı gruplarının (yani kentteki sosyal konumlarını, diğer gruplara göre daha fazla eğitime borçlu olan iki grubun) daha varlıklı çiftçi ailelerden geldiklerini mi gösteriyor? Buna karşılık, "doğum yeri" ölçütü bakımından en zayıf kır bağları olan orta-büyük burjuvazi grubu, "köyden gelir getiren tarla mülkiyeti" ölçütü bakımından da, küçük burjuvazi grubuyla birlikte, diğer kentsel grupların gerisinde yer alıyor. Bu saptama, kentsel sermaye birikiminde tarımdan kaynaklanan doğrudan artık aktarımının çok sınırlı bir rolü olduğuna ilişkin bir hipotez için dayanak oluşturabilir mi? Kent işsizlerinin kır bağlarının bir hayli güçlü olması ise, bu grup için etkili bir ekonomik ve toplumsal güvence öğesinin varlığını göstermektedir.

Bu bulguların paraleli, "kırsal grupların kent bağlantıları"nı ortaya koyan Tablo 9 ve 10'dur. "Göç" olgusunu, daha ayrıntılı bir biçimde ileride ele alacağız. Burada, kırsal hane reislerinin kentte bir yıldan daha fazla kalanlarını (Tablo 9) ve kentte kalacak bir yeri olanları (Tablo 10) gruplar itibariyle saptıyoruz. Kapsanan köylü nüfusun % 30'a yakın bir bölümünün daha önce kentlerde uzunca bir süre çalışmış olması ve % 80'i aşkın bir bölümünün de kentte kalabileceği yakın akrabalara veya eve sahip olması, köy-kent ilişkilerinin yoğunluk derecesi hakkında fikir veriyor. Kapalı, içe dönük bir köy toplumu olgusunun, İç Anadolu'nun kırsal alanlarında artık tarihe karışmış olduğu söylenmelidir.

Bu tablolardaki dağılımlarda saptanan farklılaşmanın kentsel gruplardan daha çarpıcı olduğu ortaya

çıkıyor. Kapitalist ve zengin çiftçilerin, hele ücretli işçi olarak tarım işçileri ve yoksul köylülere göre kentte çalışma oranları çok daha düşüktür. Buna karşılık aynı gruplar içinde kentte kalacak yerleri olanların oranı, yoksul grupların bariz şekilde üstündedir. Kentte konut sahibi olma olgusunun aynı doğrultudaki sınıfsal özelliği de Tablo 10'un son sütununda ortaya çıkıyor: Sınıflaşma piramidinde aşağıya inildikçe kentte ev sahibi olanların oranı aşağı yukarı düzenli olarak düşüyor: Bu oran, kapitalist çiftçilerde % 17'yi aşarken, yoksul köylü ve tarım işçileri için % 3-4 civarında dolaşıyor. Köyde ev sahibi olan İstanbulluların oranının (% 25.9), kentte ev sahibi olan köylülerin oranına (% 6.4) göre çok daha yüksek olduğunu da bu bağlamda hatırlatalım.

Tablo 9: Kırsal Grupların Kentsel Bağlantıları: Kentte Bir Yıldan Fazla Çalışmış Hane Reisleri (G/O Oranları)

	Kentte Çalışan	Kendi Hesabına	Ücretli Olarak
Kapitalist Çiftçi	0.52	3.79	0.69
Zengin Çiftçi	0.15	0.00	1.11
Zengin Köylü	1.02	1.06	0.99
Orta Köylü	0.58	1.84	0.91
Küçük Köylü	1.02	1.16	0.98
Yoksul Köylü	1.52	0.26	1.08
Tarım İşçisi	1.29	0.98	1.01
Rantiye	1.02	1.44	0.95
Toplam (%)	29.2	9.9	90.1

Notlar: Son iki sütun, sadece bir önceki sütundaki toplamı kapsıyor. Son sıradaki yüzdelerin toplamı bu nedenle 100.0'e ulaşmıyor. Kapsanan hane reisi sayısı: 831.

Bütün bu bulgular, kırsal ve kentsel gruplarımız arasında güçlü bağların ve karmaşık bir ilişkiler örgüsünün var olduğunu ortaya koyuyor. Bu saptama, özellikle kriz koşullarında, hem kır hem de kent aileleri

için bir hayli güçlü uyum ve savunma mekanizmalarının işleyebileceğini de gösteriyor. Bu mekanizmaların bazılarını ileride inceleyeceğiz.

Tablo 10: Kırsal Hane Reislerinin Kent Bağlantıları: Kentte Kalabileceği Yer Var mı? (G/O Oranları)

	Yok	Yakın Akraba	Kendi Evi
Kapitalist Çiftçi	0.11	1.07	2.70
Zengin Çiftçi	0.12	1.15	1.74
Zengin Köylü	0.37	1.10	1.59
Orta Köylü	1.16	0.92	1.53
Küçük Köylü	1.13	0.99	0.69
Yoksul Köylü	1.14	1.01	0.43
Tarım İşçisi	1.54	0.91	0.55
Rantiye	1.01	1.02	0.66
Toplam (%)	18.1	75.5	6.4

Notlar: Kapsanan hane reisi sayısı: 831.

Tablo 11: Farklı Grupların Kentleşme Dereceleri: Metropol Doğumlu Artı İstanbul'da Uzun Süredir Kalan Hane Reisleri, 1988 ve 1991 (%)

	Mavi Yakalı İşçiler	İşsizler ve Niteliksiz Hiz. İşç.	Beyaz Yakalı ve Yüksek Nitelikli Ücretli	Emekliler	Diğer
1991	57.1	51.1	52.8	89.7	62.8
1988	40.5	32.3	44.1	76.6	41.1

Tablo 12: Ücretli/Maaşlılarda Kamusal veya Özel Sektör İstihdamı (G/O Oranları)

	Kamu	Özel
Yüksek Nitelikli Ücretli	0.95	1.02
Beyaz Yakalı Ücretli	2.60	0.36
Niteliksiz Hizmet İşçisi	1.21	0.92
Mavi Yakalı İşçi	0.43	1.23
Toplam (%)	28.4	71.6

Notlar: Kapsanan hane reisi sayısı: 387.

Tablo 13: Ücretli/Maaşlıların Sektörel Dağılımı
(G/O Oranları)

	Sanayi	Maden	Ulaşt. Haberl.	Hizmet	Kamu Finans
Yüksek Nitelikli Ücretli	0.69	1.35	1.29	0.96	1.52
Beyaz Yakalı Ücretli	0.22	0.00	1.25	1.10	2.92
Niteliksiz Hizmet İşçisi	0.46	0.96	1.78	2.29	1.23
Mavi Yakalı İşçi	1.67	1.21	0.29	0.00	0.22
Toplam (%)	51.3	4.8	12.5	10.1	21.3

Notlar: "Hizmet" sektörü, diğer sütunlarda yer alan ulaştırma + haberleşme ve devlet hizmetleri + mali kurumlar dışındaki tüm hizmetleri içerir. Kapsanan hane reisi sayısı: 376.

Bulguları açık seçik olan ve sadece kentsel ücretli/maaşlı grupları içeren Tablo 12-14 için fazla söylenecek şey yok. Kamu sektörü istihdamı, göreli olarak beyaz yakalılarda en yüksek, mavi yakalı işçilerde ise en düşük olarak gözleniyor. Mavi yakalılar, büyük ölçüde (ancak tamamen değil) sanayi sektöründedir. Bunun "tanım gereği" olmadığım, grupları çalıştıkları işkoluna göre değil, yaptıkları işin niteliğine göre tanımladığımızı hatırlatalım. En az "sınai" olan grup (yüksek nitelikli grubu ile birlikte "devlet hizmetleri ve finans" kesimlerinde yoğunlaşan) beyaz yakalı grubudur. Mavi yakalılar, 3-20 ve 500+ işçi çalıştıran işyerlerinde, niteliksiz hizmet işçileri ise küçük işyerlerinde

Tablo 14: İşyerinde Çalışan İşçi Sayısına Göre Ücretli/Maaşlılar (G/O Oranları)

	1-2	3-20	21-1 00	101-500	501+
Yüksek Nitelikli Ücretli	0.65	1.07	1.82	0.42	0.67
Beyaz Yakalı Ücretli	0.53	LOS	1.02	1.36	0.82
Niteliksiz Hizmt İşçisi	1.81	0.69	0.85	1.23	0.81
Mavi Yakalı İşçi	0.55	1.22	0.94	0.85	1.27
Toplam (%)	12.7	26.0	24.5	20.1	16.7

Notlar: Kapsanan hane reisi sayısı: 384.

yoğundur. İleride, ücretli gruplar arasında hayat tarzı, refah, politik ve ideolojik tavırlar bakımından gözlenen farklılaşmaları incelerken bu özellikleri de dikkate alacağız.

C. SOSYAL HAREKETLİLİK

Birey, içinde doğduğu ve yetiştiği sınıfta hayat boyu kalmaya mahkûm mudur; bu "mahkûmiyet" çocuklarına ne derecede intikal eder? "Sosyal hareketlilik" kavramıyla bu soruyu yanıtlamayı amaçlıyoruz. Tabii ki, burada "mahkûmiyet", toplumsal tabakalaşmanın altlarında yer alanlar için söz konusudur. "Yukarı" sınıf/gruplar için bu ifadeyi, "bireyin, sınıfsal durumunu koruma, çocuklarına intikal ettirme şansına ne derecede sahip olduğu" biçiminde değiştirmemiz gerekir. Sınıflar arası hareket, belli bir sınıfsal hiyerarşinin söz konusu olduğu durumlarda (işçi sınıfıyla burjuvazi arasında olduğu gibi) "yukarıya" veya "aşağıya doğru" olarak nitelendirilir. Salt coğrafi ve sektörel özellikler taşıyan, yani sınıfsal konumun (veya hiyerarşik bir sosyal tabakalaşma yapısı içindeki göreli durumun) korunduğu hareketleri ise "yatay" olarak nitelendiriyoruz.

Bizim araştırmamız açısından, kentsel ve kırsal sınıflarımızın sosyal hareketliliğini aynı yaklaşımla ve özdeş göstergelerle incelemek mümkün olmuyor. Sorun, sadece verilerin yeterliliği ve niteliğiyle ilgili değil. Köy ve kent ortamında sınıflar arası hareketliliğin farklı anlamlara gelmesi de özdeş bir yaklaşımı gündem dışı bırakıyor. Kır, kentsel sınıfları besleyen büyük bir insan gücü deposudur; bunun aksi ise (yani kentten kıra büyük nüfus hareketleri) esas olarak geçerli değildir. Bu açıdan, kırsal ortamı, dışarıya (kır

dışındaki sınıflara) insan gücü "ihraç" eden, ancak geri kalan unsurlarıyla "kapalı" (kare matriks biçiminde tanımlanabilecek) bir sınıf yapısıyla betimleyebiliriz. Kent ortamı ise, dışarıdan (kent dışı sınıflardan) insan gücü "ithal" eden ve bu nedenle sınıflar arası hareketliliğin salt kendi içinde tanımlanamayacağı (sınıfsal kökenlerin veya "bir önceki" sınıfın var olan sınıfların dışından da olabileceği) bir yapı gösterir.

Kent ortamı açısından, kuşaklar arası ve kuşak içi sosyal hareketlilik arasında bir ayrım yapıyoruz. Anketimizde, "babanın sosyal sınıfı/grubu"nu saptamaya imkân veren sorular, kuşaklar arası sosyal hareketlilik göstergeleri oluşturmamıza imkân verdi. *Şimdiki kuşağın* (kapsanan hane reislerinin) toplumsal kökenlerini soruşturuyoruz. Tüm babaları ait oldukları gruplar itibarîyle gösteren dağılımı, hane reislerimizin ayrıldığı gruplardan (yani Tablo 9'da tanımlanan dokuz sınıf/gruptan) her birinin babalarına ait dağılımla karşılaştırıyoruz. Bu karşılaştırma, kuşaklar arası sosyal hareketliliği ortaya koyacaktır.

Bu açıklamayı Tablo 15'ten somut bir örnekle tamamlayalım: Tüm babaların sosyal gruplarını gösteren dağılımda yüksek nitelikli ücretli olarak tanımlanan babalar, toplamın % 4.1'ini oluşturuyorlar. (Tablo 15'te son sıra ile ilk sütunun kesişimine bakınız.) Öte yandan işsiz hane reislerinin babaları içinde yüksek nitelikli gruba giren babalar bu grup toplamının sadece % 1.4'ünü oluşturuyor. Bu nicel veriler, işsiz hane reisleri ile yüksek nitelikli gruptan babalar arasındaki kuşaklar arası hareketliliği belirleyen 0.34'lük (=1.4/4.1) bir G/O oranı verir. (İlk sıra ile ilk sütunun kesişimine bakınız.) Bu, işsizler içinde yüksek nitelikli kökenlilerin ortalamanın çok daha altında yer aldığını gösteriyor. (G/O oranının 1.0'e eşit olması tam orta-

lamaya uyan bir kuşaklar arası hareketlilik derecesi gösterecektir.) Tablo 15, bu biçimde hesaplanan G/O oranlarını sunarak kuşaklar arası sosyal hareketlilik derecesini incelememize imkân veriyor.

Tablo 15: Şimdiki Kuşağın Sosyal Hareketliliği: Farklı Sosyal Gruplarda Babanın Sosyal Konumu (G/O Oranları)

	Yüksek Nitelikli	Beyaz Yakalı Ücretli	Niteliksiz Hizmet İşçisi	Mavi Yakalı İşçiler	Kentsel Esnaf Marjinal (İşveren Dahil)	Çiftçi Köylü	Tarım İşçisi
İşsiz	0.34	0.82	0.94	1.25	1.22	0.95	1.12
Emekli	0.49	0.56	0.72	0.91	0.71	1.23	1.94
Yüksek Nit. Ücrt.	2.71	1.96	1.35	1.03	0.87	0.66	0.00
Beyaz Yakalı Ücrt.	1.56	2.76	0.82	0.40	0.68	1.08	0.68
Niteliksiz Hiz. İşç.	1.10	1.16	0.97	0.97	0.71	1.08	0.92
Mavi Yakalı İşçi	0.98	0.73	1.19	1.22	0.66	1.05	0.45
Esnaf/Marjinal	1.24	0.83	1.05	0.78	1.34	0.93	1.31
Küçük İşveren	0.00	0.83	1.27	1.64	2.17	0.46	0.91
Orta Büyük İşveren	1.68	1.45	0.93	0.85	3.26	0.54	0.00
Toplam (%)	4.1	7.1	18.5	16.2	9.5	38.1	6.5

Notlar: Sıra başlıkları şimdiki kuşağın (hane reislerinin) sosyal konumunu, sütun başlıkları ise babanın sosyal grubunu veriyor. Kapsanan hane reisi sayısı: 789.

Herhangi bir grubun kendi sınıfından "beslenme" derecesine "içsel türeme derecesi" diyelim. Bunu, herhangi bir hane reisi kategorisi ile babanın aynı gruptan olduğu hücredeki G/O oranı ile tanımlayalım. Örnek olarak, yüksek nitelikli diye tanımlanan hane reisleri ile (Tablo 15'in 3. sırasına bakınız), yüksek nitelikli olarak tanımlanan babaları (Tablo 15, sütun 1) ilişkilendiren G/O oranının 2.71 olduğu saptanıyor. Bu G/O oranı, yüksek nitelikli grubun diğer "baba grupları"ndan "beslenme" derecesini gösteren oranla-

rın hepsinden (3. sıradaki tüm diğer hücrelerdeki değerlerden) daha büyüktür. Bu bulgu, yani "içsel türeme derecesi"nin sözü geçen grup için en yüksek değere ulaşması, yüksek nitelikli hane reislerinin çok düşük bir kuşaklar arası sosyal hareketliliğe maruz kaldığını, yani göreli olarak en çok kendi grubu içinden beslendiğini ortaya koyar.

Bu bulguyu, diğer gruplarla birleştirerek tartışmadan önce, kentsel hane reisleri ile babalarının *aynı gruplar* altında sınıflanmadığını ve bu nedenle "içsel türeme derecesi" ile karşılaştırmalarda dikkatli olmak gerektiğini vurgulayalım. Bu, öncelikle, kentsel sınıf yapısının yukarıda değindiğimiz "açık uçlu" niteliğinden kaynaklanıyor: Kentsel hane reisi grupları içinde tanım gereği yer almayan kırsal sınıflar, kır kökenli hane reislerinin babalarının doğal gruplarını oluşturuyor. Bu kırsal sınıfları Tablo 15'te "çiftçi" ve "tarım işçisi" olarak ikiye indirgedik. Buna ek olarak, ankette babanın sosyal konumunu soruştururken, "kentsel esnaf/marjinal" başlıklı olarak tanımlanan tek bir grubun alt ayrımlarına ulaşamadık. Dolayısıyla, babalar bakımından oluşturulan bu grup, hane reisleri için yapabildiğimiz esnaf/marjinal; küçük burjuvazi ve orta-büyük burjuvazi kategorilerinin üçünü birden içeriyor. Son olarak da, "babanın işi/mesleği" ile ilgili soruların "işsiz" veya "emekli" diye yanıtlanması da mümkün olamayacağı için hane reisleri arasında yer alan bu iki grup babalar arasında yoktur. Bu nedenlerle Tablo 15'in sıraları ile sütunları sadece dört grup (yüksek nitelikli, beyaz yakalı, niteliksiz hizmet işçisi, mavi yakalı) için özdeştir. Hane reislerine ait sıra başlıklarında esnaf/marjinal, küçük burjuvazi, orta-büyük burjuvazi kategorileri altında yer alan üç grubun babalara ait kentsel esnaf/marjinal grubuna tekabül

ettiği söylenebilir. İşsiz, emekli hane reisi grupları ile "çiftçi" ve "tarım işçisi" baba gruplarının karşı sütun veya sırada mütekabilinden yoksun olmaları ise, yukarıda açıklandığı gibi sınıfsal matriksin "açık uçlu" niteliğinden kaynaklanıyor.

Bu açıklamalardan hareketle kuşaklar arası sosyal hareketlilik üzerindeki bulguları tartışalım. Bunu, bugünkü kuşağın sınıf/gruplarını (hane reislerini) temsil eden sıralardan her birindeki G/O oranlarının en yüksek ve en düşük değerlerini saptayarak yapalım. En yüksek G/O değeri, "içsel türeme derecesi"ni temsil eden hücreye (aynı grubu temsil eden sıra ve sütunun karşılaştığı hücreye) isabet ediyorsa kuşaklar arasında sosyal hareketliliğin düşük olduğu bir sınıf/grup söz konusudur. En düşük G/O değeri ise, herhangi bir grubun en az kaynaklandığı sosyal grubun adresini gösterecektir.

Tablo 15'in bulguları, hane reisleri ile babalar arasında paralellik kurulabilecek grupların, niteliksiz hizmet işçisi kategorisi dışındaki hepsi (yüksek nitelikli, beyaz yakalı, mavi yakalıdan oluşan ücretliler ve -babalar bakımından kentsel esnaf/marjinal grubu ile irtibatlandırdığımız- esnaf/marjinal, küçük burjuvazi ve orta-büyük burjuvazi grupları) için içsel türeme derecesinin en yüksek G/O oranı ile belirlendiğini ortaya koyuyor. Bu, tüm bu gruplar için "içsel beslenme"nin çok yüksek; yani kuşaklar arası sosyal hareketliliğin düşük olduğunu gösteriyor. Niteliksiz hizmet işçisi grubu ise göreli olarak en çok beyaz yakalı grubundan beslenir. Paralel "baba sınıfları"ndan yoksun olan işsizler ve emekliler ise, göreli olarak en çok mavi yakalı işçi ve tarım işçisi ailelerden geliyor. Esnaf/marjinallerin yüksek dereceli içsel türeme eğilimi dışında, sosyal matriksin farklı iki ucundan (yani yüksek nite-

likli ve tarım işçisi gruplarından) yüksek oranlarda beslenmesi de ilginçtir. Birinci saptama, sadece esnaf/marjinaller içinde yer alan küçük bir "kendi hesabına çalışan yüksek nitelikli serbest meslek grubu" ile ilgili olabilir ve bu halde aşağı doğru bir hareket olarak yorumlanamaz. Diğeri ise, kır ve kent sınıf yapılarının alt katmanları arasında oluşan bir yatay hareket olarak görülmelidir.

Sıralar itibariyle en küçük G/O değerlerine bakıldığında ortaya çıkan görüntü nasıldır? Yüksek nitelikli, orta-büyük burjuvazi ve mavi yakalı grupların göreli olarak en az tarım işçisi ailelerden "beslendiği" ortaya çıkıyor. İlk iki grup için bu oran sıfırdır. G/O oranı çiftçiler için 1.05, tarım işçileri için 0.45 olan mavi yakalıların kırsal kökenlerine ilişkin bu bulgu ilginçtir. Aynı bulgular, esnaf/marjinallerin kırsal kökenleri için ise mavi yakalı grubun tam tersi bir durumu ortaya koyuyor: Çiftçi ve tarım işçisi babalara ait bu oranlar esnaf/marjinaller grubu için 0.93 ve 1.31'dir. Bu önemli saptamaların, kırsal sınıflardan kente göçenlerin sosyal konumunu izlemeye çalıştığımız IV. Bölümde sorgulanması gerekecektir. Emekliler ve hizmet işçileri göreli olarak en az esnaf/marjinallerden besleniyorlar. Kent kökenli mavi yakalılara kentsel esnaf/marjinal ve beyaz yakalı gruplardan geçiş de göreli olarak azdır.

Son olarak, *sütunlar itibariyle* yüksek G/O değerlerinin yer aldığı hücrelere bakalım. Bu, farklı sınıf ve gruplardan babaların çocuklarını göreli olarak "en çok" hangi sınıflara verdiğini gösterecektir. Yüksek nitelikli, beyaz yakalı ve mavi yakalı baba grupları için önceki bilgiler (yani çok yüksek içsel türeme eğilimleri) doğrulanıyor. Buna ek olarak yüksek nitelikli ailelerden "hizmet işçileri" grubuna (yani aşağıya) doğru

(1.10'luk bir G/O oranı ile saptanan) anlamlı bir hareketlilik söz konusudur. Mavi yakalılar ise çocuklarını göreli olarak en az beyaz yakalı ve esnaf/marjinal grubuna vermişler. Yüksek nitelikli ücretli ailelerden çıkan çocuklar içinde "işsiz" ve "küçük işveren" konumuna kayma oranı göreli olarak en azdır. Buna karşılık hizmet işçilerinin göreli olarak en çok yüksek nitelikli gruba evlat vermesi ve böylece bir önceki saptamayı tersine çeviren bir "yukarı hareketlilik" göstermesi ilginçtir. Bir önceki kuşakta kentli esnaf/marjinal konumunda olan grubun çocuklarının ücretli katmanlara daha az yöneldikleri, göreli olarak en çok yöneldikleri sınıfın ise orta-büyük burjuvazi olduğu anlaşılıyor. Bu sonuncu sınıfın, yüksek nitelikli ücretli gruptan da oldukça yüksek oranda "beslendiği" ayrıca vurgulanmalıdır. 1990'larda kentsel burjuvazinin sosyal kökenler bakımından kırdan bir hayli kopmuş olması ve güçlü "iç beslenme" eğilimi dışında yüksek öğrenimli gruplardan sermaye sınıflarına yüksek oranlı geçişlerin de varlığı anlamlı bulgulardır. Kırsal gruplarla emekliler arasındaki bağlantıyı (emekli grubun yaş ortalaması dikkate alındığında ek bir kuşak boyutu getirdiği için) ihmal edersek, çiftçi/köylü grubun göreli olarak en çok beyaz yakalı, hizmet işçisi ve mavi yakalı grupları, tarım işçilerinin ise kentli küçük esnaf/marjinal grupları ve işsizleri beslediği ortaya çıkıyor. Kırsal sınıf yapısından kentsel yapıya kuşaklar arasındaki bu intikal biçimi ilginçtir ve bunun (kuşak içi örgüler içindeki) bir paralelini ileride kır/kent ilişkilerinin göç boyutunu incelerken göreceğiz.

Kuşaklar arası sosyal hareketlilik üzerinde birkaç ihtiyatlı eğilim saptaması yapabileceğimiz anlaşılıyor: Toplumsal tabakalaşma şemasının uçlarında yer alan gruplar için yukarı ve aşağı hareket karşısında güçlü

engeller yer almaktadır. Elimizde sadece iki kuşak için var olan bulgulardan hareketle, kırsal gruplardan başlayarak önce yatay, sonra "yukarıya" doğru sosyal hareketliliği betimleyen (ve dört kuşağı kapsayan) iki ayrı şema önerilebilir:

ŞEMA 1: (Tarım İşçisi) → (İşsiz & Esnaf/Marjinal) → (Küçük Burjuvazi) → (Orta-Büyük Burjuvazi)

ŞEMA 2: (Çiftçi) → (Mavi Yakalı & Hizmet işçisi & Beyaz Yakalı) → (Yüksek Nitelikli ücretli) → (Orta-Büyük Burjuvazi)

Bu sınıf atlama süreçlerinden birincisi, kent ekonomisine "tabandan" giren, yeni hayatı işsizlikle ve marjinal uğraşlarla başlayan yoksul köylü göçerin ("tarım işçisi"nin) tırmanmasını betimliyor. Bazıları için bir sonraki kuşakta küçük ticaret veya üretime, sonra da kent burjuvazisinin saflarına katılma söz konusudur. Küçük meta üretimi, tanım gereği içsel birikim olanakları sınırlı bir üretim ilişkisidir. Tarihsel, hatta güncel gözlemler bu önermenin tarım kesiminde büyük ölçüde geçerli olduğunu bize gösteriyor. Ancak, aynı genellemeyi Türkiye toplumunun son kırk yıllık koşullarında dinamik kent ekonomilerinin bünyesine yerleşen küçük üreticiler için herhalde yapamıyoruz. Birkaç kuşak içinde sınıfsal tırmanmaya imkân veren koşullar küçük meta üretiminin bünyesinde gerçekleşen içsel birikimden çok, değişen ortamlarda pek geniş bir çeşitlilik ve hacim kazanan kentsel rantların yarattığı olanaklarda aranmalıdır.

Sınıf atlamanın ikinci döngüsü ise (yukarıdaki şemada "çiftçi" diye adlandırılan), daha varlıklı kırsal sınıfların göçmesiyle başlıyor. Bulgular, sınıf atlamada

tarımdan doğrudan doğruya gerçekleştirilen kaynak aktarımının oynadığı rolü ortaya koymaya elverişli değildir. Ne var ki, böyle bir süreç yaygın olsaydı, bunun "çiftçi"den kent sermaye sınıflarının alt katmanlarına geçiş biçiminde başlayan bir döngüyü oluşturması gerekirdi. Bulgularımız bu tırmanma biçiminin çok yaygın olmadığım telkin ediyor. (Tablo 15'te "çiftçi" sütununun esnaf/marjinallere, küçük ve orta-büyük burjuvaziye isabet eden G/O değerlerinin hep 1'in altında aynı sıra ile 0.93, 0.46 ve 0.54- olmasına dikkati çekelim.) Bunun yerine, varlıklı köylülerin ilk kuşakta daha güvenceli ve istikrarlı işlere (örneğin "mavi yakalı ücretli" konumda sanayiye) yerleşmesiyle başlayan bir döngü söz konusudur. Hızlı sanayileşme ve popülist politikalar ortamında bu konum, çocukların yükseköğrenim görmesine küçümsenmeyecek olanaklar verir. Yükseköğrenimli ve beyaz yakalı veya yüksek nitelikli mesleklere geçen bir ikinci kuşağı, burjuvazinin saflarına doğrudan geçebilen üçüncü/dördüncü kuşakların izlemesi söz konusudur.

Bu iki yolculuğun bitim noktası bizi aynı sınıfa götürse dahi, karşımıza ideolojik ve politik özellikleriyle farklı iki burjuva tipinin çıkması olasıdır. Bu bağlamda, Batı burjuvazisinin oluşumunda, feodal (Junkers), bağımsız üretici ve tüccar kökenlilerin başlattığı farklı yolculukların daha sonra her toplumsal kuruluşa farklı "ulusal" özellikler kazandırdığına ilişkin tezleri hatırlatalım. Bu gözlemler Marksist tarihçilikte büyük önem taşımıştır.

Öte yandan, şemalarımızın kural olanı değil istisnai olanı, yani yukarı hareketliliği betimlediğini vurgulamakta yarar vardır. İçsel türeme eğilimlerinin çok güçlü olduğu, hatta egemen sınıfların hiç "fire vermediği" bir toplumsal kuruluşta dahi, ekonomik büyüme

ve belli bir tempoda yapısal değişme varsa egemen sınıflara yeni katılmalar kaçınılmaz olur; bu da belli ölçülerde yukarıya doğru sosyal hareketliliği gerektirir. Yukarı sınıfların içindeki "çürük yumurtalar"ın artması; halk sınıflarının, parlamenter demokrasinin ve popülizmin katkılarıyla göç ve eğitimle sınıfsal mahkûmiyetlerini aşma olanaklarının genişlemesi; kapitalizmin (Türkiye gibi geri kalmış türlerinde dahi) bünyesinde var olan rasyonellik arayışının yönetici kadroların oluşmasında sınıf künyelerinin önemini arka plana itebilmesi; ücretli yönetici kadroların (bizim ikinci şemamızda yüksek nitelikli ücretli babaların evlatları içinde burjuvaziye yüksek oranda katılımla ortaya konan) sermaye sınıfına geçiş imkânlarının göreli genişliği... Bunlar, yukarıya doğru sosyal hareketliliği Türkiye gibi bir toplumda da gerekli ve mümkün kılan etkenlerden bazılarıdır.

Bu saptamalar, yukarı hareketliliğin önündeki güçlü engelleri göz ardı etmemelidir. Bulgularımızda ortaya konan "içsel türeme derecelerinin" yüksekliği bir yana, aşağı hareketliliğin de güçlü bir süreç olduğu anlaşılmaktadır. Tablo 15, mavi yakalı ve marjinal/esnaf gruplardan işsizlere, yüksek nitelikli ücretlilerden beyaz yakalı ve hizmet işçisi gruplara, beyaz yakalı gruplardan hizmet işçilerine kuşaklar arası geçişlerin ortalamayı aşan oranlarda olduğunu gösteriyor. Tabloda anlaşılamamasına rağmen, orta-büyük burjuvazi grubundan küçük burjuvaziye, esnaf/marjinallere ve yüksek nitelikli ücretli gruplara da yüksek oranlı geçişler söz konusu olabilir. İşte kuşaklar arası sosyal hareketlilik bu karmaşık tablonun ve etkenlerin bir bileşkesi olarak algılanabilir: Kentsel toplum örgüsü bir yandan küçümsenmeyecek kemikleşme eğilimlerinin; bir yandan da göç, eğitim, işsizleşme, iş haya-

tının ve özellikle kentsel küçük üreticiliğin istikrarsızlıkları gibi etkenlerce belirlenen aşağı/yukarı hareket dürtülerinin etkisi altındadır. Kentsel sınıf yapısını belirleyen ve dönüştüren dinamik süreçler bu karmaşık etkilerin bileşkesi olarak karşımıza çıkıyor.

Tablo 16-18'de sergilenen kuşak içi sosyal hareketlilik ile ilgili bulgular hakkında neler söyleyebiliriz? Bu bulgular, kapsanan sosyal grupların ve hane reislerinin sayıları bakımından kuşaklar arası hareketlilik bulguları kadar zengin değildir. Yine de farklılık gösteren üç şema önerilebilir:

Tablo 16: Göçen Hane Reislerinin Kuşak İçi Sosyal Hareketliliği: İstanbul Öncesi Son Sosyal Konumları
(G/O Oranları)

	Yüksek Nitelikli Beyaz Yakalı Ücretli	Niteliksiz Hizmet İşçileri	Mavi Yakalı İşçiler	Kentsel Esnaf/ Marjinal	Çiftçi
İşsiz	0.00	1.29	0.28	0.61	1.20
Emekli	1.08	0.89	1 29	0.22	1.08
Yüksek Nit. Ücretli	4.17	0.00	0.00	0.00	0.70
Beyaz Yakalı Ücretli	4.42	0.00	0.41	0.91	1.10
Niteliksiz Hizm. İşçisi	0.00	1.07	1.16	1.41	0.92
Mavi Yakalı İşçi	0.00	0.57	1.38	1.11	0.95
Esnaf/Marjinal	0.00	1.93	0.84	1.23	0.95
Küçük İşveren	0.00	0.00	0.00	2.87	0.93
Orta Büyük İşveren	0.00	0.00	0.00	3.70	0.80
Toplam (%)	1.2	2.8	12.8	11.6	71.6

Notlar: Bkz. Tablo 15. Sıralar şimdiki sosyal grubu, sütunlar İstanbul öncesi sosyal konumu gösteriyor. Kapsanan hane reisi sayısı: 328.

ŞEMA 1: Ömür boyunca meslek ve konum değiştirme eğiliminin zayıflığı. Bu, yüksek nitelikli, beyaz yakalı ve mavi yakalı gruplar için geçerli görülüyor.

ŞEMA 2: Bugün işsiz olan grup çok hareketli bir ömür boyu "serüven" ortaya koymaktadır. Tipik bir döngü,

(Tarım İşçileri & Hizmet İşçisi) → (Mavi Yakalı & Esnaf/Marjinal) → İşsiz → Hizmet İşçisi geçişleriyle ifade edilebilir.

ŞEMA 3: Kentli Esnaf/Marjinal (bir kısmı eğitimli) gruplardan Yüksek Nitelikli Ücretlilere, oradan da Kentli Küçük/Orta/Büyük Burjuvaziye geçişler... Yani:

Kentsel Esnaf/Marjinal → Yüksek Nitelikli → (Küçük Burjuvazi & Orta-Büyük Burjuvazi).

Tablo 17: Kuşak İçi Sosyal Hareketlilik: Sosyal Grupların İstanbul'daki İlk Uğraşları
(G/O Oranları)

	Yüksek Nitelikli	Beyaz Yakalı Ücretli	Niteliksiz Hizmet İşçisi	Mavi Yakalı İşçi	Kentsel Esnaf/ Marjinal
İşsiz	0,00	0.00	0.83	1.21	0.94
Emekli	0.00	0.00	1.32	1.03	0.38
Yüksek Nit. Ücretli	22.24	9.65	0.00	0.42	0.00
Beyaz Yakalı Ücretli	0.00	10.87	0.76	0.95	0.00
Niteliksiz Hizm. İşçisi	0.52	1.13	1.64	0.68	0.68
Mavi Yakalı İşçi	1.56*	0.00	0.36	1.58	0.13
Esnaf/Marjinal	0.00	0.00	1.09	0.77	2.46
Küçük İşveren	0.00	0.00	0.51	1.27	1.72
Orta/Büyük İşveren	5.00	0.00	0.38	0.95	2.58
Toplam (%)	2.5	2.3	32.9	52.6	9.7

Notlar: Bkz. Tablo 15. Sütunlar İstanbul'daki ilk uğraşı/işi, sıralar şimdiki sosyal grubu gösteriyor. Kapsanan hane reisi sayısı: 392.
(*): Kodlama hatası kuvvetle olasıdır.

Kırsal gruplarımız için sosyal hareketliliğin farklı biçimde anlaşılması ve tanımlanması gerekir. Anketimiz, şimdiki kırsal kuşağın ayrıştırıldığı sınıf yapısına tekabül eden bir yapıyı hane reislerinin babaları için üretmeye imkân vermedi. Kuşaklar arası sosyal hareketliliği, "babanın sahip olduğu arazinin büyüklüğü"nü şimdiki sosyal grupla ilişkilendirerek araştırabiliyoruz. Burada, olsa olsa kapitalist çiftçi ile başlayıp, tarım

işçisi ve rantiye grubu ile son bulan hane reislerine ait sekiz grupluk sosyal hiyerarşinin, babaların arazi mülkiyeti olarak 501+ dönümle başlayıp sıfır dönümle son bulan yedi grupluk bir diğer tabakalaşmaya kabaca paralel görülebileceğini söyleyebiliriz. Hatırlanacağı gibi Tablo 2'de özetlenen kırsal sınıf ölçütleri içinde hane reislerinin işletmelerinin büyüklüğü de ölçütlerden biri olarak kullanılmıştı. İleride göreceğimiz gibi, rantiye grubu, yoksul özellikleri ağır basan bir grup olduğu için iki hiyerarşik sıralamanın alt uçlarının da birbirine yaklaştığı söylenebilir. Arazi edinme ve mülkiyetin yitirilmesiyle ilgili ek göstergeler vardır; ancak bunları dönüşüm süreçlerini incelerken kullanacağız. Sözünü ettiğimiz göstergeyi kullanarak inşa edilen Tablo 19, kırsal sosyal hareketlilik ile ilgili bulguları ortaya koyuyor.

Tablo 18: Kuşak İçi Sosyal Hareketlilik: Sosyal Grupların Bir Önceki Uğraşı/İşi (G/O Oranları)

	Yüksek Nitelikli Ücretli	Beyaz Yakalı Ücretli	Niteliksiz Hizmet İşçileri	Mavi Yakalı İşçi	Kentsel Esnaf/ Marjinal
İşsiz	0.44	0.00	1.16	0.91	2.06
Emekli	1.09	1.42	1.09	0.99	0.38
Yüksek Nit. Ücretli	8.35	2.60	0.23	0.30	0.00
Beyaz Yakalı Ücretli	1.12	4.66	0.92	0.61	1.02
Niteliksiz Hizm. İşçisi	0.34	0.62	1.57	0.87	0.51
Mavi Yakalı İşçi	0.10	0.15	0.56	1.55	0.89
Esnaf/Marjinal	0.53	1.31	1.16	0.76	1.96
Küçük İşveren	1.79	0.00	0.44	1.46	0.41
Orta Büyük İşveren	2.08	0.00	0.77	0.68	3.33
Toplam (%)	7.7	5.5	31.1	47.3	8.4

Notlar: Kapsanan hane reisi sayısı: 675.

Tablo 19'u yorumlarken, bugünkü kuşağın sosyal gruplarını temsil eden sıralardan her birindeki en dü-

şük ve en yüksek G/O oranlarını inceliyoruz. En yüksek oranların birbirine sosyal grup tammlaması içinde (kabaca) tekabül eden hücrelerde yer alması, kuşaklar arası dikey hareketliliğin düşüklüğünü veya "içsel türeme derecesi"nin yüksekliğini ifade eder. En azından uç noktalarda yer alan gruplar için, en düşük G/O oranlarının diğer uçtaki hücrelerde gözlenmesi ise aynı olgunun farklı bir görüntüsü olarak yorumlanabilir.

Tablo 19: Kırsal Grupların Sosyal Hareketliliği: Babanın Sahip Olduğu Tarla Büyüklüğü (Dönüm)
(G/O Oranları)

	0	1-30	31-100	101-200	201-300	301-500	501+
Kapitalist Çiftçi	0.30	0.12	0.83	0.73	1.85	3.37	3.54
Zengin Çiftçi	0.35	1.36	1.04	0.85	1.07	0.78	2.34
Zengin Köylü	0.76	0.79	1.45	0.84	0.77	1.13	0.85
Orta Köylü	0.70	0.18	0.85	1.41	1.42	2.08	2.14
Küçük Köylü	0.65	1.22	1.17	0.95	1.01	0.94	0.38
Yoksul Köylü	0.70	1.26	1.14	1.08	0.93	0.39	0.58
Tarım İşçisi	3.76	1.32	0.41	0.60	0.55	0.00	0.00
Rantiye	1.03	1.51	1.09	1.10	0.46	0.25	0.38
Toplam (%)	12.7	16.3	27.8	21.0	12.5	5.7	3.8

Notlar: Sütunlar babanın sahip olduğu tarlayı, sıralar şimdiki kuşağın sosyal konumunu gösteriyor. Kapsanan hane reisi sayısı: 837.

Kapitalist çiftçi, zengin çiftçi, zengin köylü, küçük köylü, yoksul köylü ve tarım işçisi gruplarının kuşaklar arası hareketliliğe bir hayli kapalı gruplar olduğu; yani içsel türeme derecelerinin yüksek olduğu ortaya çıkıyor. Bunlardan ilk iki grupta topraksız (ve kapitalist çiftçi için çok küçük topraklı) babaların en düşük oranları oluşturması; keza yoksul köylü ve tarım işçileri içinde de 300+ dönüm toprağa sahip babalara çok az rastlanması veya (tarım işçileri için) hiç rastlanılmaması aym bulguyu destekliyor. Zengin çiftçilerin içinde küçümsenmeyecek bir grubun yukarı hareketli-

lik gösterebildiği anlaşılıyor: 1-30 dönümlük baba toprağına tekabül eden hücrenin G/O oranı 1.36'dır. Buna karşılık orta köylüleri önemli derecede aşağıya çeken süreçlerin var olduğu gözlenmektedir: Bu grubun en yüksek G/O oranı 500+ dönümlük baba arazisinin yer aldığı hücrededir. Farklı bir ifade ile orta köylü sınıfına ait olan hane reisleri içinde babaları 500+ dönüm toprağa sahip olanlar en büyük grubu oluşturmakta, dolayısıyla orta köylü grubunun önemli bir bölümü bir önceki kuşakta sınıf hiyerarşisinin en üstünde yer almaktaydı. Rantiyelerin göreli olarak en büyük bölümünün, babalarından küçük (1-30 dönüm) bir arazi tevarüs ettikleri anlaşılmakla birlikte; ortalamaya yakın bir bölümünün (1.03'lük bir G/O oranı ile) topraksız ailelerden geldiği anlaşılmaktadır.

Burada kentsel ve kırsal grupların sosyal hareketliliği üzerinde geliştirdiğimiz ölçütlerin, en azından Türkiye için metodolojik olarak yenilik taşıdığını; bulguların ise örneklemenin sınırlarıyla ilgili sorunlar bir yana, toplumsal dinamikler üzerinde önemli ipuçları getirdiğini düşünüyoruz.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Refah Göstergeleri ve Hayat Tarzları

A. EĞİTİM

Eğitim düzeyi, bir yandan doğrudan doğruya bir refah göstergesi, bir yandan da, önceki bölümde de gösterildiği gibi, sınıf atlayabilmenin ana yollarından birini oluşturur. Bu bölümde, alan çalışmamızın kentsel ve kırsal nüfusun eğitim düzeylerine ve bu düzeyin farklılaşmasına ilişkin bulguları sunulacak. İki gösterge kullanıyoruz: Okuryazarlık ve resmi eğitim sistemi içinde ulaşılan son aşama. Yaş, hane reislerinin bugünkü sınıf konumu, sınıf kökeni ve kentleşme derecesi kullanacağımız açıklayıcı değişkenlerdir. Kırsal nüfus için bu değişkenlerden sadece ilk ikisini kullanabiliyoruz. Cinsiyet (kadınlık) ve (kırsal hanelerde) köyün kendisi eğitim düzeyindeki farklılaşmayı açıklayabilecek ek etkenler olarak görülebilir. Karşılaştırılabilen göstergelerde kır ve kent bulgularını birlikte sunmaktayız; böylece bir diğer farklılaşma etkeni, yani

kır/kent ayrımı, en azından genel ortalamalar olarak kendiliğinden ortaya çıkacaktır.

Toplam hane nüfusunu, hane reislerini ve çoğunlukla hane reisinin eşi olan hanedeki kadını kapsayan bilgilerden hareket ediyoruz. Toplam hane nüfusuna ait bilgilerimizin niteliği, bu kitleyi sadece yaş ve cinsiyete göre sınıflama olanağını veriyor ve bu nedenle bazı önemli özellikler saptanamıyor. Hane reislerine ait bilgiler, bütün açıklayıcı değişkenleri içermektedir. Kadınlar için ise bilgiler biraz daha sınırlıdır. Örneğin, kadının sosyal konumu kocanın (veya hane reisinin) konumuna göre tanımlanmıştır. Bu nedenle kadınlardan elde edilen eğitim ve sağlık göstergeleri sınıf konumuyla ilişkilendirilmek istendiğinde, bu bağlantı kocanın (hane reisinin) grubu ile kurulmuştur. Tablo 20-23, eğitim düzeyinin çeşitli gruplar itibariyle farklılaşması ve olası belirleyiciler üzerindeki bulgularımızı sunuyor.

Eğitim düzeyi bakımından kent-kır farklılaşması çarpıcıdır: Tüm kırsal ve kentsel grupları kapsayan ve toplam nüfus ile ilgili bilgilerden oluşan Tablo 20, eğitimden yoksun insanların oranının kırsal nüfusta (% 26.4), kent insanlarına göre (% 14.8) hemen hemen iki misli daha yüksek olduğunu gösteriyor. Yelpazenin diğer ucunda ise kent nüfusu içinde yükseköğrenimli olanların oranı (% 4.9), kırsal oranın (% 1.3) 3.8 misli üstündedir.

Tablo 20, hem kent hem de kır nüfusları için eğitim düzeyini belirleyen önemli bir etkenin de yaş olduğunu gösteriyor. Burada -ve eğitimle ilgili sonraki tablolarda da- eğitim düzeylerini gösteren yelpazenin uç noktalarında; yani eğitimden yoksun olanlar ile üniversite (veya kırsal gruplarda lise) öğrenimi görmüş olanlar üzerinde duracağız. Herhangi bir eğitim düze-

yine girmesi mümkün olmayan yaş gruplarının sayısal analizin dışında tutulduğunu belirtelim. "Eğitimden yoksun" kategorisine giren en genç grubu ve "üniversite/lise" kategorisine giren en yaşlı (köylerde 53-69 yaş grubunu) grubu dışlarsak, genç kuşaklardan yaşlılara doğru ilerledikçe eğitim düzeyinin düzenli bir biçimde düştüğü saptanıyor. Bu saptama, tüm refah göstergelerinin uzun dönemde düzeldiğine ilişkin genel bir eğilimin yansımasıdır. Genç kuşakların eğitim, sağlık vb. bakımından yaşlı kuşaklardan daha yüksek düzeylere ulaşmış olması, bir uzun dönem eğilim olarak ekonomik büyümenin sosyal hayata yansımasıdır. Kısa dönemli ekonomik dalgalanmaların bu uzun dönemli eğilimi tersine çevirmesi genellikle söz konusu değildir. Kısmi istisnaların ise ayrıca incelenmesi gereklidir.

Tablo 20'de bu türden "kısmi bir istisna" bulgusu sayılabilecek olan "en yaşlı grubun bir önceki yaş grubuna göre daha yüksek oranda üniversite öğrenimi görmüş olması", Cumhuriyet'in ilk dönemlerini etkileyen eğitim seferberliğinin bir yansıması mıdır? Veya en genç kent ve kır gruplarının bir sonraki yaş grubuna göre daha yüksek oranda bir "eğitimden yoksunlar" grubu içermesi, 1980'lerin güç ekonomik koşullarının ilköğrenime başlama yaşını fiilen yükseltmesini mi ifade etmektedir? Eğer doğruysa bu, geniş halk kitlelerinin gelir düzeylerinin 12 Eylül/Özal modeli ile baskı altında tutulduğu 1980'lerin refah göstergelerinin de *mutlak anlamda* gerilediğini ortaya koyan nadir bulgulardan biridir. "Aykırı" bulgulara ilişkin bu yorumları sadece birer hipotez olarak değerlendirmeliyiz.

Refah göstergelerini belirleyen temel değişkenlerden birinin yaş olması, kentli sosyal gruplarımızın içinde yer alan emeklilerle ilgili bir özellik getiriyor. Emeklilerin yaş ortalamasının tüm diğer gruplardan daha

yüksek olması doğal olduğu için, bunların refah göstergelerinin ait oldukları sosyal grup değil, doğrudan ait oldukları kuşak (yaş) tarafından belirleneceğini kabul edebiliriz. Bu nedenle, sosyal sınıf/grupların refah göstergelerini incelerken kural olarak emeklikleri dışta bırakıyoruz.

Tablo 20: Eğitim Düzeyi ve Yaş: Okul Çağında Olup da Öğrenci Olmayanlar ve Okul Dışı Yaş Gruplarında Farklı Eğitim Düzeyleri, Kentsel/Kırsal Gruplar, Kentsel ve Kırsal Grupların (G/O Oranları)

	Yok	İlk	Orta	Lise	Univ.
Kentsel (7-15)	0.47		-		-
Kentsel (16-25)	0.14	0.94	1.51	-	-
Kentsel (26-35)	0.43	0.99	0.98	1.43	1.59
Kentsel(36-45)	1.07	0.46	0.68	0.64	1.37
Kentsel(46-55)	1.94	0.26	0.90	0.42	0.47
Kentsel (56-68)	2.91	0.80	0.59	0.38	0.39
Kentsel (69 +)	3.68	0.65	0.00	0.13	1.51
Kentsel. Toplam (%)	14.8	49.6	16.4	14.3	4.9
Kırsal (8-14)	0.22	-	-		-
Kırsal (15-23)	0.11	1.22	2.00	-	-
Kırsal (24-32)	0.25	1.13	1.45	2.54	3.28
Kırsal (33-46)	1.10	1.00	0.44	0.40	1.10
Kırsal (47-52)	1.68	0.86	0.19	0.19	0.00
Kırsal (53-69)	2.13	0.69	0.13	1.04	0.24
Kırsal (70 +)	2.96	0.33	0.12	0.04	0.24
Kırsal. Toplam (%)	26.4	62.3	6.0	4.0	1.3
Kentsel/Kırsal	0.56	0.80	2.73	2.58	3.78

Notlar: Tüm yaş gruplarındaki öğrenciler kapsam dışı tutuldu. Eğitim düzeyleriyle ilgili kısaltmalar için bkz. Tablo 4. "Okunan son sınıf hangi eğitim düzeyinde (orta, lise, üniv.) ise, mezun olunmasa dahi, ilgili o düzeyde yer aldı. Ancak, ilköğrenime başlayıp da bitiremeyenler, hiç okula gitmeyenlerle birlikte "Yok" grubunda yer alıyorlar. Her sütunun kentsel/kırsal oranı, o sütundaki kentsel (Toplam) değerinin kırsal (Toplam) değerine bölünmesi ile elde edildi ve her eğitim düzeyi için kentsel grupların kırsal gruplara göre yükseklik/düşüklük derecesini ifade etmektedir. Kapsanan kişi sayısı: Kentsel gruplar için 2221, kırsal gruplar için 3246.

Tablo 21: Hane Reislerinin Sosyal Grubuna Göre Kadınların Eğitim Düzeyi ve Okuryazar Olmayanlar (G/O Oranları)

	Yok	İlk	Orta	Lise	Üniv.	Okur-yazar olmayanlar
İşsiz	1.08	0.98	1.62	0.69	0.00	1.14
Emekli	2.02	0.72	0.76	0.52	0.21	2.06
Yüksek Nit. Ücretli	0.12	0.39	1.20	2.32	11.8	0.00
Beyaz Yakalı Ücretli	0.39	1.10	1.00	1.71	1.44	0.22
Niteliksiz Hizm. İşçi	0.72	1.16	1.08	0.86	0.71	0.75
Mavi Yakalı İşçi	0.79	1.23	0.87	0.75	0.18	0.73
Esnaf/Marjinal	0.95	1.01	1.21	1.04	0.53	1.06
Küçük İşveren	0.91	1.03	0.33	1.69	0.91	0.76
Orta/Büyük İşveren	0.57	0.93	0.73	2.49	1.00	0.36
Toplam (%)	24.2	51.8	9.5	11.1	3.4	19.9
Kapitalist Çiftçi	0.71	1.45	1.03	0.00	0.00	0.63
Zengin Çiftçi	0.51	1.60	2.16	4.50	0.00	0.60
Zengin Köylü	1.07	0.98	0.00	0.00	0.00	1.12
Orta Köylü	0.87	U8	1.39	0.00	0.00	0.91
Küçük Köylü	1.15	0.79	0.96	1.00	0.00	1.12
Yoksul Köylü	1.08	0.91	0.81	0.00	0.00	1.06
Tarım İşçisi	0.98	0.92	1.98	4.12	0.00	1.01
Rantiye	1.10	0.93	0.00	0.00	0.00	1.06
Toplam (%)	58.0	38.9	2.5	0.6	0.00	49.9
Kentsel/Kırsal	0.42	1.33	3.80	18.5		0.40

Notlar: Kentsel ve kırsal gruplar (aynı sırayla) ilk on ve sonraki dokuz sırada kapsanıyor. Toplamları gösteren iki sırada. Yok ile Üniv. arasındaki eğitim düzeylerinin toplamı % 100'e eşittir; ancak kentsel ve kırsal gruplardaki ortalama "okuryazar olmayanlar" oranını veren Okuryazar Olmayanlar sütununun altındaki değer bunların dışındadır. Kentsel/Kırsal oranı için bkz. Tablo 20. Kentsel gruplarda kapsanan toplam kadınlar: Eğitim düzeyleri için 738, okuryazarlık için 761. Kırsal gruplarda bu sayılar 704 ve 701'dir.

Tablo 21'i önceki bölümdeki Tablo 4 ile birlikte ele alırsak, sosyal sınıf aidiyetinin de, sadece hane reislerinin değil, kadınların da eğitim düzeyini belirleyen bir etken olarak karşımıza çıktığını saptıyoruz. Yüksek nitelikli ücretli, beyaz yakalı ve orta-büyük burjuvazi gruplarında yer alan kentli kadınların eğitim düzeyleri, bu sıra ile diğerlerinin üzerindedir. Eğitimden yok-

sunluk ve okuryazarlık sıralamasında ise, en geriden başlayarak işsiz, esnaf/marjinal ve küçük burjuvazi grubundan kadınlar yer alıyor. Yüksek öğrenime ulaşmada da (küçük burjuvazi grubunun yerine mavi yakalının geçmesinden oluşan bir değişiklikle), en az temsil edilen gruplar yine bunlardır. Bu bulgular, eğitim olanakları bakımından esnaf/marjinallerin çok handikaplı bir tabaka oluşturduğunu; küçük işverenlerin de benzer bir özellik taşıdığını ortaya koyuyor. Farklı bir ifadeyle, eğitim göstergelerinde genel olarak ücretlilerin, kentli küçük burjuvazi ile esnaf/marjinallerin ilerisinde yer aldığı anlaşılıyor.

Kırsal nüfusta kadınların sosyal sınıf/grup aidiyetinin eğitim düzeyini ne derecede belirlediğini araştırırken düşük düzeyler için "eğitimden yoksunlar"ın ve "okuryazar olmayanlar"ın, yüksek düzeyler için ise (köy kadınlarında lise ve üstü eğitim düzeyinin çok istisnai olması nedeniyle) "ortaokul" aşamasının sosyal gruplar bakımından farklılığını dikkate alıyoruz. Tablo 21'deki bulgular, daha sonra tekrar karşımıza çıkacak olan tipik bir görüntüyü sunmaktadır: Sosyal hiyerarşinin üst ve alt uçları arasındaki farklılaşmalar çok çarpıcıdır. Hiyerarşinin üst ucunu kapitalist ve zengin çiftçi, alt ucunu ise küçük ve yoksul köylü grupları oluşturuyor. Bu, biraz şaşırtıcı bir biçimde, refah göstergeleri bakımından tarım işçilerinin ve bazen rantiyelerin zengin ve orta köylülerle birlikte bir "orta alan"da kümeleştiği anlamına geliyor. Bu bulgu, belki de, tarım işçiliğinin daha yaygın olduğu köylerin (ortalama gelir düzeyinin yüksekliği, kentlere yakınlık, tarım dışı uğraş olanaklarının genişliği, kültürel özellikler gibi), farklı etkenlerle ortalama eğitim düzeyi bakımından diğer köylerin ilerisinde olması ile açıklanabilir. Farklı bir ifadeyle, tarım işçilerinin eğitim düzeyle-

rini, sınıfsal konumlarından ziyade köylerinin özellikleri belirlemiş olabilir. Ne var ki, bu yargının geçerliliğini sınamamıza imkân verecek köy bilgilerini kullanamıyoruz.

Tablo 22: Hane Reislerinin Sınıf Kökenleri (Babanın Grubu) ve Eğitim Düzeyleri, Kentsel Gruplar
(G/O Oranları)

	Yok	İlk	Orta	Lise	Üniv.
Yüksek Nitelikli Ücretli	0.44	0.69	1.48	0.92	2.71
Beyaz Yakalı Ücretli	0.23	0.55	1.45	1.70	2.42
Niteliksiz Hizmet İşçisi	1.24	0.99	0.82	1.26	0.68
Mavi Yakalı İşçi	1.41	0.83	1.47	1.21	1.38
Esnaf/Marjinal	0.52	0.79	1.43	1.23	1.62
Çiftçi	1.40	1.24	*0.70*	0.58	0.51
Tarım İşçisi	3.86	1.21	0.37	0.00	0.00
Toplam (%)	8.1	51.7	16.9	15.5	7.8

Notlar: Eğitim düzeyleri hakkında bilgi için bkz. Tablo 4 ve 15. Kapsanan hane reisi sayısı: 754.

Kent gruplarının sınıf kökenleri, bugünkü kuşağın eğitim düzeylerini belirleyen bir etken olarak görülebilir mi? Tablo 22'ye göre, babaları kırsal sınıflardan ve hizmet işçileri grubundan gelen şimdiki kuşağın hane reisleri en handikaplı kategorileri oluşturuyor. Mavi yakalı babalardan gelen hane reislerinin de ortalamayı oldukça aşan eğitim düzeylerine ulaşmış olmaları ilgi çekicidir. Bu bulgu, önceki bölümde, kuşaklar arasında yukarı doğru gerçekleşen sosyal hareketlilik biçimlerinden ikinci şema altında yaptığımız saptamaya paralel düşmektedir.

Son olarak, kentleşme derecesi ile eğitim düzeyleri arasındaki ilgiyi Tablo 23 aracılığıyla gözden geçirelim: "Doğum yeri" göstergesini kullandığımızda, metropol doğumlulardan köy doğumlulara doğru giden bir sıralama, aynı zamanda eğitim düzeyinin de düşmesine

tekabül etmektedir ve bu saptama düşük ve yüksek eğitim aşamaları için aynı derecede geçerli olmaktadır. Bu, beklenen bir sonuçtur. Öte yandan, İstanbul dışı doğumluların İstanbul'da kalma süresini bir kentleşme göstergesi olarak kullandığımızda bu ilk bulguyla görünüşte çelişen bir sonuç çıkıyor: İstanbul'a en yakın zamanda (1-10 yıl) gelen grubun eğitim düzeyi 20+ yıl önce gelenlerin üstünde görünmektedir. Bu bulguyu ayrıca çözümlemek gerekiyor; ancak, ilk grubun, ikinci gruba göre daha genç olması ve yaşı eğitim ilişkisinin "kentleşme" değişkenine başat çıkması olası bir açıklama olarak akla gelmektedir.

Tablo 23: Kentleşme Derecesi (Doğum Yeri ve İstanbul'da Kalma Süresi) ve Eğitim Derecesi, Kentsel Gruplar
(G/O Oranları)

	Yok	İlk	Orta	Lise	Üniv.
Metropol	0.09	0.70	1.33	1.69	1.81
Diğer İl Merkezleri	0.61	0.86	1.26	1.06	1.61
Kasaba	0.96	0.97	0.90	1.09	1.20
Köy	1.52	1.15	0.79	0.72	0.50
Yurtdışı	0.60	0.97	1.34	0.94	1.03
Toplam (%)	8.0	51.6	16.9	15.4	8.1
İst. 1-10	0.71	0.71	1.17	1.71	1.77
İst. 11-20	0.70	1.09	0.72	1.13	1.04
İst. 21+	1.27	1.08	1.06	0.63	0.64
Toplam (%)	8.3	54.1	16.3	13.8	7.5

Notlar: İlk altı sıra doğum yerini, sonraki sıralar ise İstanbul dışında doğmuş olanlar için İstanbul'da kalma süresini ifade ediyor. Ankara, İstanbul, İzmir kentleri "metropol" olarak tanımlandı. Kapsanan hane reisi sayısı: İlk altı sıra için 762, diğer sıralar için 602.

Bu noktada, sosyal politika yaklaşımları için de anlam taşıyabilecek dört genelleme yapabiliyoruz:

(i) Kentli ve köylü nüfus arasındaki çok büyük farklar çarpıcıdır. Göç, bireyler bakımından bu farkı

kapatmanın yöntemi olarak ortaya çıkıyor; ancak bu, çok yavaş işleyen "kendiliğinden" bir süreçtir ve geride kalanlara faydası olmamaktadır. Kırsal bölgelere yönelen eğitim yatırımlarının ve örgütlenmelerin önemi tekrar ortaya çıkıyor. Türkiye, elli yıl öncesinin Köy Enstitüleri deneyiminin değerini yeniden keşfetme durumundadır.

(ii) Kadın-erkek farkları da çok büyüktür. Kentli nüfusta eğitim yoksunu erkek ve kadınlar arasındaki oran 0.33, üniversite düzeyli erkek-kadın oranı ise 2.29'dur.

(iii) En genç kentli ve köylü nüfusun okullaşma oranlarının son yıllarda düşmüş olduğunu gösteren bulgu doğruysa bu, 1980'lerde gelir dağılımının yoksul sınıflar aleyhine dönüşmesinin bir yansıması olarak görülmelidir. Refah göstergelerinde uzun dönemli düzelme eğilimine bir istisna oluşturan bu gelişme endişe vericidir. Hayat koşullarında mutlak anlamda gerilemeler anlamına gelen benzeri bir gelişimin, uzun sürmesi halinde, 1994 krizinde de tekrarlanabileceği akla geliyor.

(iv) Farklı sınıflara ait çocukların eğitim imkânları arasında da önemli farklar vardır. Kentli nüfusumuzda, babası tarım işçisi olan hane reislerinin % 31.3'ü eğitimden yoksunken, bu oran beyaz yakalı babalardan gelen hane reisleri için % 1.9'a düşüyor. Anket kapsamımız içinde tarım işçilerinin çocuklarından üniversite eğitimini gerçekleştiren hiç kimse çıkmıyor; buna karşılık babaları yüksek nitelikli ücretli gruba ait olan hane reislerinin % 21.1'i üniversite eğitiminden yararlanabiliyor. Sınıfsal yapının kendi kendini sürdürme olanağı taşıyan bu özelliği üzerinde daha önce de durmuştuk.

B. SAĞLIK

Sağlık sorunlarını incelemek için iki tür gösterge kullanılabilir. Birincisi, "sağlık hizmetlerinden yararlanma" derecelerini, ikincisi ise ilgilinin *"doğrudan doğruya* sağlık durumunu" gösterir. İlk gruptaki değişkenlerle ikinci gruptakiler arasında belli bir nedensellik ilişkisi olduğu önerilebilir.

Anketlerimizde bu iki grup göstergeyle ilgili sorular kadınlara soruldu. Saptanmaya çalışılan göstergeler aşağıda sunuluyor. Görüleceği gibi bunlardan ilk üçü sağlık hizmetleriyle, sonraki dördü doğrudan doğruya sağlıkla ilgilidir.

(i) Herhangi bir tıbbi yardım olmadan gerçekleştirilen kürtajlar. Sadece kürtaj geçirenlerin içindeki oran kullanıldı (TDK). (ii) Son gebelikleri sırasında tıbbi kontrolden hiç geçmemiş olan kadınların oranı (GTK). (iii) En son doğumunu hastane veya sağlık ocağı dışında gerçekleştirmiş kadınların oranı (HDD). (iv) Bir veya daha fazla ölü doğum yapmış kadınların oranı (ÖD). (v) Bir veya daha fazla düşük yapmış kadınların oranı (DÜŞ). (vi) Son beş yılda doğan çocukların içinde ölüm oranı (ÇÖL). (vii) Aile içinde herhangi bir kadın gebelik, doğum veya loğusalık sırasında ölmüş müdür? (GDL). Bu soruya olumlu yanıt veren kadınların oranı alınmıştır. Kentli kadınlara, ayrıca herhangi bir sağlık sigortası kapsamında olup olmadıkları sorulmuştur. SSY ile ifade edilen gösterge sigortasızların oranından oluşuyor. Bu biçimde tanımlanan göstergelerin tümüyle sağlık hizmetleri ve sağlıkla ilgili *olumsuz* özellikleri ifade ettiğine dikkati çekelim.

Sağlık hizmetlerinden yararlanma ve sağlık durumu arasındaki farklılaşmaları, İstanbul ve kır nüfusu için sadece iki açıklayıcı değişkenle, *sınıf/sosyal grup*

ve *yaş* ile irdeliyoruz. Tablo 24 ilk, Tablo 25 ise ikinci bağlantıyı sunmaktadır. Yaş değişkeni burada da, refah göstergelerinin tümü için geçerli olduğunu daha önce de belirttiğimiz *uzun dönemde düzelme* eğilimini gösterecektir. Sınıfsal farklılaşmaları İnceleyen Tablo 24'te emekliler grubu (diğerlerine göre daha yaşlı olmaları ve bu özelliğin de bir sonraki tabloda kapsanması nedeniyle) kapsam dışı tutulmuş, ortalamaların ve G/O oranlarının hesaplanmasında bu gruba ait değerler dışta bırakılmıştır.

Tablo 24: Sosyal Sınıfa Göre Sağlık Göstergeleri, Kentsel ve Kırsal Nüfus (G/O Oranları)

	TDK	GTK	HDD	ÖD	DÜŞ	ÇÖL	GDL	SSY, %
İşsiz	2.71	1.33	1.30	1.19	1.05	0.00	1.02	?
Yüksek Nit. Ücr.	0.00	0.29	0.12	0.48	0.76	0.00	0.64	5.6
Beyaz Yakalı Ücr.	0.00	0.69	0.48	0.38	1.09	0.00	0.'99	4.3
Niteliksiz Hiz. İşçi	0.49	1.25	1.03	1.55	0.99	2.79	0.86	26.7
Mavi Yakalı İşçi	1.16	1.00	0.85	0.58	0.97	0.00	0.81	14.7
Esnaf/Marjinal	1.41	1.14	1.27	1.66	1.19	1.30	0.99	52.9
Küçük İşveren	0.00	0.55	1.19	0.00	0.71	1.95	2.03	32.4
Orta Büyük İşvr.	2.30	0.35	0.89	0.53	0.87	1.95	0.77	36.7
Toplam (%)	4.9	32.8	29.0	6.7	21.2	4.7	4.5	26.3
Kapitalist Çiftçi	0.00	0.88	0.90	0.79	0.90	0.00	0.19	
Zengin Çiftçi	0.00	0.83	0.66	1.09	0.65	2.92	0.20	
Zengin Köylü	1.05	0.81	0.84	1.05	1.14	2.92	1.04	
Orta Köylü	1.59	0.93	1.03	0.90	0.89	0.00	0.83	
Küçük Köylü	1.51	1.05	1.00	1.29	0.84	1.10	1:10	
Yoksul Köylü	0.52	1.07	1.13	1.03	1.34	1.46	1.29	
Tarım İşçisi	0.70	1.00	0.90	0.67	0.87	0.00	1.29	
Rantiye	1.21	1.16	1.14	0.80	1.14	0.00	0.88	
Toplam (%)	19.3	74.9	73.3	10.0	29.1	3.8	12.1	
Kentsel/Kırsal	0.25	0.44	0.40	0.67	0.73	1.24	0.37	

Notlar: İlk dokuz sıra kentsel, sonraki sıralar kırsal gruplara aittir. SSY: Sosyal sigortadan yoksun hane reislerinin yüzdesi. Diğer sütun başlıkları sağlık göstergeleridir. Tanımları için metne bakınız. Tümünün *olumsuz* göstergeler oldukları, dolayısıyla G/O oranı büyüdükçe ilgili sağlık göstergesinin *bozulduğuna* dikkat çekelim. "Toplam, %" sıraları her sağlık göstergesini içeren yanıtların toplam nüfusa oranını (örneğin TDK'nın altında "tıbbi yardım olmadan kürtaj geçiren" kadınların yüzdesini) gösteriyor ve bu yüzden toplamı 100'e ulaşmıyor. Kentsel/Kırsal oranı için bkz. Tablo 20. Kentsel gruplarda kapsanan nüfus (sütun başlıkları sırası ile): 163, 579, 562, 583, 580, 214 ve 760. Kırsal gruplarda: (aynı sıra ile) 161, 682, 682, 683, 131, 797.

Tablolardan birkaç ilginç saptama yapabiliyoruz. Bunlardan ilki, sosyal sigortalı olmanın, sağlıkla ilgili göstergeleri olumlu yönde etkileyen bir özellik olarak ortaya çıkmasıdır. İşsizler ve esnaf/marjinaller sağlık göstergeleri en geride kalan gruplar olarak ortaya çıkıyor; her iki grubun da sigortasızlar oranı bakımından da en önde yer almaları tesadüfi değildir. Sosyal hiyerarşi içinde birbirlerinden çok uzak sayılamayacak iki grubun, esnaf/marjinallerin ve mavi yakalı grupların karşılaştırılması, sigortalılık oranı (% 85) diğerinden (% 47) çok daha yüksek olan mavi yakalıların hem sağlık hizmetlerinden yararlanma hem de doğrudan sağlık göstergeleri bakımından diğerinin çok önünde yer aldığını gösteriyor. Benzeri bir karşılaştırmayı hiyerarşinin üstlerinde yer alan yüksek nitelikli ücretliler ve orta-büyük burjuvazi arasında yaptığımızda da benzer bir sonuç elde ediyoruz: Sigortalılık oranı (% 96) bakımından, orta-büyük burjuvazi grubunun (% 63) önünde olan yüksek nitelikli ücretli grubu, sağlıkla ilgili göstergelerin tümünde de belirgin bir biçimde önde gitmektedir. Halbuki, yüksek nitelikli ücretlilerin, diğer ekonomik göstergeler, örneğin gelir düzeyi bakımından orta-büyük kent burjuvazisinin gerisinde yer alması doğaldır. Özetle, düzenli ve formel istihdam koşullarında çalışan kentli ücretli-maaşlı gruplar, sosyal güvenlik sisteminin parasız sağlık hizmetlerinin olanaklarını sonuna kadar kullanmaktadırlar ve bu durum, sağlık göstergelerinde de olumlu yansımalar gerçekleştirmiştir. Bu bulgular, sağlık sisteminde bir süredir önerilmekte olan piyasa çözümlerinin getirebileceği tehlikeler konusunda da bir uyarı olarak yorumlanmalıdır.

Tablo 25: Sağlık Göstergeleri ve Yaş, Kentsel ve Kırsal Gruplar (G/O Oranları)

	TDK	GTK	HDD	ÖD	DÜŞ	GDL
Kentsel 29	1.27	0.64	0.56	0.35	0.66	0.69
Kentsel 30-39	2.66	0.93	1.03	0.77	1.12	1.04
Kentsel 40-49	0.84	1.31	1.18	1.63	1.09	1.04
Kentsel 50-59	0.84	1.56	1.67	1.15	1.61	1.87
Kentsel 60+	0.72	1.57	1.71	0.79	1.12	1.27
Kentsel Toplam (%)	7.9	38.1	33.7	7.5	22.3	4.5
Kırsal 30	0.00	0.61	0.60	0.54	0.59	1.04
Kırsal 31-40	0.52	0.87	1.00	0.89	0.98	0.81
Kırsal 41-50	0.83	1.06	0.98	1.36	1.11	1.13
Kırsal 51-60	1.88	1.18	1.36	0.94	1.24	1.11
Kırsal 61+	2.29	1.27	0.94	1.16	0.98	0.90
Kırsal Toplam (%)	18.8	73.4	74.9	10.2	29.5	15.1
Kentsel/Kırsal	0.42	0.52	0.45	0.74	0.76	0.30

Notlar: Yaş grupları anket uygulanan kadınlara aittir. Kısaltmalar için bkz. s. 44. Sütun başlıklarına göre kapsanan kentsel nüfus: 204, 711, 694, 717, 713, 755. Kırsal nüfus (aynı sıra ile): 193, 804, 805, 805, 823.

Kırsal nüfusun, istisnalar dışında sosyal güvenlik sisteminin dışında kaldığını biliyoruz. Bu, kır ve kent arasında sağlıkla ilgili göstergeler bakımından gözlenen büyük farkı açıklayan etkenlerden biridir. Az sayıda gözlem içerdiği için yüzdeler bakımından çok anlamlı olmayan çocuk ölümleri göstergesini dışlarsak, sağlık hizmetleri ve doğrudan sağlıkla ilgili göstergelerin tümünde kır kent farkı çok büyüktür. Bu, Tablo 24'teki kentsel/kırsal oranlarının 0.30 ile 0.76 arasında yer almasıyla, yani sağlıkla ilgili olumsuz göstergelerin kentliler ile köylüler arasında ikincilerin aleyhine % 70 ile % 24 arasında değişen farklar göstermesiyle ortaya çıkıyor.

Sağlık standartları bakımından kırsal bölgedeki sınıf aidiyetlerine bağlanacak farklılaşmalara gelince, eğitim göstergelerinde ortaya çıkan bulguların biraz daha yumuşak bir görüntüsü burada da saptanmak-

tadır: Kapitalist ve zengin çiftçiler ile küçük ve yoksul köylüler arasında belli bir farklılaşma ortaya çıkıyor; ancak bu, tüm göstergeler için geçerli değildir. Gelir/servet düzeyi bakımından farklı köylerin ortalama sağlık göstergelerinde de belli farkların oluşması ve bunun sınıfsal belirlemeyi bozan bir tablo yaratması söz konusudur.

Yaş ile sağlık arasındaki bağıntıları ortaya koyan gözlemler Tablo 25'te yer alıyor. Burada da uzun dönemli ve kuşaklar arasında farklılıklar yaratan bir düzelme eğilimi gözlenebilmektedir. Yine de istisnasız tek yönlü bir belirleyicilik söz konusu değildir. En yaşlı grupların en kötü sağlık göstergelerine sahip olmaları, hem kentli hem de köylü gruplarda sadece ikişer gösterge için geçerlidir: Yaşları 60'ı aşan İstanbullu kadınlarda sadece "son gebelik sırasında tıbbi kontrolden geçmemiş" ve "hastane dışında doğum yapmış", köylülerde ise "tıbbi yardım olmadan kürtaj yaptırmış" ve (yine) "son gebeliği sırasında tıbbi kontrolden geçmemiş kadınlar" tüm diğer yaş gruplarından kötü çıkmaktadır. Bu bulguların yorumlanmasında, tarihsel etkenlerin dikkate alınması gerekebilir. Örneğin İkinci Dünya Savaşı'nın güç koşullarının, o yıllarda doğmuş, yetişmiş veya gebe kalmış kadınları sağlık göstergeleri bakımından nasıl etkileyebileceği tartışılmalıdır.

C. BAZI KÜLTÜREL ÖZELLİKLER

Anketlerimiz sınıfsal hayat tarzlarının ayrıntılı bir dökümünü yapma imkânı vermemekle birlikte, bu doğrultuda iddiasız birkaç açılma yapmaya çalıştık; kentli ve köylü nüfusun bazı kültürel özelliklerini betimlemeye yöneldik. Her iki grubun içinde "gazete okuyan-

lar", kentlilerde "tatil yapma" ve "kültürel etkinlikler", köylü kadınlarda ise "köy dışına çıkma" ile ilgili göstergeleri saptadık. Bulguları, kısa yorumlarla birlikte sunuyoruz.

Gazete okuma ile ilgili sorular, anketlerin hazırlanmasında yapılan bir ihmal sonucu, kentli hane reislerine ve köylü kadınlara sorulmuştur. Bu nedenle bu gösterge bakımından ortaya çıkan kent/köy farkları (kentsel/kırsal oranları) abartılıdır. Tablo 26, kentli ve köylü sosyal gruplar için "hiç gazete okumayan veya nadiren okuyan"ların G/O oranlarını sunuyor. Gazete okuma alışkanlığı "hiç veya nadir" olan kentli hane reisleri, doğum yeri itibariyle de sınıflandı. Ayrıca tablo halinde sunmadığımız bu sınıflama beklenen sonuçları veriyor: Metropol doğumlular bu olumsuz gösterge bakımından en düşük değeri (G/O oranı 0.57); yurtdışı ve köy doğumlular ise en yüksek değerleri (1.41 ve 1.16) gösteriyorlar.

Tablo 26: Gazete Okumayan Kentsel Hane Reisleri ve Kırsal Kadınlar (G/O Oranları)

Kent Grupları	Kent Oranları	Kır Grupları	Kır Oranları
İşsiz	1.68	Kapitalist Çiftçi	0.88
Emekli	1.54	Zengin Çiftçi	0.65
Yüksek Nitelikli Ücretli	0.37	Zengin Köylü	1.05
Beyaz Yakalı Ücretli	0.41	Orta Köylü	0.84
Niteliksiz Hizmet İşçisi	0.95	Küçük Köylü	1.10
Mavi Yakalı İşçi	0.97	Yoksul Köylü	1.12
Esnaf/Marjinal	0.89	Tarım İşçisi	1.06
Küçük İşveren	0.00	Rantiye	1.14
Orta/Büyük İşveren	0.30	----	----
Toplam (%)	22.0	Toplam (%)	66.6
Kentsel/Kırsal Oranı	0.33	Kentsel/Kırsal Oranı	0.33

Notlar: Kapsanan kentsel hane reisi sayısı: 788, kapsanan kırsal kadınlar: 677.

Tablo 26'ya dönelim. Emekliler grubuna ait (ve düşük gazete okuma eğilimini ortaya koyan) yüksek G/O oranı, yaşlanma ile ilgili bir durumu veya (refah göstergelerinin uzun dönem düzelme eğilimini doğrulayan bir diğer belirti olarak) yaşlı kuşakla ilgili bir göreli gerilik durumunu yansıtmaktadır. Bunun dışında işsizlerin çok az gazete okumaları; küçük ve orta/büyük burjuvazide gazete okuma alışkanlığının yüksek nitelikli/beyaz yakalı grupların dahi üzerinde çıkması; mavi yakalı, hizmet işçisi ve esnaf/marjinal gruplar arasında ise birbirine yakın G/O oranlarının saptanması tablonun ortaya koyduğu bulgulardır.

Farklı sosyal gruplara mensup köylü kadınlar arasında gazete kuma alışkanlığının yokluğu bakımından ortaya çıkan farklılaşma, kentli gruplara göre daha hafiftir. Sadece sosyal tabakalaşmanın uç noktaları arasında anlamlı farklar saptanıyor: Kapitalist ve zengin çiftçi konumundaki hanelerin kadınlarının G/O oranları (0.88 ve 0.65) ile küçük ve yoksul köylülerin oranları (1.10 ve 1.12) arasındaki açıklık, diğer grupların çoğu için söz konusu değildir. Burada da, tarım işçilerinin yoksul/küçük köylülerden daha iyi durumda olduğu görülüyor.

Gazete okuma alışkanlıklarını, kırsal kadınlar için yaş değişkeni ile de irtibatlandırdık. Ayrıca tablo halinde sunmadığımız bulgular, "refah göstergelerinin uzun dönemde düzelmesi" tezini doğrular niteliktedir: Hiç gazete okumayanları/nadiren okuyanları ifade eden G/O oranları, yaşla birlikte yükselmekte ve örneğin 30'un altındaki yaş grupları için 0.67, 60+ yaş grubu için ise 1.41 olmaktadır.

Bizi hayat tarzlarına yaklaştıran birer gösterge olarak, kentli hane reisleri için "tatil/yıllık izin" ve "kültürel etkinlikler", köylü kadınlar için ise "köy dışı-

na ziyaret/gezme için çıkma" olgularını saptamaya çalıştık. Tablo 27a, 27b ve 28 bu bulguları sunuyor.

Tablo 27a: Kentsel Hane Reisleri Yıllık İzin/Tatillerini Nasıl Geçiriyorlar? (G/O Oranları)

	Yok	Çalışıyor	İstanbul'da	Geleneksel	Modern
İşsiz	1.66	0.72	1.24	0.60	0.52
Yüksek Nitelikli Ücretli	0.58	0.64	0.82	0.88	3.18
Beyaz Yakalı Ücretli	0.29	0.82	0.90	1.88	1.87
Niteliksiz Hizm. İşçisi	0.91	0.98	1.32	1.08	0.57
Mavi Yakalı İşçi	0.96	0.96	1.21	1.10	0.69
Esnaf/Marjinal	0.97	1.53	0.70	0.73	0.58
Küçük İşveren	2.16	0.79	0.15	0.96	0.74
Orta/Büyük İşveren	0.58	0.78	0.34	0.87	3.68
Toplam (%)	23.1	29.8	19.8	15.4	11.9

Notlar: Soru, "geçen yıl" için soruldu. Sütunlar, sırayla, "izin kullanmadı/tatil yapmadı"; "izin kullandı, İstanbul'da veya köyde çalıştı"; "izin kullandı, İstanbul'da kaldı", "akrabalara gitti"; "tatil yerine gitti" seçeneklerini içeriyor. Kapsanan hane reisi sayısı: 631.

İstanbullu hane reislerinin % 53'ünün "geçen yıl" ya hiç tatil yapmadığı/yıllık izin kullanmadığı veya yıllık izinde başka bir iş tuttuğu/çalıştığı ortaya çıkıyor. Gruplar arası farklılaşmada, kentli esnaf/marjinal gruplarla küçük burjuvazinin tatil yapma eğilimlerinin, alışkanlıklarının veya olanaklarının ("tatilde çalışma" olgusu da dikkate alınırsa) diğer gruplara göre çok daha düşük olduğu ortaya çıkıyor. Mavi yakalı ve hizmet işçisi gruplar bu bakımdan (ortalamanın biraz üstünde "tatil yapan" özellikleriyle) ve ayrıca yıllık izinlerini geçirme tarzları bakımından da (daha çok İstanbul'da kalarak veya "memlekete" giderek) birbirlerine benziyorlar. Buna karşılık, kentli orta-büyük burjuvazinin, yüksek nitelikli ücretlilere ve beyaz yakalılara benzeyen tatil geçirme eğilim ve biçimleri gözleniyor: Bu üç grup, yüksek oranda ve daha çok "modern biçimde" tatil yapmaktadır.

Tablo 27b: Kentsel Sınıf/Katmanların Kültürel Etkinlikleri: Grupların Belli Etkinliklere Katılma Oranları (%)

	Sinema, Tiyatro	Maç	Piknik, Düğün	Gazino, Pavyon	Konser, Halk vb. Gecesi
İşsiz	4.2	7.2	50.7	1.4	11.5
Emekli	3.2	4.5	55.9	2.5	2.6
Yüksek Nitelikli Ücretli	21.6	24.3	62.1	10.8	27.0
Beyaz Yakalı Ücretli	13.0	21.7	47.8	2.2	21.7
Niteliksiz Hizmet İşçisi	4.4	13.3	61.5	1.4	4.4
Mavi Yakalı İşçi	8.1	20.8	58.9	1.2	8.7
Esnaf/Marjinal	9.2	7.6	70.7	1.6	8.3
Küçük İşveren	11.7	26.5	67.6	11.7	8.8
Orta/Büyük İşveren	19.9	23.3	63.3	13.3	20.1

Notlar: Her grupta, belli etkinliklere geçen bir yıl içinde katılanların oranı grup toplamına oranlanmıştır. Birden fazla etkinliğe katılanlar, ayrı ayrı kaydedildiği için, sıraların yatay toplamları anlamsızdır. Kapsanan hane reisi sayısı: 797.

Gelişmiş kapitalist toplumlarda ikinci Dünya Savaşı'nı izleyen hızlı büyüme, tam çalışma ve göreli refah konjonktürü içindeki Batı sosyal bilimi, Türkçeye "boş zamanı kullanma biçimi" diye çevrilebilecek olan bir olguyu araştırma gündemine almıştır. Türk sosyal biliminin gündemine bu olgunun girmemiş olması ilginçtir. Genellikle Batı'dan gündem aktarmakta fazla gecikmeyen sosyal bilimcilerimiz bu konuda ihmal ve tembellik mi göstermişlerdir? Yoksa, "boş zaman" olgusunun Türkiye insanı için gelişmiş kapitalizmden çok farklı olduğunu fark ettikleri için gündem aktarmanın çok iğreti duracağını mı sezmişlerdir? Belki, her ikisi de geçerlidir.

Biz, İstanbul anketinde, insanların çalışma, iş ve emek süreçleri dışında *aktif* olarak yaptıkları/katıldıkları etkinlik türlerinden bazılarını farklı gruplar için amatörce saptamaya çalıştık ve sonuçları "kültürel et-

kinlikler" başlığı altında Tablo 27b'de sunduk. Hane reislerine son bir yılda katıldıkları etkinlikler soruldu ve bunlar "sinema-tiyatroya", "maça", "piknik-düğüne", "gazino-pavyona" gitme ve "konsere, halk gecesine, dayanışma gecesine katılma" türlerine ayrıldı. Tabloda farklı grupların bu etkinliklere katılma oranları veriliyor. Birden fazla etkinliğe katılmak mümkün ve olağan olduğu için, Tablo 27b'de sıraları oluşturan yüzdelerin toplanamayacağını, sadece grupların katılma oranları arasındaki farklılıkların karşılaştırılabileceğini belirtelim. Tablonun bulgularının kentli katmanları farklı etkinlikler bakımından nicel olarak nasıl grupladığını kısaca özetleyelim:

"Düğün-pikniğe katılma" bakımından katmanlar arasında anlaşılı bir farklılaşma yoktur. "Gazino-pavyona" ve "konsere-halk gecesine" gitme bakımından ise katmanlar arasında ikili bir bloklaşma gözleniyor. Bu etkinliklerin ikisine de yüksek oranda katılanları oluşturan orta-büyük burjuvazi ve yüksek nitelikli ücretli gruplarına "gazino" etkinliğinde küçük burjuvazi grubu, "konser"de ise beyaz yakalılar grubu katılmakta; diğer katmanlar ise bunları çok geriden izlemektedir. Sosyal katmanlarımızın "sinema-tiyatro" ve "maç"a katılmalarındaki farklılaşma ise biraz daha çeşitlilik gösteriyor: "Sinema-tiyatroya gitme"de dağılımın üst ucunda yüksek nitelikli ücretliler ile orta-büyük burjuvazi, alt ucunda ise niteliksiz hizmet işçileri, işsizler ve emekliler yığılmış durumdadırlar. Beyaz yakalılar ile küçük burjuvazi üst gruba, esnaf-marjinaller ile mavi yakalılar ise alt gruba yakın bir biçimde kümeleniyorlar. Maça gitme alışkanlığı bakımından ise, küçük burjuvazi, yüksek nitelikli ücretli, orta-büyük burjuvazi, beyaz ve mavi yakalılar gruplarından oluşan bir "çok katılanlar" bloğu ile esnaf-marjinaller, iş-

sizler ve emeklilerden oluşan bir "az katılanlar" grubu arasında belirli bir farklılaşma gözleniyor; hizmet işçileri arada yer alıyorlar. Ortaya çıkan çeşitlenmeyi neler belirlemektedir? Gelir dağılımı, kapsadığımız etkinliklerin "katılma maliyeti" (fiyatı) ve her sosyal gruba özgü kültürel öğeler ("sınıf kültürleri") olası belirleyiciler olarak akla geliyor. Bu aşamada, bu amatörce önermeyle yetiniyoruz.

Tablo 28, "doğduğu köyden çıkmayan köylü kadın" imajının artık tarihe karışmış olduğunu gösteriyor. Köyünden hiç ayrılmamış kadınların oranı % 2'den ibarettir. Buna karşılık, sadece 1-2 kez köyünden ayrılmış kadınların sayısı % 56'ya ulaşmaktadır. Tabloda "hiç" ve "3+ kere" grupları arasındaki sosyal kutuplaşma bir uçta kapitalist ve zengin çiftçiler, diğer uçta ise yoksul köylüler arasında gözlenmektedir. Diğer grupların ise, kabaca, ortalamanın etrafında kümelendiği söylenebilir.

Tablo 28: Kırsal Kadınlar Köy Dışına Kaç Kere Gittiler?
(G/O Oranları)

	Hiç	1-2 Kere	3+ Kere
Kapitalist Çiftçi	0.00	0.42	1.81
Zengin Çiftçi	0.00	0.73	1.41
Zengin Köylü	1.00	0.86	1.19
Orta Köylü	0.44	0.97	1.07
Küçük Köylü	0.93	0.98	1.03
Yoksul Köylü	2.72	1.11	.78
Tarım İşçisi	0.64	1.12	0.85
Rantiye	0.00	1.33	0.60
Toplam (%)	2.0	55.9	42.1

Notlar: Metne bakınız. Kapsanan kadın sayısı: 817.

D. KONUT SORUNU VE KENTSEL RANTLAR

İstanbul anketimizin kapsadığı Kartal-Pendik ve Eyüp-Bayrampaşa semtlerinde, gecekondularla apartman tü-

rü konutlar iç içedir. Hane reislerinin % 50.9'unun apartman türü konutlarda, % 40.9'unun ise tek veya iki katlı konutlarda oturmakta oldukları saptanmıştır. Gecekondular, bu ikinci grubun içinde yer almakla birlikte, bunların tapu ve imar durumu bakımından sorunsuz olan pek çok yapıyı da içerdiği söylenebilir. Buna karşılık, yapı olarak apartman özelliği taşımakla birlikte ilk gruptaki binaların bir bölümünün de "imarsız ve kaçak" özellikler taşıyabileceği İstanbul kentinin özellikleri arasında yer almaktadır.

Tablo 29: Konut Sahipliği ve Konut Kooperatiflerinde Üyelik (Yüzdeler ve G/O Oranları)

	% Sahip	G/O Sahip	Kira	Koop. Üye	EKO	EKA
İşsiz	55.1	0.92	1.00	0.61	0.51	0.67
Emekli	79.7	1.33	2.16	0.46	1.23	0.85
Yüksek Nitelikli Ücr.	58.3	0.97	0.61	3.05	1.19	1.33
Beyaz Yakalı Ücretli	43.5	0.73	0.50	1.25	2.38	LII
Niteliksiz Hiz. İşçisi	56.0	0.93	0.39	0.83	1.05	1.00
Mavi Yakalı İşçi	51.2	0.85	0.56	1.14	0.84	1.00
Esnaf/Marjinal	58.0	0.97	0.70	0.72	0.58	1.33
Küçük İşveren	64.7	1.08	1.54	1.24	0.00	0.00
Orta/Büyük İşveren	65.5	1.09	1.99	2.35	1.39	0.67
Toplam (%)	59.9	59.9	13.4	7.1	6.0	75.0

Notlar: İlk sütun yüzdelerle, diğerleri G/O oranları iledir. İlk iki sütun kendi oturdukları yerin sahibi olan hane reislerinin oranlarını ifade ediyor. "Kira" kentsel konutlarından kira geliri olan hane reislerini ifade ediyor. "Koop. Üye" halen konut kooperatifine üye olan hane reislerini ifade ediyor. EKO eskiden kooperatiflere üye olmuş hane reislerini, EKA ise bunların içinden üyeliği, konut bitmeden son bulan hane reislerinin oranını ifade ediyor. İkinci sütundan başlayarak (ve sıra ile) kapsanan hane reisi sayısı: 788, 785, 789, 736 ve 44.

Türkiye'de kentlerde konut sahipliğinin pek çok Avrupa ülkesinden daha yaygın olduğu ortaya çıkıyor. Tablo 29, İstanbul'da hane reislerinin yaklaşık % 60'ının kendi evlerinin sahibi olduğunu ortaya koyuyor. Bu oran, emeklilerde % 80'e ve işsizlerde bile % 55'e ulaş-

maktadır. Bu durumun kent toplumunun ücretli gruplara önemli bir güvence unsuru sağladığı vurgulanmalıdır. Ortalamanın üstünde konut mülkiyeti, kent burjuvazisinde (küçük burjuvazi ve orta-büyük burjuvazi gruplarında) ortaya çıkıyor ve en düşük oran % 43.5 ile beyaz yakalılarda saptanıyor.

Hane reislerinin % 13.4'ünde gözlenen "kira geliri olanlar" kategorisi, emeklilerde ve kent burjuvazisi (orta-büyük burjuvazi ve küçük burjuvazi) gruplarında ortalamanın üstünde ve marjinal-esnaf grubu ile (ilginç bir saptama olarak) işsizlerde ise ortalama civarında gözleniyor. Ücretlilerin tümü için ise, "kiraya verilmiş ev sahipliği"nin istisnai bir durum olduğu anlaşılıyor.

Tablo 29, hane reislerinin % 7.1'inin konut kooperatiflerine üye olduklarını ortaya koyuyor. Hiç konut sahibi olmayanlarda bu oran % 11.7, kendi konutlarında oturanlar için ise % 3.8'dir. Emeklilerin (yaşlı kuşağın) özel durumunu dikkate almazsak, en düşük kooperatif üyeliğinin işsizlerde ve marjinal/esnaf grubunda gözlendiği ortadadır. Tablo 29'un son iki sütunu ise, kooperatifler aracılığıyla konut sahibi olma sürecinde gözlenen aşınmayı ortaya koyuyor: Eskiden kooperatif üyesi olan hane reislerinin % 75'i, üyeliklerine son verme zorunda kalmış görünmektedirler. Bu durum, en yüksek oranda yüksek nitelikli ücretli ve beyaz yakalı grupları etkilemiştir. Gerçekten de, konut sahipliğine ilişkin göstergeler bakımından beyaz yakalı ücretlilerin en handikaplı grup olduğu ortaya çıkmaktadır. İnşaat (kooperatif üyeliği) maliyetlerinin, ücret hareketlerinin çok üstünde seyretmesi, ücretlilerin düzenli-istikrarlı yöntemlerle konut sahibi olabilmeleri olanağını da kısıtlamaktadır. Gerçekten de, 1980'lerde, inşaat maliyetleri ve konut kredilerinin faiz yükü

ile önceki on yıl boyunca konut yatırımlarının pek çok durumda ilk sermayesini oluşturmuş bulunan kıdem tazminatları/emekli ikramiyeleri arasındaki makas çarpıcı bir biçimde açılmış; ücretler ve maaşlar ise sözü geçen maliyet öğelerindeki artışları geriden izlemiştir. Bu gelişmeler ücretli grupların konut mülkiyeti edinme olanaklarını önemli boyutlarda aşındırmış olsa gerektir. Kooperatif üyeliklerinden ayrılma oranlarındaki yükseklik, bu doğrultuda yorumlanabilir.

Tablo 30'un bulguları ise, iki ayrı açıdan değerlendirilebilir: (i) Konut sahipliği, mülkiyet hakları bakımından ne gibi farklılaşma göstermektedir? (ii) Konut mülkiyetinin kentsel rantlara dönüşme potansiyeli ne kadardır?

Tablo 30: Kentsel Potansiyel Arsa Rantlarının Dağılımı: Konut Sahiplerinin Mülkiyet ve İmar İzni Durumu
(G/O Oranları)

	BTM	İHM	TTB	MBY	Yok	1-2	3	4-6
İşsiz	1.03	1.49	0.37	1.03	1.05	1.13	0.31	1.13
Emekli	1.03	0.66	1.10	1.21	1.04	1.08	0.81	0.88
Yüksek Nit. Ücr.	1.15	0.64	1.28	0.00	0.91	1.89	0.51	1.13
Beyaz Yak. Ücr.	0.73	2.35	0.67	1.23	1.18	0.50	0.54	0.79
Niteliksiz Hiz. İşçisi	0.90	0.98	1.16	1.48	0.92	0.69	1.94	0.99
Mavi Yakalı İşçi	0.91	1.16	1.31	0.85	0.96	0.94	1.28	1.04
Esnaf/Marjinal	0.98	1.17	0.97	0.89	0.96	0.94	0.34	1.76
Küçük İşveren	1.25	0.92	0.31	0.56	1.14	0.90	1.47	1.08
Orta/Büyük İşveren	1.44	0.00	0.71	0.00	1.01	1.56	1.13	1.25
Toplam (%)	62.1	14.9	14.9	8.1	68.0	10.1	9.3	12.6

Notlar: İlk dört sütun kendi evinde oturan hane reislerinin mülkiyet durumunu gösteriyor. BTM: Bireysel tam mülkiyet; İHM: İştirak halinde (genellikle kadastrosuz) mülkiyet; TTB: Tapu tahsis belgesi; MBY: Tapu veya herhangi bir belge yok. Son dört sütun ev sahiplerinin oturdukları konutun ek kat çıkmaya imkân veren imar izinlerini gösteriyor. Ek kat çıkma izinleri olmayanlar "yok" altında, diğerleri ise izin verilen kat sayısı altında gösteriliyor.

Tablonun ilk soru bakımından ortaya koyduğu bulgu, konut sahibi olan İstanbullu hane reislerinin

% 62.1'inin sorunsuz ve bireysel tapuya sahip olduklarını gösteriyor. Bekleneceği gibi, bu bakımdan kent burjuvazisi ve yüksek nitelikli ücretliler diğerlerinin önünde gitmektedir. En handikaplı grup olarak beyaz yakalı ücretliler ortaya çıkmakta; diğer iki ücretli grup ise bunları izlemektedir. Mülkiyet hakları bakımından diğer uca, yani bireysel veya hisseli tapudan ya da tapu tahsis belgesinden yoksun olan (ve toplamın % 8.1'ini oluşturan) konut sahiplerine geldiğimizde, benzeri bir dağılımla karşılaşıyoruz: Hizmetliler, beyaz yakalılar, işsizler ve bu kez emekliler en handikaplı gruplar olarak ortaya çıkıyor.

Kentsel rantlara ulaşma olanağının halen apartman türü konutlara sahip olanlar için pek fazla olmadığı ortaya çıkıyor: Sözü geçen rantlar, bu gruplar tarafından esasen elde edilmiştir. 4-6 ek katlık imar izni olan (ve hane reislerinin % 12.6'sını ilgilendiren) konutlar için, büyük boyutlu kentsel rantlar söz konusudur. Örneğimizde, bu olanağa göreli olarak en çok mazhar olanların, (ortalamayı aşanların) sırasıyla esnaf/marjinaller, orta-büyük burjuvazi, yüksek nitelikli ücretliler ve işsizler olduğu; beyaz yakalıların ise, bu kez de en geride yer aldığı gözleniyor. Kentsel rantlara ulaşma beklentisinin sosyal gruplar arasında oldukça yaygın bir durum taşıması, özellikle kent emekçilerinin ideolojik ve politik tavırları açısından önemli görülmelidir. Sosyal ve ekonomik politikalarda 1980'lere damgasını vuran bir ANAP/Özal stratejisinin, kentli emekçilerde küçük mülkiyet tutkularını ve mülkiyete bağlı "vurgun" beklentilerini besleyerek, "işçi sınıfına ait olma/ücretlilik" bilincini aşındırmayı hedeflediğini biliyoruz. Bu bulguyu bu açıdan da değerlendirebiliriz.

E. ÇALIŞMA KOŞULLARI VE İŞSİZLİK

Ücretli/maaşlı grupların çalışma koşullarını saptarken iki tür gösterge üzerinde durduk: (a) Hane reisi hayatı boyunca iş kazası geçirmiş midir? Kaç kere? (b) İş yasalarınca öngörülen fazla mesai ve ücretli izin ne derecede uygulanmaktadır? Bu ikinci soruyu yanıtlamak için ücretli hane reislerine iki soru soruldu: (i) Ücretli, yıllık izin süresine sayılmaksızın günlük izin alabiliyor mu? (ii) ücretlinin, fazla mesai almadan yasal süre dışında çalıştığı oluyor mu?

Tablo 31'de yer alan dört kadran, yıllık izne sayılmayan izin ve fazla mesai almadan ek çalışma durumlarına ilişkin tüm mümkün bileşimleri ve her bileşimde yer alan ücretli sayısını ortaya koyuyor. 43 hane reisinin içerildiği A kadranı, "fazla mesai" ve "yıllık izin" bakımından ücretlinin en aleyhindeki durumu ifade ediyor: İşveren, günlük izinler konusunda işçiye karşı ödünsüzdür; ancak ek çalışmaya da fazla mesai ödememektedir. Bu, iş yasalarını işine geldiği ölçüde ve istediği gibi uygulayabilen bir "ilkel sömürü" biçimi olarak ifade edilebilir. Tablo 32'nin son iki sütununda "Yıllık İzne Sayılmayan İzin: Yok" ve "Fazla Mesai Almadan Ek Çalışma: Var" yanıtlarına tekabül eden G/O oranlarına baktığımızda, her iki durumla da ortalamanın üstünde karşılaşan tek grubun beyaz yakalı ücretliler olduğunu gösteriyor.

180 hane reisi ile en kalabalık yığılmayı gösteren B kadranı, ele alınan konularda, yani yıllık izin ve fazla mesai uygulamalarında, iş yasalarına harfiyen uyulduğu durumu ifade ediyor. Tablo 32'nin G/O oranlarına baktığımızda bu durumun en ziyade (yani, "Yıllık İzne Sayılmayan İzin: Yok"ta 1'i aşarak; "Fazla Mesai Almadan Ek Çalışma: Var"da ise en düşük değere ulaşarak) mavi yakalılar için geçerli olduğunu saptıyoruz.

Tablo 31: Yıllık İzne Sayılmayan İzin Olanağı ve Fazla Mesai Almadan Ek Çalışma: Farklı Bileşkelere Göre Yanıtlar

	Fazla Mesai Almadan Ek Çalışma: Var	Fazla Mesai Almadan Ek Çalışma: Yok
Yıllık İzne Sayılmayan İzin: Yok	Kadran A: 43	Kadran B: 180
Yıllık İzne Sayılmayan İzin: Var	Kadran D: 55	Kadran C: 108

Tablo 32: Çalışma Koşulları: İş Kazaları ve Yıllık İzin veya Fazla Mesai Koşullarında İş Yasaları Uygulanıyor mu? (G/O Oranları)

	Kaza Yok	1 Kaza	2+ Kaza	Yıllık İzne Sayılmayan İzin: Yok	Fazla Mesai Almadan Ek Çalışma: Var
Yüksek Nitelikli ücretli	1.18	0.42	0.00	0.80	1.77
Beyaz Yakalı İşçi	1.09	0.64	0.64	1.09	1.04
Niteliksiz Hizmet İşçisi	1.03	0.95	0.77	0.99	1.28
Mavi Yakalı İşçi	0.92	1.26	1.46	1.03	0.62
Toplam (%)	79.7	13.5	6.8	57.7	25.1

Notlar: İlk üç sütun (sıra ile) ücretlilerin geçirmiş oldukları iş kazalarının sayısını veriyor. Yıllık İzne Sayılmayan İzin: Yok sütunu, işe gelinmeyen her durumda yıllık iznin mahsup edildiği durumları, Fazla Mesai Almadan Ek Çalışma: Var sütunu ise fazla mesai ücreti almadan ek çalışma yapılan durumları gösteriyor. Kapsanan hane reisi sayısı: Sütun 1-3 için 385, Sütun 4 için 390, Sütun 5 için 386.

108 hane reisinin biriktiği C kadranı ise fazla mesaiyi ödeyen, günlük izinleri ise "idare eden" işverenlerin bulunduğu; yani ücretliler bakımından en "yumuşak" koşulların olduğu durumu içeriyor. Tablo 32'de bu duruma en çok uyan (yani G/O oranları bakımından "Yıllık İzne Sayılmayan İzin: Yok" ve "Fazla Mesai Almadan Ek Çalışma: Var" değerlerinden her ikisi de 1'in altında yer alan) tek bir ücretli grup saptanamıyor. Bu duruma ilişkin tipik bir örnek olarak, "kartvizitli/torpilli" ücretlilerin yığıldığı ve kâr güdüsünün rol oynamadığı kamu işyerleri (örneğin belediyeler) gösterilebilir. Toplam sayının yüksekliği bu bakımdan ilginçtir.

55 hane reisinden oluşan D kadranı ise, günlük izinler konusunda hoşgörülü, ancak personelinden ek ücret ödemeden fazla çalışma bekleyen işverenlerin bulunduğu durumdur. Bu, profesyonel ve yüksek nitelikli kadrolara dönük uygulamaları anımsatmaktadır ve Tablo 32'nin G/O oranları ile ("Yıllık İzne Sayılmayan İzin: Yok" yanıtı 1'in altında, "Fazla Mesai Almadan Ek Çalışma: Var" ise en büyük değerde) en fazla yüksek nitelikli ücretlileri kapsaması şaşırtıcı değildir.

Tablo 32'nin iş kazaları ile ilgili bulguları, farklı gruplar arasındaki dağılım bakımından beklenen sonucu veriyor: Mavi yakalılar en yüksek, yüksek nitelikli ücretliler ise en düşük oranda kaza geçiren gruplardır. Ücretlilerin % 20.3'ünün (mavi yakalılar grubunun ise % 26.7'sinin) en az bir iş kazası geçirmiş olmaları da, ortalama çalışma koşulları hakkında olumsuz bir saptama olarak karşımıza çıkıyor.

Tablo 33: Geçmiş İşsizlik Deneyimi ve En Son İşsizlik Durumunun Ay Olarak Süresi (G/O Oranları)

	Geçmiş İşsizlik Deneyimi, %	En Son İşsizlik Durumu, 1-2	En Son İşsizlik Durumu, 3-12	En Son İşsizlik Durumu, 13+
İşsiz	100.0	0.91	0.66	1.31
Emekli	25.0	0.75	0.85	1.22
Yüksek Nitelikli Ücretli	21.6	0.82	0.77	1.26
Beyaz Yakalı Ücretli	37.0	0.00	0.67	1.66
Niteliksiz Hizmet İşçisi	51.1	0.82	1.11	0.98
Mavi Yakalı İşçi	37.6	13.4	1.13	0.76
Esnaf/Marjinal	50.0	1.19	1.25	0.61
Küçük İşveren	36.4	0.52	1.95	0.40
Orta/Büyük İşveren	16.4	1.15	0.00	1.77
Toplam (%)	43.2	17.4	37.3	45.3

Notlar: Geçmiş işsizlik deneyimi (yüzde olarak) geçmişte işsizlik çekmiş veya halen işsiz olan hane reislerini içeriyor. En son işsizlik durumu (G/O oranları olarak) en son yaşanan işsizliğin kaç ay sürdüğünü gösteriyor. Kapsanan hane reisi sayısı: Geçmiş işsizlik deneyimi için 789, en son işsizlik durum için 271.

Şimdi de, anket yapıldığında işsiz konumda olanlar dahil tüm gruplarımızın işsizlik deneyimlerini, işsizliğin zaman içinde ne tür değişiklikler gösterdiğini de saptamaya çalışarak gözden geçireceğiz. Bunu, aşağıdaki olguları soruşturarak ve çözümleyerek yapıyoruz: (i) İşsizlerin sosyoekonomik profilleri (bkz. önceki bölümlerdeki çeşitli tablolar). (ii) Geçmiş işsizliğin sosyal gruplar arasında farklılaşması (bkz. Tablo 33, sütun 1). (iii) En son çekilen işsizliğin süresi (bkz. Tablo 33, sütun 2-4). (iv) En son işsizliğin tarihi (bkz. Tablo 34). (v) İstanbul'a göçenler için, geldikten hemen sonra işsizliğin ne kadar sürdüğü (bkz. Tablo 35).

İlk soruna ilişkin olarak önceki bölümlerdeki tablolarda içerilen bazı bulguları hatırlatalım: 1991'de İstanbul anketinin kapsadığı hane reisleri arasında % 8.7 olan işsizlik oranı emekliler çıkarıldığında % 10.7'ye yükseliyor. İşsizlerin % 21'i öğrenim görmemiş, % 49'u ilkokul mezunu, % 3'ü ise üniversite mezunu olarak saptanmıştır. Kentli gruplar içinde göreli olarak en az gazete okuyanlar işsizlerdir. Kullanılan yedi sağlık göstergesinin altısında işsiz haneler, genel ortalamadan daha bozuk bir durumdadır ve üç sağlık göstergesi bakımından en kötü durumdaki kentli grup işsizlerdir. İşsiz hane reislerinin % 51'i köy doğumludur; bu, 1.13'lük bir G/O oranına, yani kentli hane reislerinin genel ortalamasının üstünde bir "köylü niteliğe" tekabül etmektedir. Keza, işsizlerin içinde İstanbul'a yeni (1-10 yıl içinde) gelenler, göreli olarak diğer gruplardan fazladır (G/O oranı=1.41). İşsizlerin % 73'ünün köyde (ev, gelir getiren veya getirmeyen arazi olarak) mülkü vardır; ancak gelir getiren araziye sahip olanlar sadece % 10 civarındadır. İstanbul'da ise işsizlerin % 55'i oturdukları konutun sahibi olarak göreli bir güvence içindedirler. Sınıfsal köken bakımından, genel ortala-

mayla karşılaştırıldığında, kır kökenli işsizler içinde babası tarım işçisi olanların göreli ağırlığı (G/O oranı=1.12), babası "çiftçi" olanları (G/O oranı=0.95) aşmaktadır. Tarım dışı kökenli işsizler içinde ise, babanın sosyal konumu bakımından mavi yakalılar (G/O oranı=1.25) ile "kendi hesabına çalışanlar" (G/O oranı=1.22), göreli olarak diğer grupların önünde yer alıyorlar. Beyaz yakalı/yüksek nitelikli ailelerin çocukları içinde ise işsizlik oranı daha düşüktür.

Tablo 33, İstanbul nüfusu için işsizliğin ne kadar yaygın bir olgu olduğunu gösteriyor: Hane reislerinin % 43.2'si, ya anket tarihinde işsizdir ya da geçmişte işsizliği yaşamıştır. Çalışma hayatlarına ücretli olarak başlamış olmadıkları takdirde işsizlikle karşılaşmayacak olan kent burjuvazisinin bir bölümünü dışlasaydık, bu oran % 50 eşiğini aşacaktı Bu bağlamda, emekliler grubunun göreli olarak düşük bir işsizlik deneyim oranı (% 25) göstermesi vurgulanmalıdır. Emekliler dışındaki tüm diğer grupların önümüzdeki yıllarda işsizlikle karşılaşmaları bekleneceğine göre, şimdi çalışmakta olan kuşağın, bir önceki emekçiler kuşağına göre çok daha yaygın bir işsizlik olgusu ile karşı karşıya olduğu ortaya çıkmaktadır. Kısacası, işsizlik zaman içinde ağırlaşmaktadır.

"En son işsizliğin ne kadar sürdüğü" sorusuna hane reislerinin % 45.3'ü, "bir yılın üzerinde" yanıtını vermektedirler. Orta-büyük burjuvazi grubunu özel konumu nedeniyle dışlarsak, son işsizlik süresi en uzun süren grup beyaz yakalılar olarak gözleniyor. Ancak, bu grubu izleyen işsizler grubunun durumunun da ağırlığı ortadadır; zira bunların işsizliği anket yapıldığında sürmektedir ve işsizlik süresi de buna bağlı olarak uzayacaktır.

Tablo 34: En Son ve Şimdiki İşsizlik Tarihleri
(G/O Oranları)

	1990+	1984-89	1980-83	1975-79	-1974
İşsiz	2.04	----	----	----	****
Yüksek Nitelikli Ücretli	0.58	1.39	1.36	2.20	0.00
Beyaz Yakalı Ücretli	0.00	1.34	3.36	2.72	1.79
Niteliksiz Hizmet İşçisi	0.69	1.33	1.21	1.31	1.27
Mavi Yakalı İşçi	0.63	1.45	1.17	1.42	0.94
Esnaf/Marjinal	0.95	1.14	1.11	0.51	1.00
Küçük İşveren	0.85	0.81	0.79	2.57	2.52
Orta/Büyük İşveren	0.82	1.30	0.00	0.00	6.06
Toplam (%)	49.0	30.7	10.5	6.5	3.3
40-50 Yaş Grubu (%)	45.6	19.0	16.4	10.1	8.9

Notlar: Metne bakınız. Kapsanan hane reisi sayısı: Son sıra için 79, diğerleri için 761.

En son (ve halen süren) işsizliğin tarihleriyle ilgili bilgi Tablo 34'tedir. Anketin 1991 yılında yapıldığına dikkat edersek, 1990 ve sonrasında işsizlikle karşılaşan ve halen işsiz olan hane reislerinin % 49'a ulaşması ilginçtir. İşsizlerin (yine tanım gereği) sadece 1990+ yıllarında yer alması, diğer grupların G/O oranlarının mutlak büyüklüğünü çarpıtmaktadır ve (tüm grupların yaş dağılımlarının aynı olduğunu varsayarak) bu oran bakımından diğer gruplar arasındaki farklılaşmaları dikkate almakla yetinmek daha uygun olmaktadır. Bu bağlamda, orta-büyük burjuvazi ve küçük burjuvazi gruplarını yine tahlil dışı bırakacak olursak, 1990 sonrasında işsizliğin, esnaf/marjinaller, hizmet işçileri ve mavi yakalılar üzerinde, yüksek nitelikli ücretlilere ve beyaz yakalılara göre daha fazla yansıdığını saptıyoruz. ANAP'ın ilk iktidar yılları (1984-1989) içinde aynı gözlem özellikle mavi yakalı grup için geçerlidir.

Genç hane reisleri, önceki dönemlerde henüz çalışma yaşında olmadıkları için dönemler arasında işsizlik ortalamaları bakımından karşılaştırma yapmak

yanıltıcı olacaktır. Bu güçlüğü aşmak için, Tablo 34'ün son sırasına, ele alınan tüm dönemlerde işgücü piyasası içinde olmaları beklenen 40-50 yaş grubuna ilişkin bulguları ekledik. Bekleneceği gibi, yakın yıllar üzerindeki yığılma bir miktar azalmakla birlikte, işsizlik çekmiş hane reislerinin yaklaşık 2/3'ünün ANAP yılları içinde (1984-1991) bu duruma düştükleri ortaya çıkmaktadır.

Tablo 35: İstanbul'a Gelişten Sonra İşsizlik Süresi: Yaşa ve Geliş Tarihine Göre Dağılım
(G/O Oranları)

	1-11 Ay	12 Ay	13 + Ay
Yaş: -30	1.05	1.39	0.59
Yaş: 31-39	0.78	1.00	1.64
Yaş: 40-50	0.99	1.05	0.99
Yaş: 51 +	1.11	0.65	0.91
Geliş Tarihi: 1986+	1.34	0.00	0.69
Geliş Tarihi: 1981-85	1.09	1.49	0.37
Geliş Tarihi: 1976-1980	0.92	1.52	0.85
Geliş Tarihi: 1971-75	1.15	0.43	0.97
Geliş Tarihi: -1970	0.88	1.13	1.27
Toplam. Yaş (%)	63.7	15.0	21.3
Toplam. Geliş Tarihi (%)	63.8	15.5	20.7

Notlar: Metne bakınız. Kapsanan hane reisi sayısı: "Yaş" ve "Geliş Tarihi" blokları için (sıra ile) 113 ve 116.

Bu bulgular, sadece "en son" çekilen işsizliği kapsadığı için işsizlikle birden fazla karşılaşanların durumunu yansıtmıyor. Bu eksikliği kısmen telafi edecek bulgular Tablo 35'te yer alıyor. Tablo, sadece İstanbul'a çalışma yaşında göçenleri kapsadığı ve İstanbul doğumlu hane reislerini dışladığı için kapsam bakımından öncekilerden daha sınırlıdır; ancak yine de farklı yaş grupları ve farklı tarihlerde kente göçenlerin işsizlik deneyimleri arasında bir karşılaştırma yapma olanağı sunmaktadır.

Tablo 35'teki bulguların, öncekilerle tam tutarlı olduğu söylenemez. En genç ve en yaşlı grupların, orta yaş gruplarına göre İstanbul'da daha kısa işsizlik çektikleri ortaya çıkıyor. Yaş grupları, tek başına, İstanbul'a geliş ve işsizlik tarihleri üzerinde bilgi içermez. Bu eksiklik, tabloya "İstanbul'a geliş tarihleri"ni gösteren ikinci bir blok eklenerek giderilmeye çalışıldı. 1980'lerin güç ve baskıcı ortamında İstanbul'a gelenlerin, 1970'lerin sonundaki kriz yıllarına göre daha kısa işsizlik çektikleri; dahası, ekonominin genişleme konjonktürünü ve sendikal hareketin güçlü dönemini içeren 1975 öncesinde de ilk işsizlik sürelerinin son döneme göre daha kısa olmadığı ortaya çıkıyor. Bu sonuçlar, 1980 sonrasındaki dönüşümlerin işgücü piyasasındaki esnekliği artırdığı biçiminde yorumlanabilir mi? Bu yorum, bizi, işgücü piyasasına ağırlığını koyan güçlü bir sendikal hareketin ve emek lehine (sosyal devlet boyutlu) kamu müdahalelerinin daha yüksek işsizlikle sonuçlanacağı savına götürür. Bu sav, 1980'lerde uluslararası sermayenin emeğe ve sosyal devlet kurumlarına karşı giriştiği ideolojik saldırının dayanaklarından biridir. Bulgularımızın niteliği, neoklasik tutuculuk lehinde kullanılabilecek olan bu yorumu yapmamıza imkân verecek kadar güçlü değildir.

Genel olarak, işsizliğin ücretli-maaşlı gruplar için çok ciddi boyutlar ve özellikler taşıdığı ortaya çıkıyor. Orta (40-50) yaş civarındaki ve herhalde daha önce formel sektörde çalışan bir grup, oldukça uzun bir süreden beri işsizlik çekmektedir veya uzun işsizlik dönemleri geçirmiştir. 1980 sonrasında işgücü piyasasında gerçekleşen tüm olumsuz dönüşümler ve 1989 sonrasında yeniden patlak veren sendikasızlaşma/taşaronlaşma/formel işsizlik belalarından en çok etkile-

nen grup da bunların içinde yer almaktadır. Yukarıda değinilen "işgücü piyasasının esnekleşmesi" hipotezine uyan bir sürecin geçerli olduğunu kabul edersek, daha genç kuşağın enformel kanalları daha fazla kullanarak, sosyal güvenlik, sendika ve iş yasaları şemsiyelerinin dışında kalmayı göze alarak ve daha düşük ücretleri kabule hazır bir tavır içinde, işsizliğin yansımasından büyükleri kadar etkilenmemiş olabileceğini tahmin edebiliriz. Ancak, bu tür tahminlerin daha ayrıntılı çalışmalara dayanması gerekiyor. Doğruluk payları taşıyorsa, böyle bir gelişmenin örgütlü işçi hareketinin geleceği bakımından çok olumsuz işaretler verdiği ve Türkiye'de demokrasinin geleceği bakımından da karamsar senaryolara güç kazandıracağı söylenmelidir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Halk Sınıflarının Uyum ve Savunma Mekanizmaları

Bu kitapta sonuçlarını sunduğumuz araştırma, yakın geçmişte kent ve kır emekçilerinin gelir paylarını, hatta reel gelir düzeylerini gerileten bir bölüşüm sürecinin dip noktasında, 1988'de planlandı; Kartal-Pendik semtlerini kapsayan bir ilk alan çalışması da aynı yıl uygulandı.[1] Bu ilk biçimiyle, anketin temel bir sorunsalı, bölüşüm dinamiklerinin olumsuz etkilerine karşı kentli ve köylü emekçi ailelerin hangi tür savunma ve uyum mekanizmaları geliştirebildikleriydi. Bu, 1991'de İstanbul'da, 1992'de Anadolu köylerinde uygulanan anketlerin de ana temalarından birini oluşturdu. Ne var ki, bu tarihler, 12 Eylül + ANAP döneminin bölüşüm dinamiklerinin terse döndüğü, yani 1989'da büyük işçi hareketleriyle başlayan ücret artışlarını ve ta-

[1] Boratav (1991, Bölüm 4), 1988'de yapılan ve İstanbul'da Kartal-Pendik semtlerini kapsayan bu anketin sonuçlarını sunmakta ve tartışmaktadır.

rımsal fiyatlardaki düzelmeyi içeren bir kısa konjonktürün zirve noktalarını oluşturuyor.

Aşağıda, "uyum ve savunma mekanizmaları" ile ilgili bulguları bu uyarıya bağlı olarak değerlendirmek gerekir. Biz, özgün sorunsalımızı, "değişen ekonomik koşullara karşı emekçi aileler mikro düzeyde ne gibi uyum mekanizmaları geliştiriyorlar?" biçiminde değiştirirsek, bu bölümdeki sonuçları "bozulan ekonomik durum" önkoşuluna bağlı olmaksızın yorumlama imkânına sahip oluruz. Bu çerçeve içinde, iş koşullarında, üretim süreçlerinde ve emek kullanım biçimlerinde gözlenen dönüşümleri, göç olgusunu ve tüketim, tasarruf, yatırım biçimlerindeki değişmeleri inceliyoruz.

A. ÇALIŞMA KOŞULLARINDA VE ÜRETİM SÜRECİNDE DEĞİŞMELER

İstanbul anketinin sendikalaşma, sosyal güvenlik, hane reislerinin ikinci (ek) iş tutması, kadınların hane içinde (para getiren veya getirmeyen) ve dışındaki emek/çalışma süreçleriyle ilgili bulguları bize neler öğretiyor? Köy anketinin de, kadınlar için benzer bulguları vardır. Bunun dışında, tarım ekonomisinin üretim ve pazarlama kanallarında gözlenen değişmeler saptanmaktadır. Bu çerçevede sunulan kent/kır bulgularında simetri yokluğu doğaldır; zira kentli hanelerin büyük bölümü ücretli-maaşlı konumdadır; köylü hanelerin büyük bölümü ise esas olarak bağımsız üretici özellikler taşımaktadırlar ve bu nedenle bunlar üretim ilişkileri içinde farklı konumlarda yer almaktadırlar.

İstanbul anketinin kapsadığı tüm hanelerin içinde 731 adet ücretli-maaşlı kişi bulunmaktadır ve sendikalıların oranı bu kitle içinde % 21.2 (kadın ücretliler-

de % 12.5, erkeklerde % 27.9) olarak çıkmaktadır. Bu oranı farklı gruplar itibariyle ve hane reislerinde arayacak olursak, mavi yakalıların % 35.8 ile en başta, yüksek nitelikli ücretlilerin ise % 10.8 ile en sonda yer aldıkları ortaya çıkıyor. Hizmet işçisi (% 27.4) ve beyaz yakalı (% 13.0) gruplar ise arada yer alıyorlar.

Sosyal güvenlik sistemleri farklı grupları ne derecede kapsamaktadır? Tablo 24'ün son sütununa dönersek, toplam hane reislerinin % 26.3'ünün herhangi bir sosyal güvenlik sistemi içinde olmadığı, esnaf/marjinallerin % 52.9 ile "en yoksun" grubu oluşturduğu, en iyi durumda olanların ise, sırasıyla % 4.3, % 5.6 ve % 14.7'lik yoksunluk oranları ile beyaz yakalı, yüksek nitelikli ve mavi yakalı ücretliler olarak ortaya çıktıkları saptanmaktaydı. Ücretli-maaşlı kadınların sosyal güvenlikten yoksunlukları, % 28.8 ile hane reislerinin biraz daha üstündedir. Yüksek nitelikli ücretli ve küçük burjuva ailelere mensup çalışan kadınların tümü sosyal güvenlik sistemi içinde yer alıyorlar. Buna karşılık eşleri emekli, hizmet işçileri ve işsiz olan kadınlar, sosyal güvenlikten yoksunluk oranı (aynı sırayla % 75, % 50 ve % 44 ile) bakımından en kötü durumda görünüyorlar. Mavi yakalı ailelerde çalışan kadınların sadece % 13.3'ü sosyal güvenlikten yoksundur. Kentli işçi sınıfının nüvesini oluşturan bu grubun, diğer bulgularla da ortaya çıktığı gibi, bazen "sosyal devlet" yaftası ile ifade edilen haklardan ve olanaklardan sonuna kadar yararlanma eğilimi içinde olduğu gözlenmektedir. Sözü edilen "yoksunluk oranı", beyaz yakalı ve orta-büyük burjuva ailelerine mensup kadınlarda 1/3'ü, sadece kendi hesabına çalışan grubun ailelerinde ise 1/5'i bulmaktadır.

Tablo 36: Ücretlilerin İkinci İşi (G/O Oranları)

	Yok	Ne Zaman Olursa	Yıllık İzinde	Hafta Sonları	Her Gün
Yüksek Nitelikli Ücretli	0.98	1.33	0.70	1.43	4.53
Beyaz Yakalı Ücretli	1.15	1.05	0.88	0.00	0.00
Niteliksiz Hizmet İşçisi	0.98	0.74	1.09	1.00	0.84
Mavi Yakalı İşçi	0.98	0.74	1.09	1.00	0.84
Toplam (%)	60.9	4.3	28.8	4.1	1.9

Notlar: Metne bakınız. Kapsanan hane reisi sayısı: 372.

Tablo 36, İstanbul'daki ücretli-maaşlı hane reisleri içinde ikinci bir işte çalışanların oranlarını ve dağılımını sunuyor. İkinci bir işte, çeşitli biçimlerde çalışanlar, toplamın % 39.1'ini oluşturuyor. Daha düşük bir eğilim gösteren beyaz yakalılar dışında, tüm grupların ek iş tutma oranları aynıdır (% 40.3). Hizmet işçisi ve mavi yakalı grup, daha çok yıllık izin sırasında ek bir işte çalışmakta, yüksek nitelikli ücretliler ise her gün ek bir işte çalışma eğilimine (ve olanağına) diğerlerinden daha fazla sahip görünmektedir.

Ücretliler şimdiki işlerini değiştirmek istiyorlar mı? Hane reisleri yurtiçinde başka bir yere veya yurtdışına göçmek istiyorlar mı? Bu sorulara verilen yanıtlar, kentli nüfusun şimdiki işten hoşnutluk derecesiyle bağlantılı görülebilir. İkinci soruya verilen yanıtlar, hane reislerinin % 10.5'inin yurtiçinde başka bir yere, % 10.7'sinin ise yurtdışına göçmek istediklerini; ancak bu doğrultuda ciddi girişimde bulunanların (aynı sırayla) sadece % 2.7 ve % 4.1 olduğunu ortaya koyuyor. Bu yanıtların dağılımı, hem niyet hem de fiili girişim bakımından göç etmeye en yatkın ve yakın hane reislerinin işsiz, yüksek nitelikli ve hizmet işçisi gruplarında olduklarını gösteriyor. Esnaf/marjinallerin yurtdışına, küçük burjuvazi grubunun ise yurtiçinde başka yere göçme eğilimleri de yüksektir.

Tablo 37, şimdiki işinden ayrılmak isteyen ücretliler ve nedenleri hakkında bilgi içeriyor. Ücretlilerin yaklaşık % 30'u işinden hoşnut değildir. Sosyal güvenlikten yoksunluğu işten ayrılma isteğini doğuran neden olarak ileri süren grupların başında mavi yakalılar geliyor ve bu yakınma, herhalde küçük işyerlerinde çalışanlardan kaynaklanmalıdır. Öte yandan, genel olarak şimdiki işinden ayrılma eğilimi en düşük olanlar da mavi yakalılar grubundandır.

Tablo 37: Şimdiki İşini Bırakma Niyetleri ve Nedenleri (G/O Oranları)

	Yok	SGY	DÜ	Dİİ	KİK	Kişisel
Yüksek Nitelikli Ücretli	0.83	0.51	1.95	1.18	2.65	1.48
Beyaz Yakalı Ücretli	0.94	0.83	0.40	1.93	1.08	1.21
Niteliksiz Hizmet İşçisi	0.95	0.96	1.46	1.18	0.36	1.13
Mavi Yakalı İşçi	1.09	1.17	0.62	0.58	1.11	0.75
Toplam (%)	70.2	5.5	5.7	7.1	2.1	9.4

Notlar: "Yok": İşinden ayrılma niyeti yok. Diğer sütun başlıkları işini bırakmak isteyenlerin nedenlerini gösteriyor. SGY: Sosyal güvenlik ve güvence yoksunluğu; DÜ: Düşük ücret; Dİİ: Daha iyi çalışma koşullu iş bulma umudu; KİK: Kendi işini kurma niyeti. Kapsanan hane reisi sayısı: 383.

Şimdiki işlerinden ayrılmak niyetinde olanlar daha sonra ne yapmak istiyorlar? Bu niyeti gösterenlere sorulan soru, hane reislerinin % 60'ının yine ücretli olarak çalışmayı umduklarını gösterdi; hizmet işçileri bu doğrultuda ortalamayı en çok aşan grup olarak ortaya çıkıyor. Hane reislerinin % 19'u emekli olmak veya "artık çalışmamak" niyetindeler; % 20'si ise kendi işini kurmak için işini bırakmak istiyor. Bu sonuncu kategoriye girenler içinde ortalamanın en çok üstünde yer alanlar, yüksek nitelikli ve mavi yakalı ücretlilerdir. Ne var ki, bu kategoriye giren mavi yakalıların yarısının altında bir bölümü (sadece on kişi) bağımsız iş

açmak için fiili girişimde bulunmuşlardır Niyetlerini fiiliyata dönüştürme oranı bakımmdan yüksek nitelikli ücretli grubu diğerlerinin bir hayli önünde yer alıyor. Öyle anlaşılıyor ki, kentli işçi sınıfından "kendi hesabına çalışanlar" grubuna geçiş eğilim ve olanakları bir hayli zayıftır

Tablo 38: Kentsel Kadınların İş Deneyimlerinin Sosyal Matriksi (G/O Oranlan)

	Yok	Yüksek Nitelikli Ücretli	Beyaz Yakalı Ücretli	Niteliksiz Hizmet İşçisi	Mavi Yakalı İşçi	Kentsel Esnaf Marjinal
İşsiz	1.00	1.17	0.40	2.07	0.80	1.26
Emekli	0.97	0.27	0.64	4.37	1.18	0.58
Yüksek Nit. Ücretli	0.09	12.44	5.81	0.00	1.04	0.00
Beyaz Yakalı Ücretli	0.91	0.87	2.99	1.03	0.53	0.00
Niteliksiz Hiz. İşçisi	1.07	0.30	0.51	1.17	0.96	1.29
Mavi Yakalı İşçi	0.66	0.46	0.48	0.64	1.45	0.50
Esnaf/Marjinal	0.77	0.00	0.69	0.66	0.57	2.92
Küçük İşveren	1.29	1.17	0.40	0.46	0.53	0.00
Orta/Büyük İşveren	0.90	1.33	2.72	0.00	1.01	-0.00
Toplam (%)	65.0	2.6	7.6	6.6	17.0	1.2
Şimdi Çalışan (%)	89.3	1.9	2.9	3.0	2.6	0.3

Notlar: Sütun başlıkları kadınların son çalıştıkları iş ve uğraşların niteliğini gösteriyor. Sıra başlıkları ise hane reislerinin (çoğunlukla kocaların) sosyal konumunu gösteriyor. Son sıra dışındaki bulgular kadınların *geçmiş* iş deneyimlerini. şimdi çalışan sırası ise sadece *şimdi çalışan* kadınların durumunu ifade ediyor. Kapsananların sayısı: Son sıra için 759. diğerleri için 757.

Aile içinde veya dışında, ücretli veya ücretsiz olarak çalışan kentli ve köylü kadınlar üzerinde neler öğrenmekteyiz? İlk olarak kentli kadınların geçmiş iş deneyimlerini kocalarına göre tanımlanan sınıfsal konumlarıyla birlikte sunan Tablo 38 ile başlayalım. Tablonun en son sırası, anket yapıldığında çalışmakta olan kadınlar toplamını işlerinin niteliğine göre sımflıyor. Bu sonuncu bilgiyi, Tablo 38'in ilk on sırası ile sütunların-

dan oluşan matrikse benzer bir biçimde de sunacak bilgiye sahip olmamıza rağmen, sonuçlar aşağı yukarı aynı olduğu için buna gerek duymadık. Görüldüğü gibi, hanelerin % 10.7'sinde çalışan kadın vardır. Bu oranda başı çeken gruplar, tabloda sunulmayan bilgilere göre, beyaz yakalı (% 22) ve yüksek nitelikli ücretli (% 46) gruplar; en arkada gelenler ise % 3-4 arasında olmak üzere sadece kendi hesabına çalışanlar, küçük burjuvazi ve (yaş etkenini de içerebilen) emekli gruplarıdır. Diğer sosyal gruplarda çalışan kadınların oranı % 9-14 arasında değişiyor.

Bu son sıranın dışında Tablo 38 bir kare matriks değildir, zira "işsiz" ve "emekli" konumlar "geçmiş iş deneyimi"ne tanım gereği giremez. Ayrıca, geçmiş iş deneyiminde "kentli kendi hesabına" biçiminde tanımlanan bir grup, şimdiki sınıfsal konumda üç ayrı gruba (esnaf/marjinal, küçük burjuvazi ve orta-büyük burjuvazi) ayrıştırılmaktadır. Bu simetri yokluğuna rağmen, tablo sosyal hareketliliği incelerken kullandığımız yönteme benzer bir biçimde kullanılabilir. Buna göre ilginç, ancak beklenen bir sonuç ortaya çıkıyor: Her sıradaki G/O oranlarına bakıldığında, en yüksek değer (sütunlarda yer almayan emekli ve işsiz grupları hariç) aynı sosyal gruba tekabül eden sıra/sütun hücrelerinde gözlenmektedir. ("Beyaz yakalı ücretli" kadınların daha çok "yüksek nitelikli ücretli" erkeklerle evli olmaları da, özünde, aynı olguyu yansıtmaktadır.) Bu, birkaç biçimde yorumlanabilir: Evlenmeden önce çalışan kadınlarda aynı gruptan erkeklerle evlenme eğilimi yaygın olabilir. Evlendikten sonra çalışan kadınlarda ise, kocalarıyla aynı alanda çalışma olanağı veya eğilimi başattır. En azından çalışan kadınlar için, karı ve kocanın farklı sınıfsal konumda bulunmalarının istisna olduğu ortaya çıkıyor.

Tablo 39: Kırsal Kadınların Gelir Getiren İş/Uğraş Türleri (G/O Oranları)

	Yok	Terzilik	Tarla	Pazar	Halı	Diğer
Kapitalist Çiftçi	1.05	1.72	0.98	1.32	0.00	0.00
Zengin Çiftçi	1.12	0.00	0.64	4.05	0.00	0.00
Zengin Köylü	1.01	1.30	1.18	1.00	0.70	0.00
Orta Köylü	1.04	1.13	0.92	2.17	0.31	0.00
Küçük Köylü	0.97	0.91	1.34	0.60	0.84	0.66
Yoksul Köylü	1.02	0.58	0.71	0.33	1.52	1.85
Tarım İşçisi	0.87	1.65	1.49	0.00	1.78	1.41
Rantiye	1.02	0.99	0.53	0.76	1.86	0.00
Toplam (%)	77.5	4.6	8.5	2.0	5.7	1.7

Notlar: Metne bakınız. "Terzilik", nakış, dikiş, terzilik uğraşlarını içerir. Kapsananların sayısı: 702.

Köylü kadınlar içinde sürekli-formel çalışma hemen hemen yoktur. Para kazandıran işlerde çalışan kadınların oranı ise, Tablo 39'da görüldüğü gibi, % 22.5 olarak çıkmıştır. Bu işlerin bazıları (dikiş, nakış, örgü, halı-kilim gibi) ev içinde, bazıları ise (tarla işçiliği, pazarcılık) hane dışında yapılır. Tablo, kırsal hiyerarşinin üstlerinde (kapitalist çiftçi ve zengin çiftçi konumunda) yer alan kadınların, küçük-yoksul köylülerle tarım işçilerinin karılarına göre para getiren işlere daha az yöneldiklerini gösteriyor. Varlıklı sınıfların çalışan kadınları daha çok dikiş ve pazarlamaya yöneliyorlar. Tarla işçiliği ve halı-kilim ise daha çok yoksul kadınların uğraşı olarak gözleniyor.

Tablo 40'ın ilk sütununa göre, kentli kadınların da % 13.7'si ev içinde piyasa için üretim yapmaktadırlar. Bu orana, formel işlerde çalışan % 10.7'yi eklersek ve bir miktar çift saymanın geçerli olduğunu; hem formel işlerde hem de ev içinde piyasaya dönük üretim yapan kadınların bulunduğunu kabul edersek, para getiren işlerde çalışan kentli ve köylü kadınların oranlarının birbirine çok yakın olduğunu gözlüyoruz. Kadınlarımızın dörtte birine yaklaşan bir bölümü aileye parasal ge-

lir sağlamaktadır. Kentli kadınların % 87.2'sinin ise, yemek-temizlik türü zorunlu günlük işlerin dışında para getirmeyen, ancak "aile için üretim" sayılabilecek olan (tarhana, salça vb. yapmak, sebze yetiştirmek, tavuk beslemek, aile bireyleri için dikiş, örgü gibi) işlerle uğraşmaktadırlar. (Bkz. Tablo 40, son sütun.)

Tablo 40: Kentsel Kadınların Piyasaya ve Aile İçin Ev-İçi Üretimleri (G/O Oranları)

	Piyasa İçin Üretim	Aile İçin Üretim
İşsiz	1.77	0.94
Emekli	0.51	0.96
Yüksek Nitelikli Ücretli	0.83	1.01
Beyaz Yakalı Ücretli	1.33	0.99
Niteliksiz Hizmet İşçisi	1.14	0.99
Mavi Yakalı İşçi	1.15	1.01
Esnaf/Marjinal	1.17	1.05
Küçük İşveren	0.00	1.02
Orta/Büyük İşveren	0.26	1.15
Toplam (%)	13.7	87.2

Notlar: Metne bakınız. Kapsananların sayısı: 603.

Tablo 40, kentli halk sınıflarına (mavi yakalı, hizmet işçisi, beyaz yakalı, işsiz ve esnaf/marjinal gruplarına) mensup kadınların, burjuva ve yüksek nitelikli ücretli ailelerin kadınlarından daha fazla "piyasa için evde üretim" e yöneldiklerini gösteriyor. Evde aile için üretimde ise gruplar arasında farklılaşma daha azdır ve önceki görüntü kısmen tersine dönmüştür: Bu tür uğraşlarda işsizlerin kadınları listenin sonunda, burjuva (orta-büyük burjuvazi) ailelerin kadınları ise listenin başında yer alıyorlar. Bu olgunun yorumu, bizce, kentli kadınların belli (ve yüksek) bir oranda "üretim" sayılabilecek uğraşlara yönelmekte oldukları ve bu bakımdan sosyal katmanlar arasında fazla fark ol-

madığı saptamasına bağlanabilir. Yoksul katmanların kadınları bu uğraşlarının ürünlerini daha çok piyasaya yönlendirerek parasal gelir kazanıyorlar; varlıklı kadınlar ise ürünlerini aile içi tüketime tahsis ediyorlar. Piyasa için aile içi üretimi artıran hanelerde, aile tüketiminin piyasadan sağlanma oranı da artıyor.

Tablo 41: Kırsal Kadınların Aile Tüketimi İçin Gerçekleştirdikleri Üretim ve Hizmetlerinde Gözlenen Değişmeler (G/O Oranları)

	Piyasadan Aile İçi Üretime Geçiş	Aile İçi Üretimden Piyasaya Geçiş
Kapitalist Çiftçi	1.73	1.92
Zengin Çiftçi	0.00	0.99
Zengin Köylü	1.31	1.02
Orta Köylü	1.52	0.89
Küçük Köylü	1.18	1.18
Yoksul Köylü	0.48	0.59
Tarım İşçisi	0.49	1.29
Rantiye	0.93	0.79
Toplam (%)	4.6	13.7

Notlar: Metne bakınız. Kapsananların sayısı: 1. sütun için 701, 2. sütun için 700.

Aile tüketimi için yakın geçmişte pazara yönelme mi, pazardan koparak ev içi üretime yönelme mi artmıştır? Köylü kadınlara doğrudan sorulan bu sorunun yanıtları Tablo 41'de sunuluyor: Sütun 1 "piyasadan kopma"yı, sütun 2 ise "piyasaya yönelme"yi ifade eden kadınların dökümünü veriyor. Kadınların % 71.7'sine göre herhangi bir değişiklik söz konusu değildir. Piyasaya yönelmenin (% 13.7), piyasadan uzaklaşma (% 4.6) olgusunun önünde gittiği ve gruplar arasında çok anlamlı farklılaşmalar olmadığı ortaya çıkıyor. Aile tüketimi için piyasaya yönelmenin yoksul kırsal hanelerde dahi başat olması, yukarıda kentliler için yaptığımız yorumla açıklanabilir: Ekonomik güçlükler yoksul ka-

dınları para getiren ve piyasaya dönük uğraşlara aile için üretimden daha fazla yöneltiyor; bu da ev içi üretimle de elde edilebilecek tüketim mallarında piyasaya yönelmeyi teşvik ediyor.

Köylülüğün yaygın olduğu bir ortamda olumsuz ekonomik koşullar, özellikle bozulan fiyat ilişkileri, tarımsal üretim süreçlerinde ne gibi etkiler yaratmıştır? Bu soru, kentli ve köylü kadınları aile içi üretim süreçleri sırasında inceleyen sorunsal ile ilgilidir; ancak kapsamı ve makro etkileri bakımından, bizi daha geniş bir alana getirir. Bunu, önce üretim süreçleri, sonra da pazarlama biçimleri üzerindeki bulgularımızı gözden geçirerek ele alacağız.

Üretim koşullarına ilişkin olarak, 1980'lerin olumsuz ekonomik koşullarının çiftçileri (i) yeni ürünlere, (ii) ürün çeşitlenmesine (büyükbaş hayvancılık hariç) yöneltip yöneltmediğini ve (iii) ilaçlama ve yapay gübre ile temsil edilen cari girdi kullanımında bir değişikliğe yol açıp açmadığını incelemeye çalıştık. Üretim koşullarında bu üç değişken tarafından tanımlanan değişiklikler Tablo 42'de sunuluyor. Bu sorular, nitelikleri gereği, tarım işçilerini ve rantiyeleri kapsamıyor.

Tablo 42: Kırsal Haneler: Üretim Yapılarında ve Girdi Kullanımında Değişiklikler (G/O Oranları)

	Yeni Ürün	Çeşit.	G: Değişiklik Yok	G: Artış	G: Azalış
Kapitalist Çiftçi	2.07	2.32	1.15	0.90	0.81
Zengin Çiftçi	2.54	2.54	0.95	1.15	0.99
Zengin Köylü	1.08	1.85	0.88	1.72	0.79
Orta Köylü	1.14	0.62	0.78	0.97	1.38
Küçük Köylü	0.71	1.16	1.09	1.00	0.85
Yoksul Köylü	0.52	0.67	1.08	0.76	0.99
Toplam, %	14.9	16.6	51.1	17.4	31.5

Notlar: "Çeşit" ve "G", metinde tanımlandığı biçimde ürün farklılaşmasını ve girdi kullanımını ifade ediyor. Kapsanan hane reisi sayısı: İlk iki sütun için 684; son üç sütun için 648.

Üreticilerin yaklaşık % 15'i son yıllarda yeni ürünlere geçtiklerini bildirmişlerdir. Ürün değiştirme riskli ve çoğu kez masraflı bir dönüşümdür. Bu özellikler, kırsal sosyal hiyerarşinin üst katlarında yer alan grupların bu doğrultuda daha fazla esneklik göstermesine yol açmış görünüyor. Aynı tablo, hanelerin % 16.6'sında gözlenen (ve bal, kavak üretimi, tavukçuluk gibi faaliyetleri de içeren) ikincil tarımsal faaliyetler doğrultusundaki ürün çeşitlenmesi için de geçerlidir: Burada da sosyal hiyerarşinin en üstünde yer alan üç katman, diğerlerine göre çok daha yüksek G/O oranları göstermektedir. Çiftçinin eline geçen fiyatlara göre birim maliyetleri çok artmış bulunan girdi kullanımında ise, çiftçilerin yarısı civarındaki bir bölümü "değişiklik yok" yamtını vermekte; % 17.4'ü "artış, % 31.5'i ise "azalış" olduğunu bildirmektedir. Buradaki farklılaşma, yeni ürünler ve çeşitlenmedeki sınıfsal yansımaya tam uymuyor: Örneklememize göre, kırsal nüfusun yaklaşık yarısını oluşturan küçük ve yoksul köylüler girdi kullanım düzeylerini sürdürmeyi veya önemli aşınmalara karşı direnmeyi başarmış görünüyorlar. Daha önce de ortaya attığımız bir hipoteze göre, aile emeğini ve tüketimini bir rezerv olarak kullanabilen köylü kitlesi, girdi kullanım düzeylerindeki aşınmaları önlemiş ve olumsuz ekonomik koşullarda verim artışlarını gerçekleştirmiş olabilirler. Küçük-yoksul köylü için tipik olan bu davranışa karşı, sermaye birikimi, yeni ürünler ve çeşitlenme gibi masraflı-riskli "uyum mekanizmaları" söz konusu olduğunda varlıklı çiftçiler ön plana çıkmaktalar. Bu genellemede dahi belli bir ihtiyat payı uygun olabilir: Anketimiz çiftçilerin % 3.6'sının hiç ilaç ve yapay gübre kullanmadığını ve bu durumun daha çok küçük ve yoksul köylü gruplarına yansıdığını ortaya koyuyor. Küçük köylülerin % 6.6'sı,

yoksul köylülerin % 5.7'si bu "marjinal" konumları ve büyük bir olasılıkla çiftçilikten kopma sürecinin kritik bir noktasını temsil ediyorlar.

Burjuva iktisadı, fiyatlara ve tüm piyasa göstergelerine karşı çok duyarlı olan; emek dahil, tüm cari girdilerini, kaynaklarını ve ürün bileşimini göreli fiyat oynamalarına karşı (çoğu kez reel değil, "hesabi" bir gösterge olan) kâr azamileşmesini sağlayacak doğrultuda (ve anında) değiştiren "rasyonel köylü" varsayımını doğrulayan bulguları çok sever. Bizim bulgularımız, bu varsayımı destekler türde kimi davranışların çiftçilerde gözlendiğini ortaya koyuyor; ancak, köylü tarımının tümüyle ne kadar "rasyonel" davranış temeline oturduğunu sadece bu saptamalardan hareketle anlamak pek mümkün görünmüyor. Daha da önemlisi, değişen koşullara karşı uyum biçiminin, önemli derecede sınıfsal konum tarafından belirlendiği; dolayısıyla kırsal yapının içsel farklılaşmasını dikkate almayan genellemelerin yanıltıcı olabileceği ortaya çıkıyor.

Tablo 43: İleri Pazarlama Kanalları ve Pazarlama Oranları (G/O Oranları)

	PK: KK	PK: Tüc.	PK: Karma	PK: Hepsi	PO: 1/2	PO: Daha Az
Kapitalist Çiftçi	0.83	1.08	1.64	1.68	1.73	0.05
Zengin Çiftçi	0.64	1.22	2.29	2.01	1.05	0.21
Zengin Köylü	0.91	0.69	1.75	1.51	0.85	0.71
Orta Köylü	1.20	0.31	0.97	1.07	1.65	0.50
Küçük Köylü	1.09	1.33	0.22	0.81	0.61	1.38
Yoksul Köylü	1.06	1.56	0.11	0.44	0.74	1.58
Toplam (%)	66.3	18.2	15.5	32.0	25.5	42.5

Notlar: PK ve PO her çiftçinin en önemli ürünü için "pazarlama kanalları" ile "pazarlama oranları"nı temsil ediyor. KK: Kooperatif ve kamu kuruluşu, Tüc: Tüccar. Kapsanan hane reisi sayısı PK için 401, PO için 644.

Tablo 44: Pazarlama Ürünlerde Ödeme Gecikmeleri
(G/O Oranları)

	Gecikme Yok	1-3 Ay	4-12 Ay
Kapitalist Çiftçi	1.08	0.69	1.20
Zengin Çiftçi	1.52	0.37	1.06
Zengin Köylü	0.72	1.21	1.09
Orta Köylü	0.90	1.06	1.05
Küçük Köylü	0.87	1.40	0.77
Yoksul Köylü	1.13	0.87	0.98
Toplam (%)	34.5	31.0	34.5

Notlar: Metne bakınız. Kapsanan hane reisi sayısı: 389.

Tablo 43 çeşitli *ileri* pazarlama kanallarının farklı gruplar tarafından kullanım derecelerini, Tablo 44 ise, "liberal" dönemde çiftçinin ağır sorunlarından birini oluşturan pazarlanan ürünlere ilişkin ödemelerdeki gecikmeleri ortaya koyuyor. Bu bağlamda, tarım satış kooperatiflerinin ve TMO, Tekel, Çaykur, Şeker Şirketi gibi KİT'lerin pazarlanan ürün içindeki paylarının 1980'lerde çarpıcı bir biçimde gerilediğini; ancak popülizme dönüşü simgeleyen 1989 sonrasında bu oranların yeniden yükselmeye başladığını vurgulayalım: 1976'da tarımsal katma değerin % 14.7'sini oluşturan destekleme alımları 1988'de % 5.5'e düşmüş; ancak 1992'de yeniden % 13.2'ye çıkmıştır.[2]

Tablo 43'ün (sütun 4-6) ana ürünün pazarlama oranları üzerindeki bulguları, bekleneceği gibi, hiyerarşinin üst katmanlarının küçük ve yoksul köylülere göre daha fazla pazara dönük olduklarını göstermektedir. Grupların tümü için kooperatiflerin ve kamu kuruluşlarının hâlâ en önemli pazarlama kanalını oluşturdukları anlaşılıyor: Anketimizce kapsanan çiftçilerin üçte ikisi sadece bu kanalı, beşte birine yaklaşan

2 Bkz. Boratav, Türel ve Yeldan (1993, Tablo IV. 5).

bir bölümü ise sadece tüccarı kullanmaktadır. Üst katmanların orta, küçük ve yoksul köylülere göre pazarlama kanallarında daha fazla farklılaşabildikleri ("karma" kategoriyi göreli olarak daha fazla kullandıkları) ve küçük ve yoksul köylülerin tek bir kanala bağımlılığının diğerlerinden daha fazla (dolayısıyla hareket serbestilerinin kısıtlı) olduğu da gözlenmektedir. Ek bulgularımız, yeni ürünlerde pazarlama kanallarının göreli ağırlığının değiştiğini gösteriyor: Bunlarda tüccar, çiftçilerin % 63.6'sı için, kooperatifler-kamu kuruluşları ise % 28.3'ü için tek kanal olarak ortaya çıkıyor.

Tablo 45: Geri Pazarlama Oranları: Cari Girdilerin Kaynakları (G/O Oranları)

	T:PD	T:KK	T: Tüc	İG: Hiç	İG: PD	İG: KK	İG: Tüc.
Kapitalist Çiftçi	0.92	1.10	1.08	0.00	0.00	0.95	1.29
Zengin Çiftçi	1.02	0.99	0.94	0.00	0.00	1.43	0.45
Zengin Köylü	0.66	1.46	1.15	0.46	0.53	1.36	0.48
Orta Köylü	0.90	1.27	0.31	0.00	0.24	1.13	0.95
Küçük Köylü	1.01	0.96	1.14	1.82	1.47	0.84	1.14
Yoksul Köylü	1.12	0.65	1.28	1.58	1.83	0.85	1.12
Toplam (%)	54.6	38.3	7.1	3.6	3.1	58.9	34.4

Notlar: Sütunlar tohum (T) ve ilaç-gübrenin (İG) sağlandığı kaynakları ifade ediyor. PD: Piyasa dışı, KK: Kooperatif ve kamu kuruluşu, Tüc: Tüccar. "İG: Hiç" ilaç ve gübre kullanmayanları ifade ediyor. Kapsanan hane reisi sayısı: Tohum için 675, ilaç-gübre için 676.

"Ödemelerde gecikmeler", şüphesiz bir yandan ürün türüne, bir yandan da kullanılan pazarlama kanalına göre değişecektir. Tablo 44, bu bağlamda orta, küçük ve yoksul köylüler aleyhine bir sapma olduğunu ortaya koymuyor. Varlıklı çiftçi gruplarında, fiyat ve ödeme koşullarına göre ürünlerinin alıcısını değiştirme imkânı diğerlerine göre daha çoktur. Buna rağmen durumu lehlerine değiştirmekte başarılı olmadıkları

da gözleniyor: Kapitalist ve zengin çiftçilerde "peşin ödeme"den yararlanma oranları diğer grupları aşmakla birlikte, aynı gruplar dört ayı aşan ödeme gecikmeleri kategorisinde de ortalamanın üzerinde temsil ediliyorlar. Bu olgu, varlıklı çiftçilerin 1980'lerde ANAP politikalarına karşı gösterdikleri tepkiyi açıklayan etkenlerden biri olarak görülebilir.

Geriye dönük pazarlama kanalları içinde kooperatif ve kamu kuruluşlarının salt ticari kanalların hâlâ önünde yer aldığı Tablo 45'te ortaya konulmaktadır. Ürün pazarlamasında ortaya çıkan durumun aksine, cari girdi kullanımında küçük ve yoksul köylüler, varlıklı gruplara göre, kooperatif-kamu kanallarını göreli olarak daha az kullanıyorlar. Köylülüğün en alt katmanlarını oluşturan bu gruplar için piyasa dışı tedarik biçimleri daha önemlidir; ancak salt ticari kanallara bağımlılıkları da, göreli olarak diğer grupların üstündedir.

B. EMEK KULLANIM BİÇİMLERİ VE GÖÇ: KÖYLÜ AİLELER

Ekonomik koşullar genel olarak tarımın, özel olarak da köylü ekonomisinin aleyhine dönüşünce, aile emeğinin bir bölümünün aile işletmesinin ve/veya tarımın dışına kayması doğal bir savunma tepkisi olarak ortaya çıkar. Bu tür bir tepkiye bağlı olarak aile emeğinin yönelebileceği olası alanlar şunlardır: (i) Köy içinde tarım dışı faaliyetler; (ii) köy içinde ücretli işçilik; (iii) köy dışında geçici/mevsimlik işçilik ve (iv) geçici veya kalıcı olarak kent ekonomisi. Türkiye tarımında, kapitalist/büyük çiftçiliğin bir bölümü hariç, tüm işletmelerde az veya çok aile emeği kullanıldığına göre, burada sözü edilen emek hareketleri, sadece köylülüğü de-

ğil, sosyal hiyerarşinin büyük bölümünü etkileyecektir. Esasen, yukarıda sözü edilen emek hareketlerinin bazıları, örneğin (i) ve (iv) salt emeğin dışında kaynakların da kullanımını gerektirecektir ve varlıklı çiftçi ailelerin kırsal ekonomiden kentsel işgücü piyasalarına dönük emek "ihraç" etmeleri istisnai bir olgu değildir. Yine de, ailenin emek rezervlerini işletme dışına taşıyarak gerçekleşen savunma mekanizmasının köylülüğün küçük ve yoksul katmanlarında daha yaygın olması beklenmelidir.

Tablo 46: Köy İçinde ve Dışında Ücretli İşçilik; Köyde Tarım Dışı Faaliyetler (G/O Oranları)

	Üİ: YOK	Üİ: -30	Üİ: 31-90	Üİ: 91 -180	Üİ: 181+	TDF: Yok	TDF: Halı	TDF: Diğer
Kapitalist Çiftçi	1.30	0.00	0.00	0.00	0.00	1.06	0.00	0.98
Zengin Çiftçi	1.30	0.00	0.00	0.00	0.00	1.08	0.42	0.38
Zengin Köylü	1.15	0.95	0.39	0.28	0.29	1.05	0.61	0.55
Orta Köylü	1.18	0.44	0.89	0.26	0.00	1.04	0.28	1.00
Küçük Köylü	1.17	0.37	0.39	0.42	0.35	1.01	0.91	0.90
Yoksul Köylü	0.62	2.68	2.54	1.33	2.41	0.97	1.56	1.02
Tarım İşçisi	0.66	1.24	1.82	3.83	2.42	0.81	1.47	1.88
Rantiye	0.95	0.62	1.13	1.70	1.28	0.83	2.13	0.95
Toplam (%)	76.9	6.8	5.0	5.8	5.5	88.8	5.3	5.9
Kapitalist Çiftçi	1.35	0.00	0.00	0.00	0.00			
Zengin Çiftçi	1.35	0.00	0.00	0.00	0.00			
Zengin Köylü	1.13	3.46	0.33	0.30	0.56			
Orta Köylü	1.15	0.53	0.30	0.42	0.72			
Küçük Köylü	1.16	0.69	0.79	0.37	0.51			
Yoksul Köylü	0.53	2.37	2.82	2.71	2.05			
Tarım İşçisi	0.94	0.00	0.46	1.48	1.41			
Rantiye	0.93	0.00	0.86	1.06	1.48			
Toplam (%)	74.1	1.4	4.9	5.3	14.3			

Notlar: İlk beş sütunun üst bloğu, haneden köy ekonomisine "ihraç" edilen ücretli işçiliği (Üİ), bir önceki yılda çalışılan işgünü olarak ifade ediyor. Alt blok ise aynı rakamı köy dışındaki geçici işçilik olarak gösteriyor. Son üç sütun ise, köy içinde hane halkının yürüttüğü tarım dışı faaliyetleri (TDF) (halıcılık ve "diğer" olarak) ifade ediyor. Kapsanan hane reisi sayısı: Bu üç kategori için sırası ile 841, 842 ve 845.

Tablo 46, hane üyelerinin aile işletmesi dışında emek kullanım biçimleri hakkında bilgi sunmaktadır. Burada kapsanan türler, yukarıda (i), (ii) ve (iii) numaralı seçenekleri içeriyor. Görüldüğü gibi, hanelerin % 11.2'sinde köy içinde tarım dışı faaliyetler sürdürülmekte; % 23.1'inde aile üyelerinden en azından biri köy içinde belli bir süre ücretli işçi olarak çalışmaktadır ve % 25.9'unda köy dışında geçici bir süre ücretli işçilik yapan bireyler vardır.

Tablo 47: Kırsal Hanelerden Göç: Aileden Kim Gitti?
(G/O Oranları)

	Hiç Kimse	Çocuklar	Hane Reisi	Çocuklar (Sürekli)
Kapitalist Çiftçi	1.13	0.89	0.80	1.05
Zengin Çiftçi	1.56	0.55	0.00	1.12
Zengin Köylü	0.82	1.18	0.63	1.08
Orta Köylü	1.15	0.91	0.00	1.04
Küçük Köylü	0.90	1.13	0.19	1.10
Yoksul Köylü	0.84	1.11	1.70	0.84
Tarım İşçisi	1.22	0.63	4.32	0.81
Rantiye	0.83	1.18	0.54	1.11
Toplam (%)	45.9	51.5	2.6	81.4

NOTLAR: Metne bakınız. Kapsanan haneler: İlk üç sütun için 833; sadece bir veya daha fazla çocuğu köyden göç etmiş olan haneleri kapsayan son sütun için 392.

Bu ortalamaların dağılımına bakılınca sözü geçen süreçlerin büyük ölçüde kırsal yapının daha alt-yoksul katmanlarına ilişkin savunma mekanizmaları olarak algılanması gerektiği ortaya çıkıyor. Bu, özellikle köy içinde veya geçici olarak köy dışındaki ücretli işçilik için geçerlidir: Kapitalist ve zengin çiftçi ailelerden hiçbiri ücretli emek "ihraç" etmemektedir; ancak, bu özelliğin sözü geçen grupların tanımında da kullanıldığını hatırlayalım. Yoksul köylülerle tarım işçilerinin de

köy içine veya dışına en yüksek oranda ücretli emek ihraç eden gruplar olduğu ortaya çıkıyor. Tarım dışı faaliyetlerin dağılımında da buna benzer, ancak biraz daha "ılımlı" bir görüntü çıkıyor: Tarım dışı uğraşlara hiç yönelmeyen ailelerin oranı hiyerarşinin en üstünde yer alan dört grupta diğerlerini aşmakta; yoksul köylü, tarım işçisi ve rantiye grupları da göreli olarak tarım dışı uğraşlara diğerlerinden daha fazla yönelmiş görünmektedirler. Bu farklılaşmanın özellikle halı-kilim dokumadan kaynaklandığı anlaşılıyor.

Aile emeğinin kullanımında yukarıda sözü edilen dört dönüşüm biçiminden sonuncusuna, yani kente göçme olgusuna, kırsal ailelerden bakıldığında ortaya çıkan etkenler, nedenler ve biçimler Tablo 47-49'da sunuluyor. Tablo 47, en azından bir üyeleri kente göçmüş olan ailelerin çok yüksek bir oran (% 54.1) oluşturduğunu gösteriyor. Bu oranı (ve buradaki bulguları) İstanbullu ailelerin kırsal bağları ile ilgili oranlar ve bulgularla (bkz. Tablo 6-8) karşılaştırmak ilginç olacaktır. Kente göç verme oranının küçük ve yoksul köylü ailelerde kapitalist ve zengin çiftçileri aştığı da anlaşılmaktadır. Öte yandan, tarım işçilerinde göçerlik oranı

Tablo 48: Kırsal Hanelerden Göç: Göç Eden En Büyük Oğlun Mesleği/Konumu (G/O Oranları)

	İşçi	Esnaf/ Marjinal	Memur	Öğrenci	Askerde
Kapitalist Çiftçi	0.53	2.21	0.87	2.57	2.39
Zengin Çiftçi	0.21	1.75	2.07	3.05	2.84
Zengin Köylü	1.13	0.67	1.05	1.16	0.00
Orta Köylü	0.92	0.98	1.07	2.57	0.40
Küçük Köylü	0.89	1.32	1.20	0.69	0.86
Yoksul Köylü	1.24	0.60	0.59	0.52	1.21
Tarım İşçisi	1.08	0.00	1.33	0.00	2.73
Rantiye	1.11	1.20	0.95	0.00	0.00
Toplam (%)	59.2	14.3	18.1	4.1	4.4

Notlar: Metne bakınız. Kapsanan hane reisi sayısı: 365.

genel ortalamanın altında görünmekte, ancak bu gruptaki ailelerden % 11'inde hane reisi kente göçmüş görünmekte ve bu oran tüm diğer grupları geçmektedir.

Askerleri ve öğrencileri dışlarsak köy dışına yerleşmiş olan (ve kentteki en büyük oğul olarak tanımlanan) aile mensuplarının % 16'sına yakın bir bölümünün kendi hesabına, diğerlerinin ücretli-maaşlı olarak çalıştıkları saptanıyor Kapitalist çiftçi, zengin çiftçi, küçük köylü ve rantiye gruplarından "kendi hesabına" çalışan kategoriye, diğer gruplara göre çok daha yüksek oranlarda geçiş söz konusudur. Bu saptama, İstanbullu hane reislerinden "babanın sınıfsal konumu" üzerinde elde edilen (ve örneğin Tablo 15'te sunulan ve sosyal hareketlilik bağlamında tartışılan) bulgu ile uzlaşmıyor. Orada, hatırlanacağı gibi, kentli esnaf/marjinal grubun ve işsizlerin babaları içinde tarım işçilerinin G/O oranı, "çiftçi"leri aşmakta; buna karşılık kentli işçi sınıfının üç alt grubu (beyaz yakalı, hizmet işçisi, mavi yakalı) için kırsal sınıfsal kökene ilişkin G/O oranları tamamen tersine dönmekteydi. Tablo 15 ve Tablo 48'in bulgularının tanım gereği uzlaşması zorunlu değildir; zira Tablo 15'teki hane reislerinin babaları ile Tablo 48'deki köylü hane reislerinin bir bölümü arasında bir kuşak fark vardır: Babası ölmüş olan köy kökenli İstanbullu hane reislerinin mütekabilini köy anketinde yakalamak mümkün değildir. Üstelik, Tablo 15, Tablo 48'in dokuz grubunu içerememekte, kırsal nüfus kökenli babaları sadece "çiftçi" ve "tarım işçisi" kategorilerine ayırabilmekteydi. Köylü hane reislerinin kentteki işsiz ve marjinal grupları, "kendi işi var" ifadesiyle değil; "çalışıyor, işçi" ifadesiyle tanımlamış olmaları olasıdır. Halbuki, İstanbul anketinde hane reislerinin konumları bu tür hatalara yer bırakmayacak bir biçimde tanımlanmıştır. Son olarak,

kapsanan köyler İstanbul'un değil, Ankara, Eskişehir ve İzmir'in hinterlandını oluşturuyorlardı. Bunlara rağmen, iki bulgu arasındaki uyumsuzluk geçiştirilemez ve elimizdeki bilgiler sorunun aydınlanmasına yetmemektedir.

Tablo 49: Kırsal Aileler İçin Göçe Yol Açan Etkenler
(G/O Oranları)

	Niçin? "İtme"	Niçin? "Çekme"	Niçin? Demog.	Kent Daha İyi	Sonraki Kuşak	Kadın
Kapitalist Çiftçi	0.93	0.85	1.70	0.77	0.92	1.01
Zengin Çiftçi	1.04	0.83	1.12	0.89	0.97	1.26
Zengin Köylü	0.87	1.67	0.00	0.74	1.00	0.85
Orta Köylü	0.89	1.32	1.12	1.14	0.99	0.79
Küçük Köylü	0.98	0.87	1.86	0.98	1.01	0.85
Yoksul Köylü	1.05	0.90	0.76	1.04	1.04	1.12
Tarım İşçisi	1.04	0.99	0.50	1.18	1.01	1.42
Rantiye	1.22	0.56	0.00	0.94	0.97	1.00
Toplam (%)	71.9	22.5	5.6	39.9	93.8	42.4

Notlar: Sütun 1, 2 ve 3 hane reislerine "çocuklarının niçin kente göçtükleri" sorusuna verdikleri yanıtlardan köyün "itme" etkenlerine, kentin "çekme" etkenlerine ve demografik etkenlere ayrıştırabilenlerden oluşuyor. Sütun 4, "köy mü iyi, kent mi?" sorusuna verilen yanıtların dökümüdür. Sütun 5, "çocuklarınızın kente yerleşmelerini ister misiniz?" sorusuna verilen olumlu yanıtların dökümüdür. Sütun 6, kadınlara "kente göç etseniz, bir işte çalışmaya razı olur musunuz)" sorusuna verilen olumlu yanıtların dökümüdür. Kapsananlarm sayısı: İlk üç sütun için 356; sonraki üç sütun için, sırası ile 820, 806 ve 420.

Göçe yol açan etkenleri köylü hane reisleri nasıl değerlendiriyor? Farklı yanıtları "köyün itmesine", "kentin çekmesine" ve "demografiye" bağlanabilecek üç grupta kümeleyerek Tablo 49'da sunduk. "İtme" etkenlerinin yoksul köylü, tarım işçisi ve rantiye gruplarında, "çekme" etkenlerinin ise zengin ve orta köylü ailelerde daha güçlü olduğu anlaşılıyor. Hane reisleri hâlâ (60'a 40'lık bir marjla) köyü kent hayatına yeğler görünüyorlar; ancak "çocuklarınızın nerede yaşamasını istersiniz?" sorusu sorulduğunda % 93.8'lik bir çoğunluk

kentler lehine yanıt veriyor. Öte yandan ilk soru kadınlara yöneltildiğinde kent yaşamı % 60.8'lik bir çoğunlukla yeğleniyor. Kadınların yüksek bir oranı (% 42.4) kente göçtükleri takdirde çalışmaya, bir iş tutmaya razı olduklarını bildirmekle kent hayatı lehindeki eğilimlerinin oldukça güçlü olduğunu ortaya koyuyorlar ve bu soruya verilen olumlu yanıtlar en varlıklı iki katmana mensup kadınlar arasında da bir hayli yüksek çıkıyor.

Genellikle kırdan göçmeye yol açan etkenler ve doğrudan göç olgusu bütün verilerimizde çok güçlü biçimde ortaya çıkıyor.

Göç, böylece, özellikle yoksul ve ezilmiş gruplar için (kadınlar dahil), etkili bir savunma biçimi ve emniyet sübabı olarak karşımıza çıkıyor; ancak, kırsal yapının tüm katmanlarını etkisi altına alıyor.

C. TÜKETİM, TASARRUF VE YATIRIM BİÇİMLERİ

İstanbullu ve köylü ailelerin tüketim, borçlanma/tasarruf ve yatırım biçimleri hakkında anketlerimiz ne tür bilgiler sunuyor? Kent ve kır nüfusunun sözü geçen değişkenlere ilişkin genel ortalamaları arasındaki farklar; sınıf/katmanlar itibariyle dağılım ve yakın geçmişte gözlenen değişmeler bu kesimde ele alınacaktır.

Dayanıklı Tüketim Malları Sahipliği

Tüketim biçimlerine ilişkin bulgularımız dayanıklı tüketim malı ile sınırlı olacaktır. Tablo 50, sekiz adet dayanıklı tüketim malı için kentli ve köylü ailelerin sahiplik oranlarını (bu kez G/O oranları ile değil, yüzdelerle) veriyor. Tablo 51 ise, sahip olunan her daya-

nıklı tüketim malından yüzde kaçının son yıl içinde edinildiğini saptayarak yakın geçmişteki değişmeleri ortaya koyuyor.

Tablo 50: Dayanıklı Tüketim Mallarına Sahiplik Oranları: Kentsel (U) ve Kırsal (R) Haneler (%)

	BUZ	RTV	Video	NÇM	OÇM	RT	Tel	Oto
U: İşsiz		71.0	13.0	46.4	14.5	72.5	44.9	10.1
U: Emekli		80.5	13.0	65.4	15.6	88.3	64.9	17.5
U: Yüksek Nitelikli		97.3	27.0	54.1	48.6	91.9	73.0	29.7
U: Beyaz Yakalı Ücretli		87.0	26.1	56.5	26.1	89.1	45.7	15.2
U: Nits. Hız. İşçi		76.3	14.8	49.6	13.3	80.7	36.3	11.1
U: Mavi Yakalı İşçi		78.6	11.6	53.8	15.0	79.8	38.7	6.4
U: Esnaf/Marjinal		87.0	21.8	65.5	20.2	82.4	50.4	30.3
U: Küçük İşveren		91.2	32.4	67.6	35.3	91.2	67.7	23.5
U: Orta/Büyük İşveren		93.3	26.7	50.0	50.0	90.0	76.7	60.0
U: Toplam		80.6	17.3	56.6	20.2	83.5	50.5	17.8
R: Kapitalist Çiftçi	98.1	76.9	1.9	59.6	9.6	78.9	53.9	30.8
R: Zengin Çiftçi	97.8	71.1	8.9	42.2	8.9	62.2	57.8	13.3
R: Zengin Köylü	93.6	46.8	6.5	33.9	4.8	64.5	43.6	12.9
R: Orta Köylü	90.4	50.7	3.0	28.9	7.4	60.0	45.9	14.1
R: Küçük Köylü	66.5	28.0	1.5	15.0	1.5	46.4	41.1	4.4
R: Yoksul Köylü	66.5	30.8	1.1	13.2	1.7	53.3	31.9	3.9
R: Tarım İşçisi	66.7	36.7	5.6	21.1	3.3	54.4	23.3	4.4
R: Rantiye	67.6	26.8	2.8	31.0	1.4	38.0	36.6	4.2
R: Toplam	75.7	39.8	3.0	24.4	3.8	54.4	33.4	8.5
U/R		2.03	5.77	1.83	5.32	1.53	1.28	2.09
U_2/U_1	1.03	1.27	1.12	1.09	1.31	----	1.69	1.20

Notlar: Sütun başlıkları, sırayla buzdolabı, renkli televizyon, video, normal çamaşır makinesi, otomatik çamaşır makinesi, radyo-teyp, telefon ve otomobil sahipliğini gösteriyor. U/R kentsel/kırsal sahiplik yüzdelerinin birbirlerine oranlanmasından elde edilmiştir. U_2/U_1 ise kentsel aileler için 1991 sahiplik yüzdeleri ile 1988'deki Kartal anketinde çıkan yüzdeler arasındaki orandır. Kapsanan hane reisi sayısı: Kentsel aileler için 800, kırsal aileler için 845.

Bu tablolardaki bulgular, daha önce de vurguladığımız gibi, ücretlerde ve tarımsal fiyatlarda 1988 sonrasında gerçekleşen reel yükselmenin zirvesini oluşturan bir tarihe aittir. Bu nedenle dayanıklı tüketim malları ediniminde saptanan artışlar olağan sayılmalıdır. Ancak, 1988 İstanbul anketi de, reel gelirler üze-

rindeki baskılara rağmen, dayanıklı tüketim malları ediniminde yoksul ailelerde dahi anlamlı artışların gerçekleştiğini göstermekteydi.[3] Tablo 50'nin son sırasında yer alan U_2/U_1 oranları, 1988-1991 anketleri arasında İstanbul'da farklı dayanıklı tüketim mallarının sahipliğinde gerçekleşen artış oranlarını veriyor: % 3 (normal çamaşır makinesi) ile % 69 (telefon) arasında gözlenen artış oranları, bu üç yıl içinde gerçekleşmiş olan hızlı ücret artışları ile bağlantılıdır. Bu saptamalardan hareketle, dayanıklı tüketim malları sahipliğinin, tüm sınıflar için, olumsuz konjonktürlerde terse dönmeyecek güçte bir genel artış eğilimi tarafından belirlendiği ileri sürülebilir. Farklı bir ifadeyle, reel ge-

Tablo 51: Son Bir Yıl İçinde Edinilen Dayanıklı Tüketim Mallarının Oranı: Kırsal (R) ve Kentsel (U) Haneler (%)

	BUZ	RTV	Video	NÇM	OÇM	RT	Tel	Oto
U: İşsiz		13.0	11.1	6.3	30.0	14.0	32.3	0.00
U: Emekli		7.3	5.0	0.6	12.5	8.8	14.0	29.6
U: Yüksek Nitelikli Ücr.		0.0	0.0	15.0	16.7	5.9	14.8	9.1
U: Beyaz Yakalı Ücretli		22.5	16.7	19.2	25.0	22.0	19.1	28.6
U: Nits. Hiz. İşçi		18.6	15.0	14.9	33.3	14.7	12.2	33.3
U: Mavi Yakalı İşçi		18.4	35.0	9.7	38.5	12.3	17.9	27.3
U: Esnaf/Marjinal		15.1	0.0	3.8	25.0	10.2	15.0	19.4
U: Küçük İşveren		16.1	18.2	8.6	75.0	12.9	34.8	37.5
Orta/Büyük İşveren		20.0	0.0	13.3	46.7	7.4	21.7	33.3
U: Toplam		14.9	17.3	9.4	31.3	12.0	18.3	24.8
R: Kapitalist Çiftçi	5.9	17.5	0.0	9.7	20.0	17.1	50.0	18.8
R: Zengin Çiftçi	0.0	6.3	25.0	5.3	0.0	7.1	76.9	50.0
R: Zengin Köylü	3.5	27.6	25.0	4.8	33.3	17.5	59.3	62.5
R: Orta Köylü	4.1	26.1	0.0	7.7	30.0	19.8	41.9	36.8
R: Küçük Köylü	14.8	28.0	0.0	19.4	33.3	25.0	57.7	33.3
R: Yoksul Köylü	24.0	48.2	50.0	29.2	66.7	37.1	60.3	57.1
R: Tarım İşçisi	13.3	27.3	20.0	10.5	33.3	22.5	66.7	25.0
R: Rantiye	12.5	36.8	0.0	18.2	0.0	18.5	61.5	0.0
R: Toplam	11.4	28.0	16.0	13.1	28.1	23.5	57.1	36.1

Notlar: Bkz. Tablo 50.

[3] Bkz. Boratav (1991, s. 110. Tablo VIII).

lirlerdeki aşınmalar, sözü geçen eğilimi ifade edebilecek trend eğrisinin işaretini (artış olgusunu) değil, değerini (artış hızını) etkileyecektir. 1991-92'nin olumlu konjonktürünü yansıtan Tablo 50-51'in bulguları da bu çerçeve içinde yorumlanmalıdır. 1980'lerin sonuna doğru dayanıklı tüketim mallarına dönük tüketici kredilerinin çeşitlenmesi ve hızla artışı da bulgularımızı etkilemiştir.

Dayanıklı tüketim mallarında gözlenen genel artış eğiliminin, bu malların sahipliğinde farklı toplumsal katmanlar arasındaki eşitsizliği azaltması ve sınıfsal hayat tarzları üzerinde yeknesaklaştırıcı bir etki icra etmesi beklenebilir. Bu bakımdan, dayanıklı tüketim malları arasında farklar gözlenebiliyor. Yaygınlaşma tarihi bakımından "daha eski" olan ve "toplumsal normlar bakımından daha zorunlu görünen" dayanıklı tüketim mallarına sahiplik oranları bakımından gruplar arası farkların iyice azalması beklenmelidir. Bulgularımıza bu beklenti açısından ve farklı sınıf/katmanların farklı tüketim kalıpları olabileceğini de dikkate alarak bakarsak ortaya çıkan görüntüler ve yönelişler nasıl özetlenebilir?

Dayanıklı tüketim mallarına dönük tüketim kalıpları ve yönelişleri açısından İstanbulluları, (i) işsiz, hizmet işçisi ve mavi yakalıdan oluşan "halk katmanları"na, (ii) yüksek nitelikli ve beyaz yakalı ücretlilerden oluşan bir gruplaşmaya, (iii) sadece esnaf/marjinallerden oluşan bir gruba ve (iv) küçük burjuvazi ve orta-büyük burjuvaziden oluşan bir "burjuvazi" gruplaşmasına ayırmak mümkün görünüyor. Bu çerçeve içinde beyaz yakalılar ve küçük burjuvazi, bir üstlerindeki grup (yani yüksek nitelikli ücretliler ve orta-büyük burjuvazi) ile hem (daha düşük düzeylerde) benzeşen tüketim *kalıpları* içindedirler hem de onların

tüketim *düzeylerine* yaklaşma eğilimi ve çabası göstermektedirler. Bu bloklaşmanın bir diğer ilginç saptaması da, örneğin sağlık göstergeleri bakımından kentli işçi sınıfının gerisinde olduğunu saptadığımız esnaf/marjinaller katmanının, dayanıklı tüketim malları sahipliği bakımından işçilerin bir hayli üstünde oranlara ulaşmış olmasıdır. Bu, tüketim kalıplarının sınıfsal belirlenmesiyle ilgili bir gözlemdir.

Kırsal nüfusta ise, yine tüketim kalıplan, düzeyleri ve yönelişleri bakımından üçlü bir bloklaşma söz konusudur:

(i) Kapitalist ve zengin çiftçiler, (ii) zengin köylü ve orta köylüden oluşan bir "üst/orta köylü bloğu" ve (iii) küçük köylü, yoksul köylü, rantiye ve tarım işçilerinden oluşan bir alt/yoksul katmanlar bloğu.

"Dayanıklı tüketim malları sahipliğinde eşitlenme eğilimi"nin, kentli hane reislerinde TV, normal çamaşır makinesi, radyo-teyp ve (bulgu olmamakla birlikte) buzdolabı için geçerli olduğu söylenebilir. Bunlardan bazılarının sahipliğinde grupların ortalama sahiplik oranları birbirine iyice yaklaşmıştır ve "son yılda edinim oranları" bakımından halk sınıflarının burjuvaziyi, beyaz yakalılar grubunun da yüksek nitelikli ücretliler grubunu aştığı gözlenebilmektedir. Özellikle orta-büyük burjuvazi ve yüksek nitelikli ücretli gruplarının kimi dayanıklı tüketim malları edinimlerinin içinde yenileme veya ikinci sahiplik için yapılan alımlar olabileceği dikkate alınırsa, sözü geçen dayanıklı tüketim malları grupları için yukarıda değinilen saptama tam geçerlilik kazanacaktır. Kırsal gruplarda ise (radyo-teyp dışlanırsa) dayanıklı tüketim malları sahiplik oranları arasındaki fark hâlâ çok büyüktür. Ancak, yukarıda sözü geçen dört "yaygın" mal için "son yıl edinim oranları", "zenginler" bloğundan "orta" katmanla-

ra, oradan da "alt-yoksullar" bloğuna geçtikçe artmaktadır. Dolayısıyla, bu malların sahipliğinde eşitlenme eğiliminin köylerde de başlamakta olduğu anlaşılmaktadır.

Telefon, otomatik çamaşır makinesi ve otomobil gibi dayanıklı tüketim mallarında, grupların sosyoekonomik özellikleriyle ilgili farklılaşmalar bir yana bırakılırsa, kentli ve köylü aileler için yukarıda sözü edilen "eşitlenme eğilimi" henüz işlemeye başlamamıştır. Grup özelliklerine örnek olarak, esnaf/marjinallerin içinde önemli bir alt kesim oluşturan şoförlerin bu grubun otomobil sahiplik oranını yükseltmesi; telefon sahipliğinin işverenler ve küçük esnaflar için ekonomik anlamda, yüksek nitelikli ücretliler için ise sosyal anlamda bir zorunluluk olması; video sahipliğinin tarikat akımları ile ilgili gruplarda ayrı bir önem taşıması, dolayısıyla bu etkenin "sınıfsal" tüketim normlarının önüne geçebilmesi; kırsal kesimde köylerin ortalama gelir düzeyinin sınıfsal konumu aşan bir etken olarak ortaya çıkması ve örneğin tarım işçilerinin dayanıklı tüketim mallarının hemen hemen tümünde küçük-yoksul köylüleri ve rantiyeleri. aşan oranlarda sahiplik göstermesi gibi etkenler gösterilebilir.

Reel gelirlerin aşındığı dönemlerde dahi artan dayanıklı tüketim malları sahipliği, hanelerin önemli bir bölümü için artan borçlanma anlamına gelecektir. Bu süreçle ilgili bulgulara ileride değineceğiz.

Dayanıklı tüketim malları sahipliğini sürekli artıran bu eğilim ve süreçlerin varlığına rağmen, geçim zorlukları karşısında evden eşya satma yoluyla gerçekleşen "negatif tasarruf" biçiminin kentli ailelerin % 37.2'sinde, yani oldukça yaygın bir biçimde gözlenmiş olduğu ortaya çıkıyor. Bu kategoriye giren hanelerin % 55'i ev eşyası satışlarını 1988'den önce gerçek-

leştirmişlerdir. İşsizler, hizmet işçileri, küçük burjuvazi, mavi ve beyaz yakalılar, ortalamayı aşan (aynı sırayla % 46, 44, 41, 39 ve 39) oranlarda bu yola gitmiş olan grupları oluşturmaktadırlar. Emeklilerin ise % 30'luk bir oranla gerilerde seyretmeleri ilginçtir. Bu, genç kuşakların hayat standartları üzerindeki baskıların, yaşlı kuşağa göre çok daha ağır olduğu anlamına gelebilir. "Geçim zorluğu nedeniyle ev eşyası satışı" ise köylü hane reislerinin sadece % 3.5'inde saptanabiliyor. Bu, köy hayatının sosyal normlarının sözü geçen yöntemle bağdaşamamasıyla ya da ortalama hayat düzeyinin düşüklüğünün bir yansıması olarak yorumlanabilir: Satmaya değer eşyası olmayan hanelerde satış olgusu da gerçekleşmeyecektir.

Borçlanma

Aileler ne kadar borç içindedir? Kime ve niçin borçlanmışlardır? Nasıl farklılaşıyorlar? Bu soruların yanıtlanmasında İstanbullu ve köylü aileler arasında benzerlikler ve ayrılıklar beklenmelidir. Özellikle dayanıklı tüketim malları alımı için söz konusu olan tüketici kredileri ortak noktalardan biridir. Bu tür borçlanmanın alacaklıları -son yıllarda- bankalar ve taksitli satışlar/kampanyalar nedeniyle ticaret sermayesi olacaktır. Geçim sıkıntısı nedeniyle faizsiz (eş-dost ve akrabaya) veya faizli (tefeciye) borçlanma da kent ve köy ortamında benzeşme taşıyacaktır. Veresiye yapılan cari tüketime ilişkin borçlanma, köylü ailelerde bu ikinci kategori içinde yer almıştır. Buna karşılık, aynı zamanda bağımsız bir işletme olan çiftçi ailesi, cari üretim girdilerinin ve yatırım harcamalarının finansmanı için de borçlanacaktır. Kent ortamında bu borçlanma türüne kentli ailelerin "kendi hesabına çalışan-

lar" kategorisi içinde rastlanır ve burada da, ailenin (hane reisinin) borçlanması, özellikle önemlice sermaye yatırımına gerek duyan ve cari üretim girdileri yüksek düzeyleri bulan bağımsız üretim ve işletme biçimlerinde büyük boyutlar taşıyacaktır. Küçük boyutlu hizmetlerle uğraşan esnaf/marjinal ve küçük burjuvazi gruplarının üretim ve işletme giderleri nedeniyle borçlanma gereksinimleri daha sınırlıdır. Şirket biçiminde örgütlemiş işverenlerin borçları ise, anketimizde büyük bir olasılıkla, hane reisinin borcu olarak görülmemektedir. Küçük işletme sahiplerinin tüm işletme kredilerini hanenin borcu olarak beyan etmemiş olmaları mümkündür.

Tablo 52: Borçlu Kentsel Aileler ve Ayrıştırılabilen Alacaklıları (G/O Oranları)

	Borçlu Haneler	Yakını Ailesi	Banka, Tefeci	Devlet	DTM için Tüccar
İşsiz	1.07	1.01	1.13	0.51	1.03
Emekli	0.75	1.08	0.33	0.89	1.03
Yüksek Nitelikli Ücretli	1.29	0.47	1.92	2.59	1.05
Beyaz Yakalı Ücretli	1.02	1.22	0.00	1.50	0.92
Niteliksiz Hizmet İşçisi	1.22	1.20	0.49	0.88	0.94
Mavi Yakalı İşçi	0.97	0.67	0.69	0.41	1.27
Esnaf/Marjinal	0.94	1.20	2.22	1.33	0.74
Küçük İşveren	1.00	1.17	1.20	1.08	0.88
Orta/Büyük İşveren	1.19	0.98	1.92	2.16	0.66
Toplam (%)	50.2	32.0	5.2	5.8	57.0

Notlar: Metne bakınız. G/O Oranları, söz konusu kategoriye giren hanelerin yüzdesinden türetilmiştir. DTM: Dayanıklı Tüketim Malı. Kapsanan hane reisi sayısı: Sütun) için 789, diğer sütunlar için 381.

Anket bulgularımıza göre, kırsal hane reislerinin % 64,1'i cari tarımsal girdilerin finansmanı nedeniyle borçlanmış görünüyor. Sınıf hiyerarşisinin en üstünde yer alan dört grup, ortalamayı aşan borçlanma oranları gösteriyorlar: Bu oranlar % 67 (zengin köylü) ile % 85 (zengin çiftçi) arasında değişiyor. Bu borçlanma türünde listenin sonunda % 54 borçluluk oranıyla yoksul

köylüler yer alıyor. Kırsal ailelerin % 75.1'inin borçlu olduğunu gösteren Tablo 53, genel borçlanma oranının (işletmecilik borçlarının ağır basan katkısıyla) zengin çiftçi, zengin köylü, orta köylü gruplarında, çiftçilik yapmayan tarım işçisi ve rantiyelere göre çok daha yüksek çıktığım gösteriyor. Bu oranın, kentli ailelerin Tablo 52'de verilen ortalama borçluluk oranının (% 50.2) bir hayli üstünde olduğuna da dikkat çekelim.

Kentli ve köylü ailelerin ayrıştırılabilen borçlarının alacaklı türlerine göre dökümü Tablo 52 ve 53'te sunuluyor.[4] Kentli nüfusta esnaf/marjinaller ile işverenlerin, bankalara ve tefecilere borçları ortalamanın çok üstündedir ve bu durum işletmeye dönük kredileri göstermektedir. Bu borç türünün işsizlerde ve yüksek nitelikli ücretlilerde de göreli yükseldiği, ilk grup için geçimlik giderlere dönük tefeci borçlanmasına, diğerleri için ise bankalardan sağlanan tüketici veya konut kredilerine bağlanabilir.

Tablo 53: Borçlu Kırsal Haneler ve Ayrıştırılabilir Alacaklıları (G/O Oranları)

	Borçlu Hane Reisleri	Yakını, Ailesi	Banka	Koop	Tefeci, Tüccar	DTM için Tüccar
Kapitalist Çiftçi	1.08	0.00	1.65	0.93	2.02	0.00
Zengin Çiftçi	1.15	0.73	1.47	1.19	0.00	0.00
Zengin Köylü	1.16	0.64	0.78	1.40	0.95	0.95
Orta Köylü	1.17	0.43	0.91	1.59	0.19	0.67
Küçük Köylü	0.90	0.76	1.09	1.05	1.38	0.69
Yoksul Köylü	1.04	1.25	1.05	0.81	0.69	1.24
Tarım İşçisi	0.81	2.58	0.81	0.12	2.22	2.37
Rantiye	0.79	0.83	0.12	0.94	0.92	0.69
Toplam (%)	75.1	13.7	34.1	33.6	6.2	12.4

Notlar: Metne ve Tablo 52'ye bakınız. Kapsanan hane reisi sayısı: Sütun 1 için 843, diğer sütunlar için 452.

[4] Tablo 52-53'te gösterilen "alacaklılar" sınıflaması, en önemli alacaklının ayrıştırılabildiği durumları içeriyor. Hane reislerinin, birden çok alacaklıyı ayrım yapmadan verdiği durumlar, tabloların sütunlarındaki kategorilere işlenmedi.

Kırsal ailelerde, yoksul köylüler ve tarım işçilerinde faizsiz (enformel) borçlanma ve tüketici kredileri, göreli olarak diğer grupları aşmaktadır. Tarım işçileri ayrıca, herhalde kentli işsizlerle benzer nedenlerle, daha yüksek oranda tefeci borçlanması içinde görünüyor. Banka borçluluğu göreli olarak en yüksek olan gruplar, ticari itibarlarının ve daha yüksek işletme finansman gereklerinin bir yansıması olarak en varlıklı çiftçiler (kapitalist çiftçi, zengin çiftçi) olarak ortaya çıkıyor. Ucuz kooperatif kredilerinden en çok yararlananlar ise, sırayla orta köylü, zengin köylü, zengin çiftçi gruplarıdır ve bu kaynağa göreli olarak en az ulaşabilen çiftçiler yoksul köylülerdir. Bu saptama tarım kredi kooperatiflerinin sınıfsal yönelişlerine ışık tutuyor.

Tasarruf Biçimleri

Kimler tasarruf yapabiliyor? Tasarruflar hangi alanlara yöneliyor? İlk soru ile başlarsak, İstanbullu ailelerin % 76.2'sinin net tasarruf yapamadığını gözlüyoruz. Yukarıda değinilen yüksek (% 50'yi aşkın) ortalama borçluluk oranı da bu bulgu ile tutarlıdır. 1988 Kartal-Pendik anketi, tasarruf yapamayan ailelerin oranını % 83 olarak saptamıştı. Üç yıl içinde gözlenen ilerleme, reel ücret-maaşlardaki hızlı artışla bağlantılı olmalıdır. İşsiz, beyaz yakalı, emekli ve esnaf/marjinal hane reisleri içinde "net tasarruf yapamayanlar"ın oranı genel ortalamayı belirgin bir biçimde aşmaktadır. Kırsal haneler için bu orana sahip değiliz; ancak, yukarıda incelenen borçluluk oranlarından ve ilerideki tablolardan ortaya çıkan kimi dolaylı kanıtlar, köylü ailelerde de çok büyük bir çoğunluğun net tasarruf yapamadığı izlenimini vermektedir.

Tablo 54: Kentsel Tasarruf Biçimleri (G/O Oranları)

	Net Tasarruf Yok	Gayrimenkul ve Konut	Reel Yatır.	Salt Altın	Modern	Altın ve Modern	V. Mev.
İşsiz	1.12	0.43	0.00	0.89	0.45	0.00	1.32
Emekli	1.10	0.78	0.83	0.41	0.41	0.95	1.00
Yüksek Nit. Ücr.	0.55	2.58	0.00	0.54	3.29	3.76	3.99
Beyaz Yakalı Ücr.	1.11	0.44	0.00	0.91	0.69	1.59	0.67
Nits. Hiz. İşçisi	1.00	1.10	0.00	1.68	0.93	0.00	0.45
Mavi Yak. İşçi	1.01	1.03	0.73	1.19	1.09	0.42	0.53
Esnaf/Marjinal	1.07	0.42	3.21	0.70	1.07	0.61	1.30
Küçük İşveren	0.85	1.58	4.03	1.98	1.01	2.30	0.00
Orta/Büy. İşv.	0.52	3.26	0.00	1.24	1.89	6.49	1.84
Toplam (%)	76.2	10.2	0.8	4.9	3.2	1.4	3.3

Notlar: 4. 5. 6. ve 7. sütunlar ve açıklamalar için metne bakınız. Kapsanan hane reisi sayısı: 790.

İstanbullu hane reislerinin çoğunluğu ücretli-maaşlı konumda olduklarına göre, cari tasarrufların yöneleceği bir alan olarak (konut yatırımları dışında) reel yatırımlar ihmal edilebilir. Tablo 54'te 3. sütun bu durumu ortaya koyuyor.[5] Büyük işverenlerin yatırım harcamalarının kişisel gelirden değil, kurumsal (şirket) kaynaklarından karşılanması beklenir. Bu nedenle, cari bireysel tasarruflardan karşılanan reel yatırımlar sadece esnaf/marjinaller ile küçük işverenler için ihmal edilebilir düzeyi aşıyor; ancak bunlarda dahi hane reislerinin sadece % 3'ü civarında bir grubu ilgilendiriyor. Ne var ki, bu grubun işletme nedeniyle borçlanmalarında eksik beyana yol açan ve yukarıda değinilen etkenler, reel yatırımlarla ilgili bilgilerde de geçerli olabilir.

1980'lere damgasını vuran yapısal uyum programlarının ana hedeflerinden biri olan "finansal sistemin

5 Anketimizde "reel yatırımlara yönelen tasarruflar seçeneği", "iş kurmak veya mevcut işini genişletmek" için yapılan tasarruflar biçiminde tanımlanmıştır.

derinleşmesi", varlıkların (geçmiş ve cari tasarrufların) yönelebileceği plasman alanlarını (hisse senedi, tahvil, hazine bonosu, döviz mevduatı gibi "modern" biçimleri geliştirerek) çeşitlendirmekti. Bu, Türkiye kapitalizminin çekim merkezinin sanayi sermayesinden mali sermaye-rantiye ikilisine kaydırılması sonucunu doğuracaktı. Anketimiz, hane reisleri arasında sınai-mali sermaye kategorilerini değilse bile rantiye grubunu ayrıştırabilecek olanaklar içeriyor: Tablo 54, kentli ailelerin sadece % 3.2'sinin bu tür "modern" plasman alanlarına

Tablo 55: Tarımsal Yatırımlara (TY) Dönüştürülen veya Tarım Dışına (TD) Aktarılan Kırsal Tasarruflar
(G/O Oranları)

	TY: Tarla	TY: Sulama	TY: Makine	TY: Hayvan	TD: Arsa	TD: Ev	TD: İş
Kapitalist Çiftçi	3.68	3.85	3.34	1.47	3.69	3.54	3.50
Zengin Çiftçi	4.26	5.83	3.85	2.07	4.26	0.00	2.02
Zengin Köylü	1.03	1.61	2.63	1.64	1.03	0.85	0.00
Orta Köylü	1.56	0.92	1.65	0.56	1.56	1.74	0.00
Küçük Köylü	0.41	0.48	0.39	0.94	0.41	0.51	0.44
Yoksul Köylü	0.58	0.14	0.11	1.12	0.58	0.72	1.50
Tarım İşçisi	0.00	0.14	0.11	0.94	0.00	0.58	0.96
Rantiye	0.00	0.35	0.00	0.24	0.00	1.11	0.00
Toplam (%)	4.7	8.0	9.8	11.8	4.7	3.8	1.1

Notlar: İlk dört sütun, tarlaya, sulamaya, tarımsal sulamaya, tarımsal makine-aletlere ve hayvancılığa yapılan yatırımları; sonraki sütunlar kentte arsa, ev edinmeyi ve tarım-dışı iş açmayı ifade ediyor. Kapsanan hane reisi sayısı: 845.

yöneldiğini gösteriyor. Bu oranın net tasarruf yapabilen (yani toplamın % 23.8'ini oluşturan) hane reislerinin % 13.4'ünü oluşturduğunu ve dövize dönük "modern" plasman biçiminin salt "döviz bulunduran"ları değil, "döviz tevdiat hesabı olan"ları kapsadığını ayrıca belirtelim. Son yılların iktisat politikası tartışmalarının merkezi temasını oluşturan "borsa mı, hazine bonosu

mu, döviz mi, mevduat mı?" sorusunun ne kadar küçük bir azınlığı ilgilendirdiğini bulgularımız ortaya koyuyor. Bu, finans kapital-rantiyeler ikilisinin sosyal tabanının darlığını da gösteriyor. Tasarruf yapabilen kentli nüfus için konut, altın ve vadeli mevduattan oluşan geleneksel biçimler önde gelen plasman alanlarını oluşturmaya devam ediyorlar. "Modern" biçimlere yönelişte ise, yüksek nitelikli ücretli ve orta-büyük burjuvazi grupları liste başında yer alıyorlar; ancak bu plasman türleri de bu gruplardaki hane reislerinin sadece % 6-11'ini ilgilendiriyor.

Tablo 56: Geleneksel Türde Kırsal Tasarruflar
(G/O Oranları)

	Hac İçin Tasarruf	Düğün İçin Tasarruf	Altın	Köyde Ev Yapımı	Borç Ödeme
Kapitalist Çiftçi	0.00	1.40	2.31	1.63	1.21
Zengin Çiftçi	0.00	1.04	2.67	2.26	1.55
Zengin Köylü	0.00	1.09	1.61	2.19	1.27
Orta Köylü	2.67	0.80	0.88	0.37	1.00
Küçük Köylü	1.76	1.03	0.68	0.90	0.87
Yoksul Köylü	2.00	0.92	0.55	0.65	0.98
Tarım İşçisi	0.00	0.87	0.67	1.13	0.93
Rantiye	1.28	1.25	1.13	0.95	0.76
Toplam (%)	1.1	19.2	5.0	5.9	57.2

Notlar: Metne bakınız. Kapsanan hane reisi sayısı: 845.

Kırsal tasarrufların yöneliş alanlarını dört ana gruba ayırıyoruz: (i) Tarımsal yatırıma yönelik tasarruflar (Tablo 55), (ii) tarım dışına kaynak aktarımını içeren tasarruflar (Tablo 55), (iii) nihai olarak geleneksel tüketim veya servet tutma biçimlerine yönelik tasarruflar (Tablo 56) ve (iv) modern plasman biçimlerine yönelik tasarruflar (Tablo 57).

Tablo 55, çiftçi nüfusun yarısından fazlasını temsil eden küçük ve yoksul köylülerin tarıma dönük ya-

tırım yapma eğilimlerinin çok düşük olduğunu gösteriyor. Kırsal hiyerarşinin en üstünde yer alan dört grup ortalamayı aşan tarımsal yatırım eğilimleri göstermektedirler. Yine de, tarla ve makine-teçhizat alan ve sulama türü yatırım yapan ailelerin sayısı, bu gruplar içinde de % 10'u aşmıyor. 1978'i izleyen on yıl boyunca dramatik bir biçimde bozulan fiyat ilişkilerinin, tarımsal yatırımları aşındırıcı etkisi, böylece 1992 köy anketlerinde hâlâ gözlenmektedir. Ayrıca, kırsal hanelerin % 4.7'si ile 11.8'i tarafından gerçekleştirilen tarla ve hayvan alımı, çiftçi için (mikro-anlamda) yatırım olmakla birlikte, makro-ekonomik anlamda servet transferidir ve sermaye birikimi sayılamaz. Alan çalışmamızda ortaya çıkan çiftçi yatırımlarındaki düşüklük, 1977-1991 yılları arasında özel tarımsal yatırımların reel olarak % 43 oranında aşındığını ortaya koyan makro bulgularla da tutarlıdır. Bu bulgulara göre, reel tarımsal yatırımlar dip noktaya 1989'da ulaşmakta; 1989-1992'de gözlenen ılımlı düzelme ise önceki on iki yıl boyunca gerçekleşen dramatik gerilemenin pek azını telafi edebilmektedir.[6]

Tablo 57: Modern Türde Kırsal Tasarruflar
(G/O Oranları)

	Vadeli Mevduat	Hisse, Tahvil	Döviz Mevduatı
Kapitalist Çiftçi	2.24	2.75	4.44
Zengin Çiftçi	0.52	0.00	0.00
Zengin Köylü	2.25	4.61	2.48
Orta Köylü	0.86	0.00	0.57
Küçük Köylü	0.56	1.38	1.11
Yoksul Köylü	1.15	0.00	0.42
Tarım İşçisi	1.03	1.59	0.85
Rantiye	0.33	0.00	0.00
Toplam (%)	4.3	0.7	1.3

Notlar: Metne bakınız. Kapsanan hane reisi sayısı: 845.

6 Bkz. Boratav, Türel ve Yeldan (1993: s. 39, Tablo V. 2).

Öte yandan, çiftçi grupların tarım dışına kaynak aktarmaya yöneldikleri de Tablo 55'te ortaya çıkıyor. Tarım dışına kaynak aktarımı, burada, "köy dışında gayrimenkul alımı, konut yaptırma ve iş açma" olarak tanımlanıyor ve (Tablo 57'de ele alınan) "modern" biçimdeki plasman biçimlerini içermiyor. Aslında, bu sonuncu biçimler de tarım dışına kaynak aktarımı anlamı taşımakla birlikte, bunların kapsanması modern sektörden tarıma (ve kırsal hanelere) dönük kredi ve kaynak akışları ile karşılaştırılmayı gerektirirdi. Böyle bir karşılaştırma yapmadan sadece Tablo 55'in çerçevesi içinde kalırsak, tarım dışına kaynak aktarımının, halen tarımsal yatırımlar kadar olmamakla birlikte, hanelerin küçümsenmeyecek bir bölümünde gerçekleştirildiğini saptıyoruz: Son bir yıl içinde kırsal ailelerin % 4.7'si kentte arsa, % 3.8'i konut edinmiş; % 1.1'i ise yeni iş açmak için tarım dışına kaynak aktarmıştır. Bu yönelişler, kırsal yapının daha çok üst katmanlarında gözlenmektedir. Sulamaya ve makine-teçhizata yatırım yapan (yani gerçek anlamda tarımsal sermaye birikimine yönelen) hanelerin, toplamın % 8-10'unu oluşturduğu dikkate alınırsa, tarım dışına kaynak aktarımının küçümsenmemesi gereken bir boyut taşıdığı ortaya çıkacaktır.

Tablo 56, nihai olarak geleneksel tüketim ve servet tutma biçimlerini karşılamaya dönük tasarrufların bir dökümünü veriyor. Bunların "altın" ve "köyde konut" dışındaki öğelerinin, net anlamda ve uzun dönemde tasarruf sayılamayacağı ortadadır. Tablo 57'deki "modern" tasarruf biçimleri de (özellikle vadeli mevduat dışlanırsa) kırsal nüfus içinde çok kısıtlı kalmaktadır.

Tarıma bağlı üretim araçları mülkiyetine dönük tasarruf ve edinim süreçlerini (tarımsal yatırımları) yukarıda gözden geçirdik. Sadece mülkiyetin el değiştirmesi anlamına gelen; yani makro anlamda sermaye birikimi olmayan servet transferlerinde "edinim", "tasfiye" ile birlikte gerçekleşir. Üretim araçları mülkiyetinde tasfiye süreci, anketimizde traktör ve arazi satışı olarak kapsandı (Tablo 58). Satış hasılatının nasıl kullanıldığı Tablo 60'ta gözden geçirilecek ve tarım dışına kaynak aktarımı olgusu tekrar karşımıza çıkacak. Tablo 59 ise, arazi satan ve alan grupları karşılaştırıyor.

Tablo 58: Kırsal Sermayenin Tasfiyesi: Traktör (TR) ve Toprak (T) Satışları ve Tarihleri (G/O Oranları)

	TR: Satış Yok	TR: -'79	TR: '80-'89	TR: '90+	T: Satış Yok	T: -'79	T: '80-'89	T: '90+
Kapitalist Çiftçi	0.40	1.37	0.92	0.81	1.04	0.00	0.94	2.81
Zengin Çiftçi	0.38	0.40	1.20	1.15	0.99	0.86	1.40	1.40
Zengin Köylü	0.86	0.58	0.92	1.67	1.00	0.69	1.12	1.12
Orta Köylü	.0.77	1.06	1.08	0.74	1.00	2.07	0.56	0.56
Küçük Köylü	1.11	1.14	0.85	1.23	0.99	0.61	1.33	0.66
Yoksul Köylü	1.14	1.19	1.03	o.n	1.01	0.63	1.20	1.02
Tarım İşçisi	1.35	0.00	1.83	0.00	1.02	2.07	0.75	0.00
Rantiye	1.00	1.41	0.73	1.38	0.96	0.86	0.94.	1.40
Toplam (%)	72.1	23.6	54.6	21.8	92.4	29.0	53.2	17.8

Notlar: Metne bakınız. Kapsanan hane reisi sayısı: Traktörler için 828, tarla için 824. Sütunlardaki tarihler sadece traktör ve tarla satış tarihleridir.

Tablo 58, kırsal hanelerin % 27.9'unun traktör, % 7.6'sının toprak sattığını gösteriyor. Traktör satışlarının sadece ikisi "yenisini almak için" yapılmıştır; böylece diğer satışlar "traktörsüzleşme"den ibarettir. Sınıfsal hiyerarşinin en altını oluşturan dört katmanda, diğer gruplara göre çok daha düşük traktör satış

oranları gözleniyor. Bu grupların traktör sahiplik oranları da düşük olacağına göre, bu bulgu doğal sayılmalıdır. Arazi satışları ise sınıflar arasında daha dengeli dağılmıştır.

Üretim araçları mülkiyetinde tasfiyenin farklı gruplar için hangi dönemlerde yoğunlaştığını tahmine imkân veren bulgular da vardır: Toprak mülkiyetinde tasfiyenin zengin çiftçiler ile zengin, orta ve yoksul köylüler için 1980'lerde, kapitalist çiftçi ve rantiyeler için ise 1990 sonrasında yoğunlaştığı anlaşılıyor. Traktör sahipliğinde tasfiye süreci ise zengin çiftçi, orta köylü ve (şimdiki) tarım işçileri için 1980'lerde; zengin ve küçük köylüler ile rantiyelerde ise 1990 sonrasında hızlanmıştır.[7] Bu iki bulgunun birleştirilmesi, büyük fiyat çöküntüsünün yaşandığı yıllarda mülkiyetin tasfiyesine yol açan en ağır sonuçların zengin çiftçilerle orta köylülerde hissedildiğini ortaya koyuyor. Kırsal kesimde politik yönelişlerdeki kaymaları bu bulguların desteği ile çözümlemek yararlı olabilir.

Tablo 59: Tarımsal Arazinin Satıcı (S) ve Alıcıları (A): Yüzde Dağılım ve A/S Oranları

	Satıcılar	Alıcılar	Alıcı/Satıcı
Kapitalist Çiftçi	3.1	12.6	4.06
Zengin Çiftçi	6.3	8.6	1.37
Zengin Köylü	7.8	9.2	1.18
Orta Köylü	15.6	19.9	1.28
Küçük Köylü	28.1	23.0	0.82
Yoksul Köylü	18.8	21.5	1.14
Tarım İşçisi	7.8	0.0	0.00
Rantiye	12.5	5.2	0.42
Toplam (%)	100.0	100.0	

Notlar: Metne bakınız. Kapsanan hane reisi sayısı: 64 satıcı ve 326 alıcı.

7 1980'ler ve 1990'larda traktör veya arazi mülkiyetinde "tasfiyenin hızlanması"nı tanımlarken farklı gruplar bakımından iki ölçütün *birlikte* gerçekleşmiş olma koşulunu aradık: (i) Dönemin G/O oranı 1'in üzerindedir; ve (ii) G/O oranı bir önceki döneme göre artmıştır.

Anketimiz 64 ailenin arazi sattığını, 326 ailenin ise arazi aldığını saptıyor. Köy (ve anket) kapsamı dışından kişilerin arazi almasını istisnai bir olgu olarak varsayarsak, el değiştiren arazi toplamının eşit olması gerekir. Sayılar arasındaki tutarsızlık ise, ortalama mülk arazinin küçülmesini ifade etmektedir. Bu nedenle Tablo 59'da "satıcı" ve "alıcı" sayılarını değil, her kategorinin gruplar itibariyle yüzde dağılımını yan yana getirdik. Tablonun son sütunu ise, her sınıf için alıcı/satıcı katsayısını veriyor. Gözlenen eğilim toprak mülkiyetinde kutuplaşma doğrultusundadır. Hiyerarşik yapının en üstünde yer alan dört grupta alıcı/satıcı katsayıları, diğer grupların üstündedir. Alıcı/satıcı katsayısı birin altında olan tek çiftçi grup olan küçük köylülerin, kapsanan tarım yapısının en kalabalık grubu olduğuna da dikkati çekelim.

Mülkiyetin tasfiyesinden elde edilen kaynakların nasıl kullanıldığını gösteren Tablo 60'ın bulguları çok anlamlıdır: Satış hasılatını, hanelerin sadece % 15'i tarımsal yatırımlar için, % 64'lük bir çoğunluk ise ailenin cari giderleri ve borç ödeme için kullanmış; % 21'lik bir grup ise tarım dışına aktarmıştır. Ortaya çıkan durum, arazi satanların % 85'inin ve toplamı kırsal nüfusun % 6'sının, ya mutlak anlamda ya da tarım sektörüne negatif yatırım yaptığını (üretim araçlarını tasfiye edip tükettiğini veya tarım dışına aktardığını) ortaya koyuyor. Tarımsal yapının çiftçilikten kopmuş olan iki grubu, yani tarım işçileri ve rantiyeler, net servetlerini tarım dışına aktaran grupların göreli olarak başında yer alıyorlar; ancak kapitalist çiftçilerin de bu doğrultuda yüksek bir eğilim göstermesi ilginçtir. Tablo 60'ın alt bloğu, tarla satış hasılatının kullanım biçimlerinin üç dönem içinde nasıl farklılaştığını ortaya koyuyor: Tarım dışına kaynak aktarımının başat olduğu dönem

1980'leri kapsamaktadır; tarla satışının göreli olarak en çok tarımsal yatırımlar için kullanıldığı yıllar 1977 öncesidir.

Tablo 60: Sosyal Gruplar ve Tarihlere Göre Tarla Satışları: Satış Hasılatı Nasıl Kullanıldı?
(G/O Oranları)

	Tarımsal Yatırım	Ailenin Cari Gereksinimleri	Tarım Dışına
Kapitalist Çiftçi	0.00	0.78	2.42
Zengin Çiftçi	1.16	1.17	0.00
Zengin Köylü	1.29	1.25	0.00
Orta Köylü	2.58	0.94	0.00
Küçük Köylü	0.86	0.94	1.29
Yoksul Köylü	0.59	1.14	0.88
Tarım İşçisi	0.00	0.78	2.42
Rantiye	0.00	0.90	2.07
Toplam (%)	15.5	63.8	20.7
-1977	1.34	1.06	0.59
1980-89	0.95	0.92	1.26
1990	0.65	1.12	0.86
Toplam (%)	14.0	64.9	21.1

Notlar: Metne bakınız. Kapsanan hane reisi sayısı: Tablonun üst bloğu için 58, alt bloğu için 57.

Dogmatik bir piyasaya teslimiyet ideolojisinin egemenliği ile birlikte gerileyen destekleme politikalarının 1980'lerde tarımın ticaret hadlerini nasıl aşındırdığını çeşitli çalışmalarımızda ayrıntılarla ortaya koyduk.[8] Bu büyük fiyat çöküntüsünün tarım kesimi üzerindeki yansımalarını da makro düzeyde saptayabiliyoruz: Düşen özel yatırımların verim üzerindeki olumsuz etkilerini girdi kullanım düzeylerini sürdürerek telafi çabaları... Bu uyum sürecinin köylü tarımının başat olduğu bir yapıda gerçekleştirilmesinde ailenin tüke-

[8] Örneğin bkz. Boratav (1991, s. 47, 135-138).

timi ve emeği, kullanılabilecek ("sömürülebilecek") yegâne yedek kaynakları oluşturur. Bu kesimdeki bulgularımız, yatırımların negatife ve tarım dışına kaynak aktarımına dönüştüğü bir sürecin de 1980'lerde kırsal yapının pek çok katmanını, hatta kimi varlıklı çiftçi grupları da etkilediğini gösteriyor.

Bu, henüz çok belirleyici bir eğilim değildir; ancak, kırdan kente göç bulgularımızla birleştirirsek ve biraz abartılı bir soyutlama yaparsak, tarım kesiminin baskı altında tutulmasının yoksul köylü ailelerde göçe, orta ve varlıklı ailelerde ise tarım dışına kaynak aktarımına yol açtığını önerebiliriz. Bu önermenin abartılı olduğu, önceki bulgularımızdan da anlaşılmaktadır. Daha yumuşatılmış bir ifadeyle, tarım kesiminin karşılaştığı "fiyat şoku"nun, farklı kırsal sınıflarda farklı savunma tepkileri geliştirdiğini söyleyebiliriz. Bütün sınıflar, emek ve sermaye birikimini etkileyen bu iki sürece değişen ölçülerde katılmıştır. Örneğin, mülkiyetin tasfiyesi söz konusu olduğunda, her mübadelenin iki tarafı olduğu için, "tarım dışına kaynak aktarımı" ile "mülkiyette artan temerküz" birlikte gerçekleşmiş ve bazı durumlarda "tasfiye eden" ve "edilen" taraflar aynı sınıfa mensup olmuşlardır. Keza, kırsal yapının varlıklı ailelerinden de kent ekonomisine ücretli işgücü "ihraç" edilmesi çok istisnai değildir. Ancak, sınıfsal savunma mekanizmalarındaki farklılaşmalar bir yana, sonuç, tarımın insan gücü ve birikim kaynaklarının kanaması olmuştur.

Negatif tarımsal yatırımlar, tarım dışına kaynak aktarımı ve göç, sanayileşmeye dönük bir "ilkel birikim" yöntemi işlevini de göstermemiştir. Hatırlatalım ki, bu süreçlerin hızlandığı 1980'ler, aynı zamanda sanayi yatırımlarının da milli gelirdeki payının ve reel

düzeyinin çarpıcı biçimde gerilediği yıllardır. Böylece, tarım sektörü, sanayileşme için değil, finans kapitalin ve rantiyelerin iktisadi egemenliğini sağlamak için ipotek altına alınmıştır.

BEŞİNCİ BÖLÜM

Siyaset ve İdeoloji Üzerine Çeşitlemeler

A. GİRİŞ

İdeolojik tavırların ve siyasi davranışların açıklanmasında sınıf konumlarının rolü nedir? Sınıf aidiyetinin dışında ne gibi etkenler ideolojik ve siyasi tavırlarda farklılaşmalara yol açmaktadır? Anketlerimiz, kendi kapsamları içinde, bu önemli soruların yanıtlanmasına, en azından ciddiyetle tartışılmasına imkân veren bulgular içeriyor.

Bulgulara girmeden önce, anketlerimizin yürütüldüğü 1991-92 yıllarında, ideoloji ve siyasi davranış sorunsalları bakımından araştırmamızın gündemiyle, bu satırların yazıldığı 1994 ortasında Türkiye sosyal bilimcilerinin ve aydın kamuoyunun ilgi odakları arasında önemli bir kayma olduğunu saptamakta yarar vardır.

1991-92 araştırması, 12 Eylül rejimi-Özal-ANAP'ın iktisat politikası modelinin emek aleyhtarı bölüşüm po-

litikalarının çöküşünü izleyen bir konjonktürde yapılıyordu. Ne var ki, bu politikaların çerçevesini oluşturan "liberal" modelin diğer öğeleri, 32 sayılı "konvertibilite kararı" gibi yeniliklerle hızlandırılarak sürdürülmekteydi. Araştırmamızın ideolojiye uzanan ana sorunu, sözü geçen döneme damgasını vurmuş olan neo-liberal yaklaşımın çeşitli sınıf ve katmanlar arasında kabul görme derecesini irdelemek; farklılaşmaları çözümlemekti. Siyasi sorunsal ise, aynı politikaları ve yaklaşımı uzun yıllar benimsemiş ve uygulamış olan ANAP'a (veya neo-liberal modelin en azından bölüşüm dışı boyutlarını tartışmasız benimseyen -nasıl tanımlanırsa tanımlansın- "düzen partileri"ne) ve bu yaklaşımlara şu veya bu dozda karşı çıkan diğer siyasi hareketlere seçimlerde verilen desteğin, farklı sosyal sınıf ve katmanlar itibariyle ayrışmasını saptamaktı. Bu, bir anlamda, uluslararası sermayenin ideolojisinin Türkiye'de halk sınıflarına ne derecede nüfuz ettiğini, doğrudan veya siyasal davranışlar aracılığıyla araştırmak anlamına geliyordu. Örneklemeye giren yörelerin seçim sonuçları bilindiğine göre, buradaki amaç partilerin seçim başarılarını değil, partilere verilen desteklerin sınıfsal ayrışımını (ve bundaki değişmeleri) saptamaktı.

Anketlerimizin tamamlanmasından sonra 1992-1994 yıllarında, Refah Partisi'nin yerel seçimlerde başlayan ve ivmesi artarak süren yükselişi, İslami siyaseti ciddi bir alternatif olarak Türkiye'nin gündemine getirdi. İstanbul kentinin tümü veya kimi ilçeleri bu dönemde üç yerel seçim geçirdi ve 1991 seçimlerinde ortaya çıkan tablo büyük ölçüde değişti. Anketlerimiz, sözü geçen dönüşümlerden önce düzenlenmesine rağmen gerek ideolojiye, gerek siyasete dönük sorularıyla bu yeni koşullarda dahi anlamlı çözümleme yapmamıza imkân veren bir içerik taşımaktadır. İdeoloji sorula-

rının bir bölümü laiklik-inanç özgürlüğü ve kadının çalışması gibi konuları içererek dünya görüşü olarak çeşitli gruplar arasındaki "gelenekselci" ve "yenilikçi" yaklaşım farklılıklarını ortaya koyuyor. Nihayet, oy verme verileri içinde tüm partilere dönük bulguların sınıfsal ve diğer değişkenler bakımından ayrıştırılması, anketi izleyen bir-üç yıl içinde gerçekleşen RP yükselişinin başlangıç noktasının çözümlenmesine imkân veriyor. Şu kadarına değinelim ki, bu araştırmanın 1993 yılı içinde kaleme alınan ilk raporu, RP'nin İstanbul'daki "düzen dışı muhalefet"i, düzen partileri ve SHP'den göreli olarak daha yaygın bir işçi sınıfı desteğine dayanarak temsil etmekte olduğunu ortaya koyuyordu.[1] O tarihlerde aykırı görünen bu tanı, bir yıl içinde büyük bir gürültüyle doğrulandı.

İdeolojik ve politik tavırları güncelliği içinde yakalama gereği 1991-92 anketlerinin bu boyutlarını 1994 yılı için bir miktar "eskitmiş" olabilir; ancak yine de hem yapıldığı dönemin güncel sorunlarına yaklaşımdaki farklılaşmaları kapsadığı hem de bugünün canlı sorunlarını aydınlatacak kimi ipuçları getirdiği için bulgularımızın ilginç ve anlamlı olduğunu düşünüyoruz.

B. EGEMEN SÖYLEME KARŞI İDEOLOJİK TAVIRLAR

1980'lerde iktisat politikası sorunlarında ilk önce askeri rejimin, daha sonra da ANAP iktidarının devletin çeşitli olanaklarını kullanarak yaydıkları neo-liberal ideolojik söylemin öğelerini biliyoruz. Bu, bir önceki yirmi yılın resmi, hatta anayasal doktrini haline gelmiş olan sosyal devlet, karma ekonomi, müdahalecilik, korumacılık ve planlama anlayışlarının reddinden;

[1] Bkz. Boratav, Akşit ve Kuruç (1993, s. 163-172).

"serbest (?) piyasa ekonomisi" şemsiyesi altında piyasa mekanizmasının, özel mülkiyetin, globalizmin. yani serbest ticaretin ve dışa açılmanın yüceltilmesinden oluşuyordu.

Bu "resmi" ideolojik söylem ne derecede "egemen" ideolojiye dönüştü? Bu sorunun nasıl yanıtlanabileceği açık değildir; alışılmamış yöntem ve çözümleme araçlarına başvurulması gerekecektir. Yukarıda özetlenen neoliberal söylemin, dünya kapitalizminin merkezlerine egemen olan görüşlerle uyum halinde olduğuna, hatta büyük ölçüde o merkezlerden "ithal edildiği"ne şüphe yoktur. Aynı söylemin bazı öğelerinin 1977-1980 kriz yıllarını izleyen bir dönemde Türkiye burjuvazisinin özlem ve gereksinimlerine de uyduğu söylenebilir: Modelin, emeği disiplin altına almaya dönük, sermayenin vergi yükünü hafifleterek "sosyal devlet"i aşındıran, özelleştirmeyi vergilemenin alternatifi bir kamu finansman biçimi olarak gündeme getiren, iş âlemi ile siyasi iktidar arasındaki ilişkileri geleneksel bürokrasiyi bertaraf ederek doğrudan oluşturan boyutları, bunlar arasındadır. İthalatta ve kambiyo rejimindeki liberalizasyon, Türkiye burjuvazisinin tüm kesimleri içinde çok yaygın olan "tüketici" eğilimlerle tam bir uyum halindeydi.

Buna karşılık, ithal malı liberal reçetelerin kimi öğeleri, belli sermaye kesimlerini rahatsız edecek özellikler de taşıyordu: Türkiye burjuvazisinin çok önemli ve etkili bir bölümü daima devlet destekleriyle ve geniş bir kamu kesiminin harcamaları sayesinde palazlanmıştı. Korumacı bir rejimin ithal ikameci sanayicilere aktardığı rantların varlığını inkâr etmek için kara cahil olmak gerekir. Baskı altında tutulan bir finansal sistemin, sanayi kesimi için uzun yıllar düşük faizli yatırım ve genişleme olanakları getirdiği de bilinmek-

tedir. "Devletin küçülmesi" tezi, daralan kamu harcamaları (ve dolayısıyla inşaat/taahhüt sektörünün kazançlarının aşınması) anlamına da geliyordu. Finansal serbesti reel faizleri yükselterek sanayiden rantiyelere ve finans kapitale kaynak aktarımıyla sonuçlanacak; ithalatta liberalizasyon, yerli sanayinin kimi kollarına ağır darbeler vuracaktı. Bu sonuçlar, neo-liberal politikalara sermaye kesiminden kaynaklanan bir muhalefetin de oluşabileceğini göstermektedir.

Bu çelişkili öğelere rağmen, neo-liberal yaklaşım, Türkiye sermayesi tarafından esas olarak destek gördü ve son tahlilde sermayenin iktisat programı olarak uygulandı. Bunun nedenlerini bir başka çalışmamızda ayrıntıyla (ve Türkiye sermayesinin bir anatomisine bağlayarak) tartışmıştık; bunu burada tekrarlamayı gereksiz görüyoruz. Sadece, çok önemli bir benimseme etkenine değinmekle yetinelim: Kendine güveni, ulusalcı, bağımsızlıkçı ve özgün özellikleri pek zayıf olan Türkiye burjuvazisinin, IMF/Dünya Bankası gibi dünya kapitalizminin üst organlarının yerleşik görüşleri ile uyum halinde olmayan bir siyasi iktidara -kimi politika öğeleri kendi özel çıkarları ile uzlaşsa dahi- tahammül etmesi söz konusu değildi. Böylece, 1980'lerde, her türlü kısmi çıkar sorununu göz ardı ederek, "serbest piyasa ekonomisi" diye adlandırılan doktrini burjuvazi tümüyle benimsedi ve neo-liberalizmin günlük uygulamalarını kendi öznel çıkarlarıyla uzlaştırmaya gayret etti.[2]

Büyük ölçüde ithal malı olan ve devlet aygıtı kullanılarak "resmileşen" neo-liberal söylemin Türkiye top-

[2] Burjuvazinin genel ve uzun dönemli çıkarlarıyla işadamlarının bireysel çıkarları arasında 1980'lerdeki çelişki ve uyum noktaları ve tüm bu gerginliklerin neo-liberal politikalarla ve siyasal yapılanmayla ilişkileri için bkz. Boratav (1991, Üçüncü Bölüm).

lumunun egemen sınıfları tarafından burada değinilen biçimde ve etkenlerle benimsenmesi, egemen ideolojik söylem haline de dönüşmesi anlamına gelmez. Herhangi bir görüş, "resmilik" derecesi ne olursa olsun, başta egemen sınıflar olmak üzere her sosyal grubun dünya görüşlerine anlamlı derecede nüfuz etmedikçe "egemen" ideolojiye dönüşmüş sayılamaz. Yukarıda değinildiği gibi, burjuvazinin içinde bile neo-liberal söylemin benimsenmesi, gerçek gereksinimlerden olduğu kadar, hiç olmazsa kısmen, çaresizlikten kaynaklanıyordu. Diğer sınıf ve katmanlarda ise, direnme ve yabancılaşma olgularının daha da güçlü olması doğaldır.

Anketimizin ideolojiye dönük öğeleri, bu doğrultuda açılmalara imkân veriyor: Sözü edilen ideolojik söylemin kimi öğelerinin, İstanbul'un halk semtlerine ve Anadolu köylerine ne derecede nüfuz ettiğini, ortalamalar ve gruplar arasındaki farklılaşmalar yoluyla saptamayı hedefliyor. Bunu neo-liberal söylemi iki ana öğesine, "iktisadi liberalizm" ve "sosyal devlet/bölüşüm" öğelerine ayırarak yapmaya çalıştık. Bu iki grup soruya, kapsanan hane reislerinin din/laiklik ve kadın sorunlarındaki tavırlarını da araştıran bir üçüncü grup kattık.

Sonuçların değerlendirilmesinde ortalamalar kadar, gruplar arası farklılaşma da bizim için önem taşıyor. Buraya kadar başvurduğumuz G/O oranlarını bu amaçla da kullanmayı sürdürdük. Sınıfsal aidiyetin temel açıklayıcı değişken olduğu bir sunuş biçimini sürdürürken, kentsel nüfusumuz için diğer olası belirleyicilerin incelenmesine de yöneliyoruz. Bunlar, doğum yeri (kentleşme derecesi), babanın sınıfı/grubu (sınıfsal köken), eğitim derecesi, yaş ve (ücretli-maaşlı grup için) işyerinin büyüklük, sektörel aidiyet ve mülkiyet biçimi (kamu/özel) gibi özellikleridir.

Hane reislerine yöneltilen üç grup sorudan her birinde iki seçenek sunularak "bunlardan hangi görüşün uygun geldiği" sorulmuş; farklı bir ifadeyle; hane reisinin birbirine karşıt iki görüşten birini yeğlemesi istenmiştir. Bunları sıralıyoruz:

I. İktisadi liberalizm üzerine:

A. On yıldır izlenen politikalarla Türkiye,

(i) çağ atlamıştır; veya (ii) yerinde saymıştır.

B. Serbest piyasa, (i) rekabet ve bolluk getirir; bu da kalkınmamızı sağlar; veya (ii) halkın çoğunluğunun ezilmesine sebep olur ve bu nedenle devlet piyasayı başıboş bırakmamalıdır.

C. KİT'ler (i) verimsiz çalışmaktadır, bu nedenle ya kapatılmalı ya da satılmalıdır; veya (ii) halkın malıdır, iyileştirmek hükümetin görevidir ve bunları özel şahıslara satmak olmaz.

II. Sosyal devlet ve bölüşüm politikaları üzerine:

A. (i) Yükseköğrenim paralı olmalıdır. Böylece üniversitelerin kalitesi yükselir; veya (ii) eğitim devletin görevidir; yükseköğrenim de parasız olmalıdır.

B. (i) İşçiler çok ücret isteyerek enflasyona sebep oluyorlar; veya (ii) enflasyona sebep işçiler değil, hükümetin uyguladığı politikalardır.

C. Sendikalar, (i) politikaya karışmayıp yalnız işçi hakları ile uğraşsalar hem işçiler hem memleket için daha iyi olur; veya (ii) işçilerin haklarını alabilmek için politikayla da uğraşmak zorundadırlar.

III. Din ve kadınlar üzerine:

A. (i) Okullarda din eğitimi yetersizdir, din derslerine daha fazla ağırlık verilmelidir; veya (ii) laik bir ülke olduğumuz için okullarda din dersine girmek zorunlu olmamalıdır.

B. (i) Anne ve babalar oruç tutarak, namaz kılarak çocuklarına örnek olmalıdır; veya (ii) çocukların oruç

tutup tutmaması, namaz kılıp kılmaması anne babayı ilgilendirmez.

C. (i) Kadının esas yeri evidir; gerekse de kadın çalışmamalıdır; veya (ii) kadınlar gerektiğinde dışarıda çalışarak eve kazanç sağlamalıdır.

Bu sorular İstanbul anketinde yer almıştır. Köy anketinde ise IIC, IIIA ve IIIB çıkarılmıştır. IIB, köy anketinde "enflasyona (i) yüksek ücretler mi, (ii) fiyatların kontrol edilmemesi mi neden oluyor?" biçiminde değiştirilmiştir ve değerlendirmede bu soru "ekonomik liberalizm" grubuna katılmıştır. Köy anketinin "ekonomik liberalizm" grubuna eklenen bir soru (Ek I) ve "sosyal devlet ve bölüşüm politikaları" bölümüne eklenen iki soru (Ek II) aşağıdadır:

Ek I: ANAP/Özal döneminde izlenen politikalar köylünün (i) iyiliğine olmuştur; veya (ii) zararına olmuştur.

Ek II: (a) Tarımsal destekleme politikaları (i) azaltılmalıdır, zira bütçe açığına ve enflasyona yol açıyorlar; veya (ii) genişletilmelidir, zira yalnız köylüye değil, bütün memlekete fayda getiriyor.

(b) Türkiye'de yetiştirilen muz, ithal muzdan daha pahalı olsa, (i) muzu ithal edip vatandaşa ucuz muz yedirmek doğrudur; veya (ii) muz ithali yasaklanmalı, yerli üreticiler desteklenmelidir. Böylece memleketin kıymetli dövizi dışarıya gitmemiş olur. (Kapsanan köylerde muz üretimi yoktur.)

Bu soruların tümünde (i) başlığı altında yanıtlananları "sağ", (ii) başlığı altında yanıtlananları "sol" tavırlar olarak nitelendirdik. Bu yaftalar, daha uygun bir ortak terminoloji bulunmadığı için kullanıldı. En azından geleneksel sağ-sol tutumlar için bu sınıflamanın doğru olduğu da söylenebilir. Tablo 61 ve 62'de "sol" seçeneğe ait ortalamalar ve G/O oranları sunu-

luyor. Tablo 61'de sorulardan her birine ait kent/köy ortalamaları (yüzdeler olarak) ve ikisinin birbirine oranları (U/R değerleri); Tablo 62'de ise üç ana tema için hesaplanan ortalamalardan elde edilen G/O oranları verilmiştir. Bu sonuncu hesaplamayı sorulardan her biri için ayrı ayrı yapmaya gerek görmedik.

Tablo 61: Kentsel (U) ve Kırsal (R) Ailelerin Çeşitli İdeolojik Temalarda "Sol" Tavırları (%)

	Kent	Kır	U/R Oranı
IA	61.0	65.9	0.93
IB	83.0	85.6	0.97
IC	78.7	79.7	0.99
IIA	97.4	96.3	1.01
IIB	95.0	91.9	1.03
IIC	44.1	----	----
IIIA	32.4	----	----
IIIB	23.3	----	
IIIC	27.0	32.1	0.84
Ek I		72.4	----
Ek IIA	----	92.6	
Ek IIB	----	95.8	----

Notlar: Her kategoriye giren sorular için metne bakınız. Kapsananların sayısı: Kentsel gruplar için tablodaki sıra ile 743, 752, 774, 715, 753, 774, 774, 772 ve 773 hane reisi; kırsal gruplar için ilk beş soruda 724, 732, 696, 724, 695 hane reisi, IIC sorusunda 800 HR ve 646 kadın, Ek I, Ek IIA, Ek IIE sorularında (aynı sıra ile) 656, 748 ve 717 hane reisi.

Tablo 61, iktisadi liberalizm ve sosyal devlet konularında, on yılı aşan yoğun bir ideolojik kampanyaya rağmen bizim "sol" olarak nitelendirdiğimiz görüşlerin (sendikaların işlevi ile ilgili -ve sol/sağ ayrımı biraz tartışmalı- bir soru dışında) "resmi" söyleme fark yaptığını gösteriyor. Hatta 1988 ve 1991 İstanbul anketleri arasında yapılan bir karşılaştırma, arada geçen üç yıl boyunca "sağ" görüşlerin taraftar yitirdiği izlenimini vermektedir: 1988 Kartal-Pendik anketinde, sendikalar üzerindeki benzer bir soru yine % 44 "sol" tepki

almış; liberal iktisat politikalarının çeşitli öğelerini, yani yüksek faiz politikasını, döviz işlemlerinde yasakların kaldırılmasını, ithalatta serbestiyi, dış borçlanmanın yararlarını değerlendirmeye açan sorulara ise, aynı sıra ile % 91, % 61, % 48, % 66 oranında "sol" tepkiler gösterilmiştir.[3] Bu yanıtlar, kabaca, 1991 İstanbul anketinin IA, IB, IC ve IIC soruları ile karşılaştırılabilir. Tümünün ortalaması alındığında İstanbul'da 1988'de % 62 olan "sol" tavırlar, 1991'de % 66'ya çıkmış görünmektedir. Kırsal kesimdeki 1992'ye ait "sol" tavırların da 1991 İstanbul oranları civarında olduğu gözleniyor. 1988'de sorulmayan "enflasyonun nedeni olarak yüksek ücretler" ve "paralı yükseköğrenim" soruları ise hem kırda, hem kentte çok yüksek (% 92-97 arası) oranlarda "sol" tepki ile karşılanmıştır. Bu derecede yaygın bir fikir birliği, bu iki sorunun çok iyi düzenlenmemiş olduğunu da gösterebilir.

Resmi söylemin 1988-1991/92 yılları arasında taraftar yitirmesi ve iktisadi-sosyal politika alanlarında "sol" diye nitelendirdiğimiz tavırların ağır basması nasıl açıklanabilir? 1989-1991 yıllarının, yıllar boyunca sözü geçen resmi ideolojinin kaynağını oluşturmuş olan ANAP'ın gerileme ve önce yerel yönetimleri, sonra da siyasi iktidarı yitirme dönemi olduğuna dikkat çekmemiz gerekiyor. Bu dönemde ana muhalefet odakları SHP ve DYP tarafından temsil edildi. Her iki parti de, ANAP politikalarının özellikle bölüşüm sonuçlarına cepheden saldırdılar. Bu partiler, özellikle 1991'de, resmi söylemin salt iktisat politikasıyla ilgili "liberal" boyutlarını sorgulamamaya özen gösterdiler; hatta seçim kampanyalarının başlangıç noktalarında TÜSİAD'a "hesap verme" toplantılarına katıldılar; ancak yine de geniş seçmen kitlesine sundukları imajda bu unsurlar giz-

[3] Bkz. Boratav (1991), s. 132, Tablo X.

lendi ve ANAP politikalarının (adeta "popülist" bir perspektifle) eleştirisi ön plana geçti. Bu üç yıl, böylece, neoliberal söylem etrafındaki fikir birliğinin bir hayli zayıflamış göründüğü, hatta bu söylemin "resmi" niteliğinin de şüpheli hale geldiği bir dönem olarak görülebilir.

Bu dönemi, bu satırların yazıldığı 1994 yılıyla karşılaştırdığımızda durum değişmiştir. Çiller hükümeti, SHP'nin de teslimiyeti ile ANAP usulü bir liberalizme ve emek aleyhtarı bölüşüm politikaları başat olan bir istikrar programına tam anlamıyla angaje olmuş; merkez-sağ ve merkez-sol arasındaki iktisadi ideoloji farkları tamamen ortadan kalkmış; neo-liberal söylem 1980-1987 yılları arasında olduğu gibi bir kez daha "resmi" ideoloji haline gelmiştir. İktidara aday olan partiler arasında sadece RP resmi iktisat ideolojisini reddetmekte, dolayısıyla halk muhalefetini temsil etme imkânını kazanmaktadır. 1991-92 anketinin bir benzerinin 1994'te tekrarlanması, resmi-egemen ideolojiler sorununa aydınlık getirebilirdi.

Din-laiklik-kadın soruları tarafından temsil edilen bir diğer "sol-sağ" (veya "lâik", "dindar-tutucu") ayrımı da Tablo 61'de ortaya konuyor. Bu bağlamda, İstanbul hane reislerinin % 23-32 arasında bir bölümünün laiklik-inanç özgürlüğü kadın konusunda "ilerici" tavırlar sergilediği; "kadının çalışması" sorusuna kırsal anketlerde de olumlu yamtların sadece % 32'yi bulduğu ortaya çıkmaktadır.

İdeolojik tavırlar ile sınıfsal konum arasındaki bağlantı, üç ana tema etrafında sınıflandırılmış biçimde Tablo 62'de sunuluyor. Kentli hane reislerinde iktisadi konularda en devletçi-müdahaleci ("sol") görüşler öncelikle işsizler, daha sonra emekliler ve beyaz yakalılar arasında; en liberal görüşler ise iki işveren grup (küçük burjuvazi ve orta-büyük burjuvazi) arasında yay-

gın görünüyor. Küçük burjuvazi grubu, esnaf/marjinal grupla birlikte "sosyal devlet" anlayışına en karşı olanları oluştururken, yüksek nitelikli, mavi yakalı ve hizmetlerde çalışan ücretliler en "sol" tavırları sergiliyor. Din-laiklik-kadın sorunlarına gelince, en "ilerici" tavırlar yüksek nitelikli ücretliler, emekliler ve orta-büyük burjuvazide; en "tutucu" tavırlar ise mavi yakalılar, esnaf/marjinal ve küçük işveren gruplarda gözleniyor.

Tablo 62: Ana Konularda Kentsel ve Kırsal Sosyal Grupların İdeolojik Tavırları: "Sol" Tutumlar
(G/O Oranları)

	Liberalizm	Sosyal Devlet	Din ve Kadın
İşsiz	1.11	1.00	1.15
Emekli	1.03	0.95	1.79
Yüksek Nitelikli Ücretli	0.98	1.16	1.88
Beyaz Yakalı Ücretli	1.03	0.98	1.01
Niteliksiz Hizmet İşçisi	1.00	1.02	1.06
Mavi Yakalı İşçi	1.01	1.04	0.85
Esnaf/Marjinal	0.98	0.96	0.92
Küçük İşveren	080	0.94	0.95
Orta/Büyük İşveren	0.84	0.99	1.25
Kapitalist Çiftçi	0.92	0.98	
Zengin Çiftçi	0.97	0.98	
Zengin Köylü	0.94	0.99	
Orta Köylü	1.10	1.02	
Küçük Köylü	0.97	0.99	
Yoksul Köylü	1.03	1.00	
Tarım İşçisi	0.99	1.01	
Rantiye	0.96	0.99	

Notlar: İlk dokuz sıra kentsel, sonrakiler kırsal gruplardır. Üç ana temanın içerikleri için metne bakınız. Aynı sorularda "sol" yanıtların yüzdeleri için bkz. Tablo 61. G/O oranları her üç temanın kapsadığı sorulara ilişkin G/O oranlarının ağırlıksız birer ortalamasıdır. Kapsanan hane reisi sayısı: Kentsel gruplarda üç tema için ortalama olarak 759, 769 ve 783; kırsal gruplarda ise 701, 730 ve 723.

Kentli proletaryanın iktisadi-sosyal konularda ılımlı bir "sol" tavır göstermesi; buna karşılık din-kadın alan-

larında en "tutucu" grubu oluşturması ilginçtir. 1988 Kartal-Pendik anketinde ise, buradaki mavi yakalı gruba tekabül eden "sanayi işçileri" grubu, iktisadi-sosyal politikaya ilişkin sorulara karşı genellikle en "sol"da yer alan birinci veya ikinci grubu oluşturuyordu.[4] Üç yıl içinde gerçek bir tavır değişikliği mi, yoksa soruların düzenlenmesinden veya örneklemeden kaynaklanan bir değişme mi söz konusudur? Bilemiyoruz. Kentli işçi sınıfındaki bu yönelişin siyasal yansımalarını daha sonra ele alacağız.

İktisadi-sosyal konularda anketimizin "ücretli olmayan" üç katmanı istikrarlı bir biçimde göreli "sağ" tavırlar sergiliyorlar. Neo-liberal politikaların sınıf çizgisi, kent burjuvazisinin (küçük burjuvazi ve orta-büyük burjuvazi gruplarının) öznel tavırları bağlamında da doğrulanıyor. Ancak, kentlerimizin ücretli olmayan yoksullarını oluşturan esnaf/marjinal grubun da, göreli olarak "sağ" çizgilere angaje olması, bu beklenen görüntüye ilginç bir eklenti getiriyor. Sözü geçen üç "ücretli olmayan" grubun iktisadi-sosyal konulardaki birlikteliği, din-laiklik-kadın konularına geçince bozuluyor; orta-büyük burjuvazi biraz şaşırtıcı bir biçimde en "aydınlanmacı" gruba (yüksek nitelikli ücretlilere ve emeklilere) katılıyor ve "tutucu" kampa katılan mavi yakalı grup ile yer değiştiriyor. Halk katmanları içinde işsizlerin ve hizmet işçilerinin de göreli olarak "ilerici" tutumlar sergiledikleri gözleniyor.

Kırsal kesimde ayrışmalarda ise "sosyal devlet" teması etrafında sınıfsal konuma göre farklılaşma ihmal edilecek kadar küçüktür. İktisadi liberalizmin, gö-

4 Boratav (1991), s. 132, Tablo XI. Bu çalışmada kentli nüfus sanayi işçileri, -işsizleri de içeren- niteliksiz işçiler, beyaz yakalılar, emekliler ve ücretli olmayanlar adları altında beş gruba ayrılmıştı.

reli olarak varlıklı çiftçi gruplarda, öncelikle kapitalist ve zengin çiftçi/köylü saflarında taraftar bulduğu; karşı tavırların ise öncelikle orta (ve kısmen de yoksul) köylülüğün saflarında yoğunlaştığı gözleniyor. Kırsal kesimde sadece "kadının çalışması" ile sınırlı tutulan tutucu-ilerici değer sistemleri irdelemesi, bir kodlama hatası sonucu, farklı alt gruplara dağıtılamamıştır.

İdeolojik tavırları sınıfsal konum dışında etkileyebilecek değişkenlerin tümü için Tablo 62'nin paraleli olan dökümler yapıldı. Bu değişkenler, yukarıda da değinildiği gibi doğum yeri, babanın sınıfsal konumu, eğitim düzeyi, yaş ve (ücretliler için) işyerinin büyüklüğü/sektörel özelliğidir. Bu bulguları tablolar biçiminde ayrı ayrı sunmayı gerekli görmüyoruz. Bunun yerine, üç tema gruplaşması içinde "sol" ve "sağ" tutumların göreli olarak uç noktalarında yer alan; yani genel ortalamadan G/O oranları itibariyle en çok sapan grupları sunmakla yetiniyoruz. Burada sunacağımız bulguları, Tablo 62 ile birleştirirsek, iktisadi-sosyal politikalar ve din-kadın konuları üzerindeki "sol" ve "sağ" ideolojik tavırların ampirik bir tipolojisi çıkacaktır.

A. *Doğum Yeri:* "İktisadi liberalizm", "sosyal devlet" ve "din-kadın" konularında İstanbul-dışı il merkezi ve kasaba doğumlular istikrarlı olarak en "sol" tavırları temsil ediyorlar. İlk iki temada, metropol ve yurtdışı doğumlular "sağ" pozisyonlarda göreli olarak en önde yer alırken, din-kadın konusunda en tutucu tavır köy ve yurtdışı doğumlular tarafından temsil ediliyor.

B. *Sınıfsal Köken:* Babaları "kentli esnaf/marjinal" ve "hizmet işçileri" olan hane reisleri, iktisadi-sosyal politika konularında göreli olarak en "sağ" tavırları gösteriyorlar. Sosyal devlet konusunda babası tarım işçisi olan hane reisleri de aynı gruba katılıyor. Mavi yakalı babaların çocukları da iktisadi konularda (keza,

din-kadın konusunda) en "sağ" konumda tavır gösteriyorlar. Bir ilk hipotez olarak, mavi yakalıların yukarıya doğru sınıf değiştiren çocuklarının daha liberal pozisyonlara kaydığı önerilebilir. Genellikle daha "sol" tavırlar sergileyen işsizlerin içinde ise, mavi yakalı babaların göreli olarak daha ağır basması, aşağıya dönük sosyal hareketliliğin ise radikalleşme için elverişli bir ortam yarattığı düşünülebilir.

Nitekim, babaları mavi yakalı olan hane reisleri, sosyal devlet konusunda "sol" pozisyonun (yüksek nitelikli ücretli ve beyaz yakalı kökenlilerle birlikte) en önünde yer alıyor. Dolayısıyla, sınıfsal kökenin, sosyal hareketlilikle birlikte ele alınması ideolojik pozisyonların açıklanmasında önem taşıyacaktır. Ancak, bu hipotezleri sınayamadık. Yüksek nitelikli ücretlilerin çocukları her üç temada da en "sol" pozisyonların içinde görünüyorlar. Tarım işçisi ve çiftçi kökenli hane reisleri iktisadi liberalizmde en "sol", din-kadın konularında en "sağ" tutumların içinde yer alıyorlar. Buna karşılık, sosyal devlet konusunda sadece tarım işçileri "sağ" pozisyonun ön saflarında yer alıyor. Sosyal hareketlilikle ilgili bulgularımızda, kır kökenli ailelerin ikinci kuşağında çiftçilerin ücretli, tarım işçilerinin ise "esnaf/marjinal" konumuna dönüşme olasılığının daha fazla olduğunu saptamıştık. Bulgular arasında bağlantı kurulabilir.

C. *Eğitim Düzeyi:* Eğitim düzeyi ile ideolojik konumlar arasında ilginç bir simetri saptanıyor: "Yüksek" (üniversite/ortaöğrenim) ve "düşük" (eğitimsiz ve ilköğrenim) eğitim düzeylerini temsil eden iki blok oluşturalım ve ilkini Y, ikincisini de D ile ifade edelim. Y bloğu iktisadi liberalizm konusunda en "sağ", din-kadın konusunda ise en "sol" tavırları gösteriyor; D grubu ise tam karşıt konumda yer alarak, iktisadi li-

beralizmde en sol, din-kadın konularında ise en "sağ" tutum içerisinde görünüyor. Bu bloklaşma, sosyal devlet konusunda dağılıyor: Bu tema söz konusu olduğunda üniversite mezunları eğitimsiz grupla birlikte en "sol", ilk ve orta okul mezunları ise en "sağ" konumları sergiliyorlar.

D. *Yaş:* İdeolojik tavırların bir belirleyicisi olarak yaşı ele aldığımızda, sosyal devlete ilişkin "sol" konumlar dışlanırsa (bu temada en "sol" pozisyonlar 30'un altı ve 40-51 yaş gruplarına ait) yukarıdakine benzer bir bloklaşma yapılabiliyor ve yaşlılar ile gençler arasında belli bir simetri gözleniyor: Daha yaşlılar (40 veya 50 yaşın üstündekiler), din-kadın ve sosyal devlet konularında en "sağ"da, iktisadi liberalizm konusunda ise en "sol"da yer alıyorlar. Buna karşılık en genç (40 yaşın altındaki) gruplar, din-kadın konularında en "sol", iktisadi liberalizm konusunda en "sağ" tutum sergiliyorlar. Buradaki gençlerin, yukarıdaki Y grubu ile yaşlıların ise D grubu ile paralel tavırlar içinde olduğu gözleniyor. Farklı bir ifadeyle, iktisat politikalarında "liberal" tavırlarla din-kadın konularında daha laik-ilerici tavırların paralel gitmesi ilginçtir. Bu paralelliğin (yani "liberallik" ile "laiklik"in, "devletçilik" ile "dinsel tutuculuk"un birlikte gözlenmesinin) Tablo 62'deki sınıfsal döküm içinde sadece liberal/laik yüksek nitelikli ücretli + orta-büyük burjuvazi ve devletçi/tutucu mavi yakalı için geçerli olduğu; işsiz, emekli (ve kısmen hizmet işçisi) grupların hem "devletçi" hem "laik", esnaf/marjinaller ve küçük burjuvazi gruplarının ise hem "liberal" hem "tutucu" tavırlar sergilediği hatırlatılabilir.

E. *Ücretliler için İşyerinin Özellikleri:* Bütün temalarda kamu sektörü çalışanlarının özel sektördekilere göre daha "sol" tavırlar sergiledikleri anlaşılıyor. İkti-

sadi liberalizm ve sosyal devlet konularında sanayi işçilerinin "sol", ticaret ve diğer hizmetlerde çalışanların ise "sağ" tavırlarda göreli olarak önde geldikleri saptanıyor. Buna karşılık din-kadın konularında sanayi işçileri göreli olarak en "sağ", ulaştırma ve ticaret sektörü çalışanları ise en "sol" konumları gösteriyorlar. Yukarıda değinilen iktisadi liberalizm-dini tutuculuk karşıtlığı bu örnekte de geçerlidir. İşyeri büyüklüğüne göre yapılan bir dökümde, küçük (1-20 işçi çalıştıran) işyerlerinin ücretlileri iktisadi ve sosyal politikada en "sağ" tutumu sergiliyorlar. 500 işçiyi aşan işyerlerinin ücretlilerinde ise, her iki konuda da daha "sol" tavırlar başattır. Kadın-din temalarına gelince en "sol" konumlar 21-100 ve 501+, en "sağ" tavırlar ise 101-500 ve 1-2 işçi çalıştıran işyerlerinde gözleniyor.

Sınıfsal konum dışındaki olası açıklayıcı değişkenlerin ideolojik tavırlarla bağlantılarını (farazi bir tablonun "doğum yeri" ile başlayıp "işyeri" ile biten sıralarını) böylece gözden geçirdikten sonra, farklı ideolojik pozisyonları oluşturan '"tipler"in (aynı tablonun sütunlarını oluşturan ve üç ana temaya göre tanımlanan "sağ" ve "sol" 'tutumların) sosyoekonomik özellikleri üzerinde de birkaç ihtiyatlı genelleme yapabilecek durumdayız.

Son yıllarda "yükselen değerler" ifadesiyle de nitelendirilen burjuva ideolojisinin yeni biçimleri, Türkiye halkına ne derecede nüfuz etmiştir? Hangi katmanlar, diğerlerine göre daha fazla bu yeni dalgaya teslim olmaktadır? Bu soruyu, yukarıda "sosyal devlet/bölüşüm" ifadesiyle özetlenen soruları dışlayarak tartışmak daha uygun görünüyor. Gerçi, "yükselen değerler"in insanların günlük çıkarlarını da yakından ilgilendiren temalarla (örneğin tüm kamu hizmetlerinin ve bu arada yükseköğrenimin piyasa mekanizmasına

teslim edilerek fiyatlandırılması gibi bir yaklaşımla) yakından ilgisi vardır. Ancak, bu alanda henüz cepheden ve başarılı bir ideolojik saldırı yapılmış değildir. Bu nedenle, geleneksel-sosyal devletten yana tavırlar halk kitlelerinin bilincinde henüz aşınmamıştır ve % 95'i aşan bir taraftar kitlesinin içindeki farklılaşmaların sınıfsal vb. dökümünü yapmak pek anlamlı değildir.

Ancak, bunun yerine salt ideolojik boyutu daha ağır basan, günlük çıkarlarla doğrudan bağlantılı görünemeyecek olan "iktisadi liberalizm" üzerindeki sorulara verilen yanıtları, yukarıda değindiğimiz "yükselen değerler"in nüfuz derecesini saptamak için kullanabiliriz. Genel ortalamalar, "sol" değerleri hâlâ başat göstermektedir. Ancak bu gözlemle yetinmeyerek, farklı gruplaşmalar bakımından, burjuva ideolojisinin nüfuz biçimi ve geleceği hakkında bazı öngörüler yapalım.

Bu değerlerin, göreli olarak kentli burjuvazinin saflarında, keza küçük burjuvazi ve yüksek nitelikli ücretliler içinde daha yaygın olduğu doğrudur. Kentli işçi sınıfında genellikle bir "sol" tavır başat görünüyor; ancak proletaryanın çekirdeğini oluşturan mavi yakalılarda bu tavır çok ılımlıdır. Dahası, "liberal" ve "yükselen" değerler, gençlerde, metropol doğumlularda, burjuva çocuklarının yanı sıra (herhalde yukarıya doğru sınıf değiştirebilmiş) mavi yakalıların da çocuklarında, yükseköğrenimlilerde, özel sektörde ve sanayi dışı faaliyetlerde çalışan ücretlilerde göreli olarak daha yaygındır. Yani geleneksel "sol" iktisadi değerleri, öncelikle daha yaşlılar, taşralılar, köylü veya yüksek nitelikli ücretli grupların eğitim düzeyi daha düşük çocukları, kamu ve sanayi sektörü ücretlileri göreli olarak daha fazla benimsiyorlar.

Bu gruplaşmadan ileriye dönük bir öngörü yapalım: Gençleşen, kent doğumlu, eğitim düzeyi yükselen

bir nüfusun giderek ağır basacağı, kamu sektörünün ve sanayinin göreli olarak daralacağı bir Türkiye, "yükselen değerler"in yeşermesi için daha elverişli bir ortam oluşturacak gibi görünüyor. Buna karşılık, taşradan kentlere göçün yüksek bir tempoda süregeldiği, kamu sektörünün büyüdüğü ve sanayileşmenin ivme kazandığı bir Türkiye ise, geleneksel sol değerler için daha uygun bir ortam sunacaktır. Bugünkü eğilimler, ilk öngörünün gerçekleşme olasılığını daha yüksek tutmaktadır. Ne var ki, bunun değinilen sonuçları, ancak ideoloji alanının sol ve sosyalist siyasetler tarafından bugünkü gibi boşaltılmış olması, yani "resmi" söyleme karşı bilinçli ve örgütlü bir direnmenin oluşturulamaması halinde geçerli olacaktır.

Şeriatçı ve İslami akımların böyle bir ideolojik direnme noktası oluşturmaları mümkün müdür? 1994 Türkiyesinde bu türden bir direnme gündemdedir. Bizim bulgularımız, örneğin kent proletaryasının en katı çekirdeğini oluşturan mavi yakalı grubun, tutucu ahlaki değerlerle anti-liberal değerleri birleştiren özellikler taşıdığını; dolayısıyla "düzen dışı" görünen bir İslami muhalefetin kitle tabanının önemli bir öğesini de oluşturabileceğini gösteriyor. Gerçekten de, yukarıda değindiğimiz anti-liberal ve anti-laik tavırların birlikte gözlendiği gruplar İslami akımlarda ifadesini bulan bir muhalefetin olası kitle tabanı hakkında ipuçları vermektedir. Laik tavırların anti-liberal tavırlarla birleştiği gruplaşmalar ise, geleneksel sosyalist/sosyal demokrat bir muhalefetin potansiyel kitle tabanı hakkında ipuçları verecektir. "Potansiyel"in "gerçeğe dönüştürülmesi" ise, şüphesiz siyasi eylem ve çalışma ile mümkün olabilir. Bu sorunu, bir sonraki kesimde siyasi davranış dökümlerini yaparken tekrar ele alacağız.

1991 yılında İstanbul anketini genel seçimlerin arifesinde yürüttük ve hane reislerine (i) 1987 genel seçimlerinde; (ii) 1989 İstanbul belediye seçimlerinde hangi partilere oy verdiklerini ve (iii) 1991 seçimlerinde hangi partiye oy vermek niyetinde olduklarını sorduk. Kırsal anket ise 1992 yazında yürütülürken hane reislerine (i) 1991 seçimlerinde hangi partiye oy verdiklerini ve (ii) şu anda yeni seçim yapılsa hangi partiye oy verecekleri soruldu. İstanbullu hane reislerinin, böylece üç seçimlik bir süreç içinde; kapsadığımız köylü nüfusun ise bir genel seçimde, bir de seçimi izleyen yıl içinde "oy verme ve parti tercihi" biçiminde ortaya çıkan siyasi davranışlarının nasıl değiştiğini saptayabiliyoruz.

1991'de zaten tek liste çıkaran RP ve MHP'yi birlikte ele alarak ve bağımsızlarla sosyalist partileri DSP ile birleştirerek beş partiden oluşan bir "siyasi tercihler" kümesi elde ediyoruz. Bu gruplaşma üzerinde iki alternatif kümelendirme daha yapmamız mümkündür. ANAP ve DYP'yi "düzen partileri bloğu" (DPB) adı altında birlikte ele almak her iki alternatif kümenin ortak yönüdür. Buna ek olarak (i) SHP ve DSP'yi "sosyal demokrat blok" (SDB) adı altında birleştirebiliriz; böylece DPB, SDB ve RP'den oluşan üçlü bir gruplaşma elde ederiz. Veya (ii) tüm partiler içinde en "düzen dışı" söylem tutturan DSP ve RP'yi "sosyal muhalefet bloğu" (SMB) adı altında birlikte ele alabiliriz ve böylece DPB, SDB ve SMB'den oluşan alternatif bir üçlü gruplaşma elde ederiz.

Tablo 63: Kentsel ve Kırsal Grupların 1991'de Oy Dağılımı (G/O Oranları); *Partilerin 1987 ve 1989'daki Oyları ve 1992'de Kırda Oy Verme Niyetleri* (Yüzdeler)

	ANAP	DYP	RP	SHP	DSP	ANAP'çı Görüşler
İşsiz	1. 04	0.97	0.53	1.13	1.20	----
Emekli	1.22	1.20	0.76	0.72	0.99	----
Yüksek Nit. Ücretli	1.09	0.52	0.24	2.39	0.66	----
Beyaz Yakalı Ücretli	1.24	0.69	1.18	1.29	0.66	----
Niteliksiz Hiz. İşç.	0.81	1.35	0.92	0.96	0.94	----
Mavi Yakalı İşçi	0.73	0.74	1.44	0.90	1.31	----
Esnaf/Marjinal	1.05	1.12	0.97	1.03	0.82	----
Küçük İşveren	1.30	0.48	1.32	1.20	0.61	----
Orta/Büyük İşveren	1.19	1.10	1.50	0.47	0.63	----
Kent: 1991	23.0	20.7	15.2	19.4	21.7	----
Kent: 1987	38.9	10.7	7.5	26.5	16.4	----
Kent: 1989	28.3	11.0	10.5	33.3	16.8	----
Kapitalist Çiftçi	0.82	1.05	1.10	0.93	1.13	0.62
Zengin Çiftçi	1.05	1.44	0.62	0.26	0.63	0.77
Zengin Köylü	1.20	1.05	0.57	1.28	0.22	1.01
Orta Köylü	1.00	1.14	0.98	0.83	0.61	0.75
Küçük Köylü	1.04	0.95	1.36	0.70	1.36	1.21
Yoksul Köylü	0.84	0.83	1.16	1.31	1.40	0.96
Tarım İşçisi	1.08	1.01	0.84	1.13	0.65	1.07
Rantiye	1.09	0.92	0.26	1.57	1.01	1.01
Kır: 1991	18.1	44.5	11.6	18.3	7.5	28.3
Kır: 1992 Niyet	19.0	36.5	12.7	18.1	13.8	----

Notlar: Tabloya dahil olmayan küçük partilerin az sayıdaki oyları bunlara "en yakın" görülen partiye eklendi. En son sütun kırsal hane reislerine yöneltilen "köylüden yana tavırları olan partiler hangileridir?" sorusuna verilen yanıtlara göre inşa edildi. ANAP'ı içeren tüm yanıtlar. "ANAP-Yanlısı" kabul edilerek bu sütuna dahil edildi. Kapsanan hane reisi sayısı: Kentsel oylar için 617, kırsal oylar için 796, ANAP'çı görüşler için 767.

Tablo 63'ten hareket edilerek yapılan çözümleme beş partili ayrım üzerine kuruluyor. Partilerin oy paylarını tüm seçimler için verdik; ancak siyasi davranışın bir belirleyicisi olarak sınıfsal oy vermeye ilişkin G/O oranlarını sadece 1991 seçimi için kullandık. Çözümlemede, partilerin her sınıftan aldıkları oyların

oranı değil, herhangi bir partiye belli bir gruptan giden oy payının, o partinin tüm oylardan aldığı paya oranı esas alındı. Bilindiği gibi, bu da G/O oranları ile ölçülmektedir. Örneğin seçimlerde % 10 alan A partisi işsizlerin % 15 oyunu kazanabilmişse, işsiz grubunun bu parti için G/O oranı 1.5 olacak ve ileride izleyeceğimiz çözümleme biçimi içinde A partisi "göreli olarak" işsizlerden destek almış olarak nitelendirilecektir. Buna karşılık toplam içindeki oy oranı % 30, işsizlerden aldığı oy oranı ise % 20 olan B partisi için işsiz grubunun G/O oranı 0.67 olacak ve bu parti "göreli olarak" işsizlerin desteğini *almamış* kabul edilecektir. Bu örnekte B partisinin A'ya göre daha yüksek oranda (% 20 ve % 15) işsiz oyu alması, aynı partiyi işsiz grubunun (göreli olarak) rağbet göstermediği bir kuruluş olarak nitelendirmemize engel olmuyor; zira siyasi tercihlerin *göreli* yönelişleriyle ilgileniyoruz.

Siyasi davranışın sınıfsal konum dışındaki belirleyicilerini (doğum yeri, babanın sınıfsal konumu, eğitim, ücretliler için işyerinin büyüklük ve sektörel özellikleri) ortaya koyan bulguları ise tablo biçiminde değil, düz anlatımla sunuyoruz. Bu değişkenlerin etkilerini üç seçim için gözlenen değişmelerle birlikte ele alacağız ve siyasi davranış biçimleri için farklı değişkenlerden oluşan ampirik bir topolojinin öğelerini inşa etmeye çalışacağız.

Tablo 63, İstanbullu seçmenlerde sınıfsal konumun oy vermeyi önemli derecede etkilediğini ortaya koyuyor. Gelir bakımından birbirine yakın durumda olması beklenen esnaf/marjinal ve mavi yakalı grupları, parti yönelişleri bakımından tamamen farklı davranışlar gösteriyorlar. Kent proletaryasının mavi yakalı çekirdeğinin düzen partilerinden en uzak ve çok belirgin RP-DSP yönelişi ile sosyal muhalefet bloğunun ana

öğesini oluşturduğu ortadadır. 1994 yılındaki RP'nin halk semtlerindeki büyük başarısının ön işaretleri 1991'de belirgin bir biçimde gözlenebiliyor. ANAP'ın küçük-büyük burjuvazinin ve esnaf/marjinallerin (sadece kendi hesabına çalışanlar, küçük burjuvazi, orta-büyük burjuvazi gruplarının) saflarındaki göreli başarısı, bu partinin sınıfsal tabanını açıkça ortaya koyuyor. Bu partinin emeklilerden de göreli olarak büyük bir destek aldığı gözleniyor. ANAP'a ilişkin sınıfsal gözlemler (küçük burjuvazi ve hizmet işçileri gruplarına ait istisnalar dışında) DYP (dolayısıyla yukarıda tanımlanan DPB gruplaması) için de geçerlidir.

Kırsal nüfusun siyasal davranışlarında sınıfsal konum, kentli hane reislerine göre daha zayıf bir etki icra etmektedir. Burada ilk tartışılacak konu, belki de çok güçlü bir geleneksel kırsal tabanı olduğu bilinen DYP ile yaklaşık on yıl boyunca tarıma dönük destekleme politikalarını sistemli bir biçimde tahrip eden ANAP (yani yukarıdaki terminoloji ile "düzen partileri bloğu"nun iki kanadı) arasında kırsal sınıfların ayrım yapıp yapmadığıdır. G/O oranlarının her iki parti için de 1'in üstünde veya altında olduğu her durum, ANAP ve DYP'nin aynı sepete konması; yani her ikisinin de "düzen partisi" olarak yeğlenmesi veya reddedilmesi anlamına gelir. Sekiz kırsal grubun beşi bu tavır içindedir. İstisna oluşturan üç gruptan rantiyelerin ve küçük köylülerin göreli tercihi ANAP lehine, DYP aleyhine, kapitalist çiftçilerin tercihi ise ANAP aleyhine DYP lehine sapma içindedir. Diğer gruplardan sadece yoksul köylüler düzen partilerinden her ikisine de karşı tavır göstermektedir. ANAP'ı açıkça ve belirgin bir biçimde "köylü yanlısı" gören gruplar, Tablo 63'ün son sütununa göre, küçük köylü ve tarım işçileri ile (marjinal konumlarda) zengin ve küçük köylülerdir. Sınıfsal konumların

tutarlı bir siyasal davranışa yönelmesinin bir diğer örneği, bizim yukarıda "sosyal muhalefet bloğu" diye tanımladığımız RP+DSP tercihlerine ilişkin G/O oranları 1'i *birlikte* belirgin bir biçimde aşan üç grubun küçük ve yoksul köylülük ile (biraz daha zayıf bir eğilim gösteren) kapitalist çiftçi olmasıdır. Kapitalist çiftçi grubunun, genel olarak ANAP'ın çiftçi karşıtı yönelişlerine karşı güçlü bir tepki içinde olduğu ve 1974 Ecevit hükümetinin destekleme politikalarının özlemini çekmekte olduğu söylenebilir. Yoksul köylüler ise, kentsel gruplarla bir benzetme yapılırsa, mavi yakalı gruba benzer bir değer sistemi ve siyasi davranış biçimi göstermektedir. Kırsal kesimin İstanbul'un yüksek nitelikli ücretlilerine paralellik gösteren grubu ise, anketimiz kapsamı içinde tarım işçileri olarak ortaya çıkıyor.

Siyasi davranış biçimleriyle Tablo 63'ü incelerken ele aldığımız sınıfsal konum dışındaki değişkenleri birleştiren bir topoloji denemesini, yukarıda ideolojik tutumlar için yaptığımıza benzer bir yaklaşımla oluşturmaya çalışalım: Önce farklı açıklayıcı değişkenleri siyasal yönelişlerle (yatay/sıra analizi ile) bağlantılandıralım; sonra da belli siyasal davranış biçimlerinin içerdiği sosyoekonomik özelliklerin dökümünü içeren (ve üç seçim içinde farklar oluşmuşsa, bunları da belirten) bir topoloji yapmaya çalışalım.

A. *Doğum Yeri:* Metropol doğumluların düzen partilerine, kasaba ve yurtdışı doğumluların sosyal demokrasiye, köy ve "diğer il merkezi" doğumluların RP'ye göreli olarak yöneldikleri anlaşılıyor. DSP desteğinin ardında (1991'de) köy ve (1987 ve 1989'da) yurtdışı doğumlular önemli bir rol oynadığı için, DSP+RP karması olarak tanımlanan "sosyal muhalefet bloğu" köy, diğer il merkezi ve (1989'da) yurtdışı doğumlular bileşimiyle tanımlanabiliyor.

B. *Babanın Sınıfsal Konumu:* Düzen partilerine dönük desteğin ardında babası tarım işçisi olanlar her üç yılda da, mavi yakalı olanlar 1987'de, çiftçi olanlar 1989'da ve "kentli esnaf/marjinaller" 1991'de göreli olarak öne çıkıyor. Sosyal demokratların ardında genellikle yüksek nitelikli ücretli ve beyaz yakalı kökenden gelenlerin desteği var. Ancak, DSP 1989 ve 1991'de mavi yakalı babaların çocuklarından da göreli olarak yüksek destek almış. RP'nin ise hizmet işçisi ve kır kökenli ailelerden yüksek destek aldığı anlaşılıyor.

C. *Eğitim:* İlginç bir biçimde, çeşitli parti blokları içinde ortalama eğitim düzeyi en düşük kategori, düzen partileri bloğudur. Yükseköğrenimli seçmenlerde sosyal demokratlara, orta-lise öğrenimli seçmenlerde ise RP'ye yöneliş göreli olarak daha fazladır.

D. *Ücretlilerde İşyerinin Özellikleri:* Özel sektör çalışanlarında düzen partilerine, kamu sektörü ücretlilerinde ise sosyal demokrasiye ve RP'ye yöneliş göreli olarak daha güçlüdür. Sadece 1987'de DSP'nin de özel sektör çalışanlarından göreli olarak yüksek destek aldığı saptanıyor. İşyerinin büyüklüğü bakımından, her üç seçimde de tutarlı bir görüntü düzen partileri ve RP için gözlenmekte: 1-20 işçi çalıştıran işyerlerinde ANAP+DYP'ye, 101-500 işçi çalıştıran işyerlerinde ise RP'ye destek ağır basıyor. Sosyal demokrat yöneliş ise yıllar arasında 21-100 ve 550+ işçi çalıştıran işyerleri arasında değişiyor. Sektörel özelliklere baktığımızda, hizmet ve ulaştırma sektörü çalışanlarında ANAP+DYP desteği; sanayi işçilerinde DSP+RP'ye (dolayısıyla SMB'ye) yöneliş, ticarette ve devlet dairelerinde SHP desteği ön planda görünmektedir.

Şimdi de, farazi tablomuzu sütunlar itibariyle inceleyerek siyasi davranış kalıplarını, farklı sosyoekonomik özelliklere göre bir topolojiye sokmaya çalışalım:

Düzen partilerinin, orta-büyük burjuvazi ve emekli grupları içinde öncelikle yeğlendiği anlaşılmaktadır. Bu partilerin kitle desteği içinde, kır kökenli olmakla birlikte metropolde doğmuş, düşük eğitimli, küçük işyerlerinde çalışan genç insanlar önemli bir yer kaplıyor. Buna mukabil, sayısal ağırlığı az olan eğitimli işverenlerin de ana tercihi bu yöndedir. Kırda, zengin ve orta çiftçi-köylü grupları bu partilere (özellikle DYP'ye) daha fazla yönelmektedir.

SHP'ye yönelişin, göreli olarak eğitim düzeyi daha yüksek, kamu sektöründe ve ticarette çalışan yüksek nitelikli ve beyaz yakalı ücretli gruplarda, tarımda ise rantiyelerde ve yoksul köylülerde ön plana çıktığı anlaşılıyor. DSP ve RP'nin ortak desteği, kırsal bölgelerde orta tabakalardan, kentte ise köy-taşra kökenli mavi yakalı sanayi kesimi işçilerinden ve orta-lise eğitimli insanlardan geliyor. Ne var ki, RP desteğinin ardında kuvvetli bir işveren (küçük burjuvazi ve orta-büyük burjuvazi) desteği olduğu da ortadadır. Bu "sınıfsal birliktelik", Avrupa faşizminin de sınıfsal tabanını andırdığı için ilginç görülmelidir. Mavi yakalı babaların çocuklarında DSP, çiftçi-tarım işçisi babaların çocuklarında ise RP desteği göreli olarak daha ağır basıyor.

Sonuç

İçinde yaşadığımız dünyayı ve Türkiye'yi kavramak için, toplumsal sınıfları odak alan bir kuramsal ve ampirik yaklaşım yararlı mıdır? Günümüz Türkiyesine yakın geçmişi içinde baktığımızda bu sorunun "abesle iştigal" denecek kadar açık bir yanıtı vardır: İktisadi dönüşümleri, iktisat politikaları kararlarını ve sonuçlarını, devlet aygıtının bu bağlamda işlemesine yön veren etkenleri, bölüşüm ve büyüme dinamiklerini, toplumsal sınıflarla ilgili bir kavramsal çerçeve kullanmadan çözümlememiz imkânsız görünüyor.

Aynı soru, yüzyılın ilk yarısındaki Türkiye için sorulsaydı, yanıt belki daha tartışmalı olacaktı. Ancak, sermayenin ekonomik ve sosyal programına yüzde yüz angaje olan bir 12 Eylül rejimini, MESS'ten başbakanlığa ve Çankaya'ya yürüyen Turgut Özal iktidarını, oradan da burjuvazinin rantiye ve spekülatör kanadının tipik bir örneği olan Çiller'in başbakanlık dönemini yaşamış bir Türkiye'de, siyasi iktidarın sınıfsal içe-

riğini tartışmak abesle iştigal değil midir? İktisat politikası gündemini tümüyle finans kapitalin ve rantiyelerin günlük sorunlarına indirgemiş bir ideolojik perspektifin yalnız iktidar ve muhalefete değil, medyaya da egemen olduğu; beynelmilel burjuvazinin dünya görüşünü "yükselen değerler" adıyla Türkiye toplumuna egemen kılma çabalarının açık seçik sürdürüldüğü bir ortamda, sınıf ideolojileri sorunsalını inkâr etmek mümkün olabilir mi?

1978-1980 krizinden günümüze kadar uygulanan tüm istikrar ve yapısal uyum politikalarının sınıfsal çizgisini ve çeşitli sınıflar, hatta her sınıfın alt grupları üzerindeki farklı yansımalarını iktisatçılar olarak kolayca saptayıp ayrıştırabiliyoruz. Bunları yaparken de orijinal veri üretmek zorunda kalmıyoruz; zira örneğin DİE kaynaklı standart veriler, bizi sınıfsal çözümlemelere kolayca götürebiliyor. Niçin? Çünkü toplumsal sınıf, sosyoekonomik sistemin ve yapıların en asli yapıtaşlarından biridir ve bunu bir toplumbilimci, bir iktisatçı olarak görmemek için kör olmak gerekir.

Türkiye toplumunun iktisadına, iktidar yapısına, fikir hayatına belli bir sınıf çizgisi bu derecede damgasını vurmaktayken, burjuvazinin egemenliği Cumhuriyet tarihi boyunca gözlenmemiş derecede çıplak bir hal almaktayken, "Marksizmin eskidiği" savının da pazarlanması elbette tesadüf değildir. Zira, sınıfsal değişkenleri ve sınıf çelişkilerini toplumsal çözümlemelerin merkezine yerleştiren bir kuramsal yaklaşımın eskidiğini, işe yaramadığını ileri sürmek, burjuvazinin ideolojik saldırısının da bir parçası olmak zorundadır.

Türkiye toplumu üzerindeki makro gözlemlerden hareketle ulaştığımız bu yargılar, yani sınıfsal çözümlemelerin artan önemine ilişkin saptamalarımız, bu kitabın ana temasını oluşturan sınıfsal konumun mikro

düzeyde, hane halkı düzeyinde incelenmesinden elde edilen sonuçlardan bağımsızdır. Hatta bu bağlamda, bu kitabın sorunsalının yanlış algılanması da mümkündür: Bu çalışmada izlenen amaç, toplumsal çözümlemelerde sınıfsal konumların önem taşıyıp taşımadığını pozitivist bir yöntemle, yani ampirik olarak sınamak değildi. Farklı bir ifadeyle, belli sosyoekonomik değişkenleri "en iyi" açıklayan bağımsız değişkenin sınıfsal konum olup olmadığını sınamak ve sınıfsal çözümlemelerin önemini veya önemsizliğini böylece "kanıtlamak" gibi bir niyet söz konusu değildi. İncelediğimiz alanların, temaların, değişkenlerin çoğunda bireyin veya hanenin sınıfsal konumunun son derecede önemli, hatta başat bir açıklayıcı etken olarak ortaya çıkması ilginç ve önemli bir sonuçtur; ama bu, yukarıda değinildiği anlamda bir sınama ve kanıtlama çabası olarak görülmemelidir. Öte yandan, çalışmamız kimi bazı değişkenlerin, örneğin kırsal bölgelerdeki ideolojik tavırların sınıf konumu dışındaki etkenler tarafından daha iyi açıklanabileceğini göstermiştir. Bu da ilginç bir bilgidir; ama aynı temel soruyu yanıtlayacak bir önem taşımamaktadır.

Açıkçası, mikro düzeydeki alan çalışmalarından elde edilen bulgular, sınıfsal konumun rolünü arka planda gösterseydi bile, toplumsal sınıfların sosyoekonomik süreçlerin içinde oynadığı rol yalanlanmış olmazdı; zira sınıf yapısının önemi, mikro düzey bulgulardan bağımsız olarak ortadadır ve makro düzeydeki toplumsal çözümlemelerle, tarih boyutlu çalışmalarla kanıtlanmış durumdadır. Bu kitaptaki türden mikro düzey araştırmalar ve bulgular bu genel saptamaya destek verirler; ancak, yalanlayacak veya yanlışlayacak derecede önem taşımazlar.

Kitabın sonuç bölümüne gelindiğinde, ortaya attığımız bu görüşlerle araştırmamızın önemini küçült-

müş olmuyor muyuz? Bence hayır. Burjuvazinin toplum, ekonomi, kültür ve ideoloji üzerindeki egemenliğinin bu derecede ağırlaştığı bir konjonktürde, toplumsal bilimler cephesinde bu egemenliğe karşı direnme noktaları oluşturabilmenin bir önkoşulu, tüm sınıf yapısı, özellikle de halk sınıfları üzerindeki kavrayış ve bilgimizi zenginleştirmek ve derinleştirmek oluyor. Bu çerçeve içinde, makro düzeydeki çalışmaların sınırlarını kavramakta yarar vardır. Örneğin, makro düzeyde sürdürdüğümüz bir iktisat incelemesi sonunda, kamu maliyesindeki krizle birleşen ve finansal serbesti, iç borçlanma ve özelleştirme öğelerinden oluşan bir iktisat politikası yaklaşımının 1994 yılında burjuvazinin finans kapital ve rantiye kanatlarını KİT işçileri pahasına kayırdığı sonucuna ulaşabiliriz. Bu, "sınıf merkezli" bir iktisat çözümlemesinin önemli bir sonucudur. Ancak makro çözümleme bizi bu noktanın ötesine götürmüyor. Eleştirel bir değerlendirme yapmak için ve bu değerlendirmeyi, sözü geçen politikalara karşı yürütülebilecek KİT işçilerinden, işçi sınıfından, hatta genel olarak emekten ve halktan yana bir eylem programının malzemesi yapmak için ek bilgilere gerek olacaktır: Örneğin, halk sınıfları içinde, hatta KİT işçilerinde rantiye elemanlar var mıdır? İşsiz kalacak KİT işçilerinin köyde ve kentte mülkiyet bağları nasıldır? Kentsel rant beklentileri nasıldır? Dolayısıyla pro-rantiye beklentiler emekçi sınıflarda belli bir kitle tabanı oluşturmuş mudur? İşten atılanlar kıdem tazminatlarını nasıl kullanacaktır? Esnaflaşma beklentileri var mıdır? Sermayenin ve iktidarın geliştirdiği özelleştirme gerekçeleri, farklı sınıf ve katmanlarda ne derecede kabul görmektedir? KİT'lerin tasfiyesi sonunda giderek sendikasızlaşan ve esnekleşen bir işgücü piyasası, kentli marjinal grupların lehine sonuçlar veri-

yor mu? Kadın ve çocuk işçilerin ve marjinallerin çalışma koşulları bu konuda ipuçları vermekte midir? Bu insanlar, kendi yoksulluklarını, kısmen veya tamamen ayrıcalıklı, örgütlü, yüksek ücretli işçileri barındıran bir KİT sektörünün varlığına bağlıyorlar mı? Sözü geçen bölüşüm karşıtlıklarıyla doğrudan ilgili olmayan farklı kırsal sınıflar, bu çatışmada kimden yana yöneliş gösteriyorlar? Yukarıda sözü edilen makro çözümlemenin bu tür soruların yanıtlanmasıyla çok zenginleşeceği ortadadır. Ve bu ikinci tür bilgi, ya dolaylı, kendi boyutları içinde değerli olmakla birlikte büyük ölçüde izleninsel olan edebiyat ve gazetecilik ürünlerinden ya da doğrudan doğruya bizim bu kitapta yapmaya çalıştığımız türden mikro boyutlu alan çalışmalarından elde edilecektir.

Bu ikinci yola yönelen araştırıcıların, ilk olarak hanelerden elde edilen bilgilerin toplumsal sınıflara dönüştürülmesine imkân verecek kavramsal çerçeveye, ölçütlere ve bunlarla belli ölçülerde uyum sağlayan ampirik malzemeye sahip olmaları gerekir. Yukarıda rastgele sıraladığımız sorularla bağlantılı ya da onlara benzeyen bir sorunlar listesinin inşası ve bunları ampirik çözümlemeye yatkın değişkenlere dönüştürmek sonraki adımları oluşturacaktır. Bu çalışma, bu doğrultuda geliştirilmiştir.

"Toplumsal sınıf" sorunsalını toplumsal bilimlerin araştırma gündemlerinden tasfiye etme çabalarına rağmen, son yıllarda sendika, üniversite, araştırma kuruluşları ve basın çevrelerinden çok sayıda genç araştırmacının, özellikle sınıf profilleri üzerinde çalışmaya başladıklarını biliyorum ve bu incelemelerden bazılarına ulaşma fırsatını buldum. Belki sonunda bir ekip çalışmasına dönüşecek işbirliği için elverişli önkoşullar vardır. Bu kitap, bu doğrultudaki çalışmaların ilk

örneklerinden birini oluşturabilmişse ve gerek kavramsal çerçeve ve metodoloji, gerekse bulguları bakımından ilerideki incelemelere ışık tutabilirse amacına ulaşmış olacaktır.

Kaynaklar

Altan, F., "Tarımsal İşletmelerin Yeniden Tabakalandırılması Üzerine Bir Deneme", *11. Tez*, No. 7, Kasım, 1987.

Boratav, K., *Gelir Dağılımı*, 100 Soruda dizisi, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1969.

——, *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*, SBF Yayını, Ankara, 1980; İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2004.

——. *1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1991.

——, "State and Class in Turkey. A Study on Capitalist Development: A Review Article", *Review of Radical Political Economics*, c. 25, No. 1, Mart 1993.

Boratav, K., Akşit, B. ve Kuruç, B., *The Political Economy of Structural Adjustment: The Turkish Case*, IDRC/Türk Sosyal Bilimler Derneği (teksir), 1993.

Boratav, K.; Türel, O. ve Yeldan, E., *The Turkish Economy Towards the Next Millenium: A Balance Sheet, Problems and Prospects*, A Study Prepared for WIDER (mimeo), Ankara, 1993.

Patnaik, U., "Class Differentiation within the Peasantry", *Economic and Political Weekly*, c. XI, No. 39, 1976.

Shanin, T., "Measuring Peasant Capitalism", *Economic and Political Weekly*, c. XII, No. 47, 1977.

Korkut Boratav

İstanbul ve Anadolu'dan Sınıf Profilleri

Türkiye'de gelir dağılımının 1977-1988 arasında "dramatik" bir değişim geçirdiğini makroekonomik bulgulardan biliyoruz. Peki bu gelişmeler halk sınıflarının günlük yaşamına nasıl yansıdı? Farklı sınıf ve katmanlar olumsuz ekonomik koşullarda kendilerini nasıl savundular; ideolojik ve politik tavırları nasıl, hangi yönde etkilendi?

Bu kitap, 1991-1992 tarihleri arasında İstanbul'un halk semtlerinden ve Anadolu köylerinden sınıf profilleri çıkarıyor ve bu profillerle Türkiye toplumunun geçmişine damgasını vuran, geleceğini biçimlendirmekte olan kimi süreçler arasında bağlantılar kuruyor. Toplumsal sınıfları birbirinden ayıran özellikler, yani sınıf profilleri hangi öğelerden oluşuyor? Sınıflar arası geçişler ve sözü geçen profillerin zaman içindeki değişimleri hangi yöndedir ve hangi kapsamdadır? Sınıfsal konumlarla bağlantıları araştırılan süreçler hangi değişkenlerden oluşuyor? Bu bağlantılar, Türkiye toplumunun geçmişi ve geleceği hakkındaki kavrayışımızı hangi yönlerden zenginleştiriyor? Daha da somut olarak, büyük boyutlu bölüşüm değişmelerinin içinde ve sonunda, farklı sınıfsal konumlarda yer alan haneler, bireyler ne türden yapısal, davranışsal, ideolojik ve politik benzerlikler ve farklılaşmalar göstermektedir?

Korkut Boratav, sadece yukarıdaki soruların yanıtlarını vermekle kalmıyor, aynı zamanda Türkiye toplumunun örgüsünü oluşturan çok renkli "sınıf manzaraları"nı da önümüze seriyor.

Türkiye'de toplumsal sınıf çalışmalarıyla ilgilenenler için kaynak kitap.

ISBN 975-533-414-9
9 789755 334141

WWW • imge.com.tr
imgekitabevi.com

9.00Ž